

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Α΄ ΚΥΚΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

*Από τον θρίαμβο στη διάσπαση. Αιτίες των
ενδοκυβερνητικών διαφωνιών στην Ένωση Κέντρου*

(1964-1965)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επόπτης Καθηγητής: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής Αξιολόγησης: Λαμπροπούλου Δήμητρα

Πλουμίδης Σπυρίδων

Όνοματεπώνυμο φοιτητή: Γεώργιος Σταθόπουλος

Αριθμός Μητρώου: 1561201801062

Καρπενήσι-Αθήνα, 2020

*Στην οικογένειά μου για τη στήριξη των σπουδών μου
και στον Νίκο που «έφυγε» νωρίς.*

«Ο υπ' αριθμόν ένα εχθρός μου, ο ψηλός, ο αδίστακτος Κρητικός που είχε υφάνει τους μίτους της καταστροφής μας, ο Κώστας Μητσοτάκης».

(Ανδρέας Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σσ. 38-39).

«Ποτέ τα «εν οίκω» δεν έχουν επηρεάση τόσο πολύ τα «εν δήμω»».

(Ηλίας Τσιριμώκος, «Από τον Ανένδοτον εις τον Διπρόσωπον» *Ελευθερία*, 3 Οκτωβρίου 1965).

«Αερόλιθος έπεσε προερχόμενος εξ Αμερικής εις την ΕΚ και συνέτριψε το επιβλητικό οικοδόμημα που είχαμε στήσει με αγώνες και θυσίες πολλών ετών (...) Ανδρέας Παπανδρέου ονομάζεται ο αερόλιθος».

(Ομιλία Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στα Χανιά, 1 Οκτωβρίου 1965).

Για τις απόψεις που εκφράζονται στην παρούσα εργασία ευθύνεται αποκλειστικά ο συγγραφέας. Η έγκριση της συγκεκριμένης εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών δεν υποδηλώνει σε καμία περίπτωση και αποδοχή των απόψεων αυτών εκ μέρους του Τμήματος.

Ο Συγγραφέας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	8
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	9
ABSTRACT	10
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	14
Το Κέντρο στην Ελλάδα. Το ιστορικό υπόβαθρο	14
Προσδιορισμός του κεντρικού χώρου.....	15
Μεταπολεμική κατάσταση του Κέντρου στην Ελλάδα μέχρι το 1961.....	17
Η ενοποίηση του κεντρικού χώρου. Η ίδρυση της Ένωσης Κέντρου.	19
Από τις εκλογές του 1961 έως την άνοδο στην εξουσία	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	26
1. Η ΕΚ στην εξουσία. Οι πρώτες αναταραχές	26
1.1. Ο θάνατος του Σοφοκλή Βενιζέλου.....	26
1.2. Οι πρώτοι κλυδωνισμοί με αφορμή τη σύνθεση της κυβέρνησης.....	27
1.3. Ο παράγων: «Ανδρέας Παπανδρέου».....	29
1.4. Ο θάνατος του βασιλιά Παύλου	30
1.5. Το πρώτο σοκ.	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	33
2. Διαφορετικές προσεγγίσεις για την οικονομική πολιτική της ΕΚ.....	33
2.1. Η παραίτηση του Γ. Μαύρου και ο ανασχηματισμός.....	35
2.2. Ανασχηματισμός. Ο Ανδρέας πιο ενεργός.	37
2.3. Ο Μητσοτάκης εκφράζει ενστάσεις για την οικονομική πολιτική.....	39
2.4. Οι οικονομικοί δείκτες.....	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	41
3. Το Κυπριακό Ζήτημα κλονίζει την κυβέρνηση.....	41
3.1. Το ιστορικό υπόβαθρο.....	41

3.2. Η αποστολή της ελληνικής μεραρχίας στην Κύπρο και ο Γρίβας.....	44
3.3. Η επίσκεψη Παπανδρέου στις ΗΠΑ.....	45
3.4. Το Σχέδιο Ατσεσον και η κρίση της Μανσούρας ως δοκιμασία της κυβερνητικής συνοχής	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	52
4. Όξυνση των ενδοκυβερνητικών διαφωνιών. Επίθεση της <i>Ελευθερίας</i> και παραίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου.	52
4.1. Οι δημοτικές εκλογές και το προειδοποιητικό τους μήνυμα.....	52
4.2. Επίθεση της <i>Ελευθερίας</i> και παραίτηση του Α. Παπανδρέου.	54
4.3. Το επεισόδιο Ζίγδη- Παπαγεωργίου.....	59
4.4. Νέο εσωτερικό ζήτημα με τον Σ. Αλλαμανή.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	62
5. 1965:Η αντίστροφη μέτρηση προς την πτώση και τη διάσπαση.....	62
5.1. Ανασχηματισμός και νέοι τριγμοί στο εσωτερικό.....	62
5.2. Η <i>Ελευθερία</i> επανέρχεται.....	64
5.3. Το ζήτημα παραπομπής Καραμανλή και υπουργών της ΕΡΕ στο ειδικό δικαστήριο. Αντεπίθεση του Κανελλόπουλου.	65
5.4. Νέος ανασχηματισμός. Ο Ανδρέας ξανά στην κυβέρνηση	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	73
6. Πολλαπλά μέτωπα στις Ένοπλες Δυνάμεις. Η κυβέρνηση σε αποσταθεροποίηση. ..	73
6.1. Οι σχέσεις του Κέντρου με τις Ένοπλες Δυνάμεις.....	73
6.2. Αλλαγές στην ηγεσία του Στρατού.....	75
6.3. «Βασιλικός Στρατός»	77
6.4. Το «Σχέδιο Περικλής».....	78
6.5. Η Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και οι επιπτώσεις της στο εσωτερικό της κυβέρνησης.	80
6.6. Το Σαμποτάζ του Έβρου.....	85
6.7. Ψήφος εμπιστοσύνης.....	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	90

7. Η κατάρρευση της ΕΚ. Η διάσπαση και η Αποστασία.	90
7.1. Η ανταλλαγή των επιστολών αφορμή για τη ρήξη.....	91
7.2. Το χρονικό της Αποστασίας. Πρώτη διάσπαση και κυβέρνηση Νόβα.	94
7.3. Η δεύτερη φάση της Αποστασίας. Κυβέρνηση Τσιριμώκου.....	104
7.4. Η ολοκλήρωση της διάσπασης της ΕΚ. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου	108
7.5. Αίτια και χαρακτηριστικά της Αποστασίας.....	111
7.6. Τα χαρακτηριστικά των «αποστατών»	115
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	118
ΠΗΓΕΣ	125

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α/ΓΕΣ	Αρχηγός Γενικού Επιτελείου Στρατού
ΑΣΠΙΔΑ	Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα Ιδανικά Δημοκρατία Αξιοκρατία
ΔΕ	Δημοκρατική Ένωση
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΔΦΚ-ΑΕ	Δημοκρατικόν Φιλελεύθερον Κόμμα-Αγροτική Ένωση
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕΝΑ	Ένωση Ελλήνων Νέων Αξιωματικών
ΕΚ	Ένωση Κέντρου
ΕΛΔΥΚ	Ελληνική Δύναμη Κύπρου
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΠΕ	Εθνική Πολιτική Ένωση
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΚΒΦ	Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων
ΚΕΑ	Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας
ΚΕΠΕ	Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΠ	Κόμμα Προοδευτικών
ΚΥΠ	Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΚΦ	Κόμμα Φιλελευθέρων
ΛΚ	Λαϊκό Κόμμα
ΝΑΤΟ	Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου
ΝΠΚ	Νέα Πολιτική Κίνηση

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάδειξη των αιτιών που προκάλεσαν τις ενδοκυβερνητικές διαφωνίες στην Ένωση Κέντρου κατά την περίοδο 1964-1965. Οι διαφωνίες αυτές εντοπίζονται σχεδόν σε όλους τους τομείς: από την έλλειψη συνοχής του κόμματος, τη δυσαρέσκεια για την εσωτερική λειτουργία κόμματος και κυβέρνησης, τις διαφορετικές προσεγγίσεις για την οικονομία, το Κυπριακό, τις Ένοπλες Δυνάμεις, αλλά και προσωπικές διαφορές. Επίκεντρο της διαμάχης αποτέλεσε η συμμετοχή στην κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και η έντονη δραστηριότητά του. Επίσης, κομβικός ήταν ο ρόλος των εκδοτικών συγκροτημάτων. Με τη συγκεκριμένη ανάλυση επιχειρείται να καταδειχθεί ότι η πτώση και η διάσπαση της Ένωσης Κέντρου τον Ιούλιο του 1965 ήταν απόρροια πρωτίστως μιας ακολουθίας εσωτερικών διεργασιών και αλληλοσυγκρούσεων και όχι ένα ξαφνικό γεγονός.

Λέξεις Κλειδιά: Γεώργιος Παπανδρέου, Ανδρέας Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Σοφοκλής Βενιζέλος, Βασιλιάς Κωνσταντίνος Β', Ηλίας Τσιριμώκος, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς, Ένωση Κέντρου, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση, Κυπριακό, Ιουλιανά, Αποστασία, Πάνος Κόκκας, Ελευθερία, Συγκρότημα Λαμπράκη, Γεώργιος Γρίβας, ΑΣΠΙΔΑ.

ABSTRACT

This paper aims to highlight the causes of intra-governmental disputes within the Centre Union party during the period of 1964 to 1965. These disagreements can be traced in almost all areas: The lack of coherence of the party, dissatisfaction with the internal functioning of the party and the government, the different approaches to the economy, the Cyprus issue, the Armed Forces, but also personal differences. The focus of the disputes was on Andreas Papandreou's presence and intense activity within the government. Furthermore, the role of the many prominent newspaper editors was crucial. This analysis shows that break-up of July 1965 was primarily the result of a sequence of internal processes and conflicts and not a sudden event.

Key Words: Georgios Papandreou, Andreas Papandreou, Konstantinos Mitsotakis, Sophocles Venizelos, King Konstantinos II, Elias Tsirimokos, Georgios Athanasiadis-Novas, Stefanos Stephanopoulos, Petros Garoufalias, Centre Union, Panagiotis Kanellopoulos, National Radical Union, Cyprus, Iouliana, Apostasy, Panos Kokkas, Eleftheria, Lambrakis Complex, Georgios Grivas, ASPIDA.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι ο εντοπισμός και η ανάδειξη των αιτιών οι οποίες προκάλεσαν αλλεπάλληλες ενδοκυβερνητικές διαφωνίες στην Ένωση Κέντρου, με συνέπεια την πτώση και τη διάσπασή της. Συνεπώς, χρονικά εξετάζεται το διάστημα από τον Φεβρουάριο του 1964 μέχρι τον σχηματισμό της τρίτης κυβέρνησης των «Αποστατών», με πρωθυπουργό τον Στ. Στεφανόπουλο, όταν και ολοκληρώνεται η διάσπαση του Κέντρου.

Βασική θέση της διπλωματικής είναι ότι η πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και η διάσπαση της ΕΚ προήλθαν εξαιτίας των δομικών της προβλημάτων, της έλλειψης ιδεολογικής συνοχής, της προβληματικής λειτουργίας των κομματικών οργάνων και της απουσίας δημοκρατικών διαδικασιών για τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων, όπως και μιας σειράς διαφωνιών στο εσωτερικό της κυβέρνησης σχετικά με τη διαχείριση ζητημάτων, όπως η οικονομία, το Κυπριακό και οι Ένοπλες Δυνάμεις. Καταλυτική υπήρξε η παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος με τη ραγδαία ανέλιξή του και τη δραστήρια παρουσία του και προκάλεσε δυσaréσκεια στα ηγετικά στελέχη της ΕΚ, καθώς θεώρησαν ότι με την ιδιότητά του ως γιος του πρωθυπουργού επιδίωκε τη διαδοχή του πατέρα του.

Όσον αφορά τα ερωτήματα που εξετάζονται, είναι κυρίως το γιατί ένα κόμμα που έλαβε το εντυπωσιακό 53% στις εκλογές του 1964 παρέμεινε στην εξουσία μόνο για 17 μήνες; Γιατί υπήρξε αυτή η έλλειψη συνοχής στην ΕΚ; Ποια η σημασία της παρουσίας του Ανδρέα Παπανδρέου στην κυβέρνηση; Ποιες οι συνέπειες των εθνικών θεμάτων, όπως το Κυπριακό, στο εσωτερικό της ΕΚ; Πόσο επηρέασε, επίσης, η κατάσταση της οικονομίας και το ζήτημα του ελέγχου του στρατού; Ποια τα αίτια της «αποστασίας», ποια τα χαρακτηριστικά των «αποστατών» και πόσο ξαφνικό υπήρξε αυτό το γεγονός; Σε ποιο βαθμό οι εσωτερικές διαφωνίες επηρέασαν την κινητοποίηση του στρατού τα επόμενα χρόνια; Έπαιξε ρόλο ο ξένος παράγοντας στη διάσπαση της ΕΚ;

Η συγγραφή βασίστηκε στη συλλογή υλικού κατά κύριο λόγο από τον Τύπο, στον οποίο περιλαμβάνονται οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες: *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, *Μακεδονία*, *Έθνος* και *Αθηναϊκή*, οι συντηρητικές: *Καθημερινή* και *Ακρόπολις*, καθώς και η εφημερίδα της Αριστεράς, *Αυγή*. Για την επιλογή των εντύπων λήφθηκε υπόψη το κριτήριο του πλουραλισμού των πολιτικών απόψεων, μολονότι μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στην *Ελευθερία*, η οποία αν και αταλάντευτη στον φιλελεύθερο χώρο, δεν δίσταζε να ασκεί σφοδρότατη κριτική προς την ΕΚ επισημαίνοντας τα προβλήματα στο εσωτερικό της κυβέρνησης, με αποκορύφωμα τη στήριξη των «αποστατών» μετά την 15^η Ιουλίου 1965. Επίσης, μελετήθηκαν οι μαρτυρίες των

βασικών πρωταγωνιστών, όπως αυτές καταγράφηκαν σε βιογραφίες και αυτοβιογραφίες, συνεντεύξεις και ομιλίες στο Κοινοβούλιο. Σε επίμαχα ζητήματα εξετάστηκαν οι διαφορετικές προσεγγίσεις των εμπλεκόμενων πλευρών. Οπωσδήποτε πολύτιμη υπήρξε η συνεισφορά της πλούσιας σχετικής με την περίοδο βιβλιογραφίας, ενώ επικουρικά χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες από ελληνικά αρχεία, τα αμερικανικά αρχεία του State Department, καθώς και ιστοσελίδες.

Η δομή της εργασίας διαρθρώνεται με βασικό κριτήριο τη χρονολογική ακολουθία των γεγονότων, αλλά και με τρόπο που να υπαγορεύονται από τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα. Στην εισαγωγή γίνεται αναφορά στον κεντρικό χώρο στην Ελλάδα, στις τάσεις πολυδιάσπασης που αυτός παρουσίασε και στις προσπάθειες ενοποίησης που εν τέλει πέτυχαν το 1961 με την ίδρυση της ΕΚ και δικαιώθηκαν το 1963 και το 1964 με την άνοδο στην εξουσία. Έπειτα, το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία με αναφορά στην κομβική απώλεια του Βασιλιά Παύλου και του συναρχηγού της ΕΚ, Σ. Βενιζέλου στις αρχές του 1964. Παρουσιάζονται οι πρώτες διαφωνίες για τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης με κορυφαία εκδήλωση την αδυναμία εκλογής προέδρου της Βουλής, ενώ ειδική αναφορά γίνεται στην παρουσία του Α. Παπανδρέου με μακροχρόνιες συνέπειες για την κυβέρνηση. Στη συνέχεια, το δεύτερο μέρος αφορά την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, με αφορμή της οποίας εκδηλώθηκαν σοβαρά «ρήγματα» μεταξύ του πρωθυπουργού, του αρμόδιου υπουργού, Κ. Μητσοτάκη και του Α. Παπανδρέου, καθώς και η αιφνίδια αποχώρηση του κορυφαίου υπουργού, Γ. Μαύρου. Ακολούθως, το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στο Κυπριακό Ζήτημα, την απόπειρα εφαρμογής του «δόγματος του εθνικού κέντρου», την επίσκεψη Παπανδρέου στην Ουάσινγκτον και το «Σχέδιο Άτσεσον». Τα επόμενα δύο κεφάλαια πραγματεύονται τις ενδοκυβερνητικές έριδες που άρχισαν να οξύνονται, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις επιθέσεις της *Ελευθερίας* εναντίον του Α. Παπανδρέου, την παραίτηση του τελευταίου, καθώς και μια σειρά εσωτερικών συγκρούσεων στελεχών της ΕΚ που οδήγησαν τον πρωθυπουργό να προβεί σε ανασχηματισμό, ο οποίος με τη σειρά του προκάλεσε περαιτέρω αντιδράσεις. Στη συνέχεια, η έκτη ενότητα επικεντρώνεται στο κομβικό ζήτημα ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων, καθώς και τις πολλαπλές υποθέσεις που ξέσπασαν, όπως η ύπαρξη του ΙΔΕΑ, το Σχέδιο «Περικλής», η παρουσία Γρίβα στην Κύπρο, η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και το σκηνοθετημένο σαμποτάζ Παπαδόπουλου στον Έβρο. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται το χρονικό που οδήγησε στη παραίτηση Παπανδρέου, τη διάσπαση της ΕΚ, γνωστότερης ως «Αποστασία», η οποία ολοκληρώθηκε σε τρεις φάσεις με τον σχηματισμό

ισάριθμων κυβερνήσεων, οι αιτίες της κρίσης, όπως και η ανάλυση των χαρακτηριστικών των «αποστατών».

Η εργασία αυτή αποτέλεσε προϊόν του ερευνητικού ενδιαφέροντος του γράφοντος για τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία και τον μεταπολεμικό κεντρώο χώρο. Επιδίωξη είναι να προστεθεί το παρόν κείμενο στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία για τη δεκαετία του 1960 προσφέροντας μια πιο αποστασιοποιημένη και ψύχραιμη οπτική στη μελέτη της περιόδου. Ωστόσο, οι δυσκολίες της περιόδου, λόγω της πανδημίας, κατέστησαν αδύνατη την πρόσβαση στο σύνολο του διαθέσιμου ερευνητικού υλικού, επομένως είναι δεδομένο ότι υπάρχουν αστοχίες και λάθη, οι οποίες εξακολουθούν να επιβαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή, κ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για την πρόσβαση στη βιβλιογραφία, τα Πρακτικά της Βουλής και τον Τύπο. Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στους γονείς μου, στους οποίους και αφιερώνεται η εργασία για την υποστήριξη και τις θυσίες τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Κέντρο στην Ελλάδα. Το ιστορικό υπόβαθρο

Η δεκαετία του '60 αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο για την ιστορική έρευνα, καθώς χαρακτηρίζεται από πολλαπλές διεργασίες, κρίσεις και πολιτική αστάθεια. Έχει χαρακτηριστεί στη βιβλιογραφία ως «σύντομη» δεκαετία¹ λόγω της απότομης διακοπής της ομαλής ιστορικής πορείας από γεγονότα, όπως τα Ιουλιανά το 1965 και η δικτατορία το 1967. Βέβαια, η ιστορική μνήμη καθιστά έντονα μέχρι σήμερα τα πάθη εκείνης της εποχής, οπότε κατά κάποιο τρόπο αν και «σύντομη», η δεκαετία του '60 παραμένει «μακρά» ως προς τις συνέπειές της.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι αρκετοί από τους πρωταγωνιστές της περιόδου αποφάσισαν να καταγράψουν τις μαρτυρίες τους ερμηνεύοντας με διαφορετικό τρόπο και ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση του καθενός τα γεγονότα.² Άλλα έργα εντάσσουν τη δεκαετία του '60 σε ένα πλαίσιο μιας γενικότερης ανάλυσης που έχει την αφετηρία της στη δεκαετία του '40 και επιχειρεί να αποδώσει τα γεγονότα, ως συνέπεια της «καχεκτικής δημοκρατίας», κατά τη χαρακτηριστική φράση του Η. Νικολακόπουλου,³ που εγκαθιδρύθηκε

¹ Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008

² Βλ. ενδεικτικά: Ανδρέας Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα, 2006 (πρώτη έκδοση 1974), Δημήτρης Δημητράκος, *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, τόμος Α' (1918-1961), *Από την Αντίσταση στην πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989, Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, τόμος Β', (1965-1974), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989, Αλέξης Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Με τα δικά του λόγια (Πρώτος Τόμος 1942-1974)*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2017, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια: Α': Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967. Β': 1940-1944. Εθνική αντίσταση*. χ.ό., 1979, Σπύρος Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Γ' (1952-1975), Πάπυρος, Αθήνα, 1994, Βασιλεύς Κωνσταντίνος, (συγγραφική αρωγή Γεώργιος Π. Μαλούχος), *Χωρίς τίτλο*, τόμοι Α' και Β', Το Βήμα, Αθήνα, 2015, Νίκος Δεληπέτρος, *Αποφάσιμα να μιλήσω*, Εστία, Αθήνα, 1989, Ιωάννης Τούμπας, *Από το ημερολόγιον ενός υπουργού*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα, 1986, Άρις Μπουλούκος, *Υπόθεση Ασπίδα: η αλήθεια που καίει*, Αθήνα, Ο Τύπος Α.Ε., 1989, Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989: αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1990.

³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

στην μεταπολεμική Ελλάδα,⁴ ενώ άλλα εστιάζουν στις πολιτικές δυνάμεις και στα ιδεολογικά ρεύματα,⁵ στον στρατό,⁶ στην οικονομία⁷ ή στις σχέσεις με τον ξένο παράγοντα.⁸

Ορόσημα, επιπλέον, σε πολιτικό επίπεδο υπήρξαν: η ενοποίηση του κεντρώου χώρου το 1961, με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ)⁹ με συνέπεια την καθιέρωση ενός κομματικού συστήματος με τρεις ενιαίους σχηματισμούς-εκπροσώπους της Δεξιάς (ΕΡΕ), του Κέντρου (ΕΚ) και της Αριστεράς (ΕΔΑ), αλλά και η νίκη στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 και Φεβρουαρίου 1964. Όμως, το Κέντρο στην Ελλάδα χρειάστηκε να ξεπεράσει μεγάλες δυσκολίες μέχρι να βρεθεί στην εξουσία. Ας δούμε στο σημείο αυτό ποιες ήταν οι καταβολές του κεντρώου χώρου στην Ελλάδα.

Προσδιορισμός του κεντρώου χώρου

Σε γενικές γραμμές, με τον όρο «Κέντρο» χαρακτηρίζεται ο πολιτικός χώρος ο οποίος τοποθετείται ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά σε ένα τρικομματικό πολιτικό σύστημα. Σε αντίθεση με τους άλλους δύο χώρους, όμως, για το Κέντρο η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη. Σύμφωνα με τον Μορίς Ντιβερζέ σε ένα πολυκομματικό σύστημα οι διασπάσεις των κομμάτων οδηγούν στη συγκρότηση των κομμάτων του Κέντρου, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ξεχωριστό κεντρώο δόγμα, κεντρώα ιδεολογία και κεντρώα τάση συγκριτικά με τη Δεξιά και την Αριστερά, παρά μόνο ως «επάλληλοι δυϊσμοί», δηλαδή αποστροφή προς τα δύο αυτά «άκρα» αλλά και με ταυτόχρονη απόπειρα σύνθεσης των δυο ιδεολογιών σε μια πιο μετριοπαθή εκδοχή τους. Ωστόσο, το Κέντρο, κατά τον Ντιβερζέ, είναι χωρισμένο ανάμεσα

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, 5 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978-1987, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα, 1974, Σόλων Νεόκ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, 3 τόμοι, Polaris, Αθήνα, 2009.

Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, 11^η έκδοση, 1988, σσ. 138-152.

⁵ Jean Meynaud, (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, 1974, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα, 2010, Ευάγγελος Αραμπατζής, Νικόλαος Βεντούρης, Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1991, Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*. Γαλαξίας, Αθήνα, 1961.

⁶ Δημήτριος Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2014 (καθώς και την ομότιτλη διατριβή του ίδιου), Γιώργος Καράγιωργας, *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου*, Ιωλκός, Αθήνα, 2003.

⁷ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα, 2007.

⁸ Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997, Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο μεταίχμιο ψυχρού πολέμου και ύφεσης*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

⁹ Για την ΕΚ, βλ. Νίκος Παπαδημητρίου, *Από την Ένωση Κέντρου στην Αποστασία*, Ροές, Αθήνα, 1986, Μανώλης Βασιλάκης, (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, «Ίδρυμα Κ. Μητσοτάκης», Παπαζήσης, Αθήνα, 2009.

στους πιο συντηρητικούς και τους πιο προοδευτικούς.¹⁰ Επίσης, στο Κέντρο συνηθίζεται να τοποθετούνται οι μετριοπαθείς, αλλά και οι αδιαφορούντες για τα πολιτικά πράγματα, επομένως το Κέντρο εξ ορισμού πάσχει από έλλειψη συνοχής.¹¹

Στην Ελλάδα στον χώρο του Κέντρου εντάσσονταν οι πολιτικοί και τα κόμματα που διεκδικούσαν την κληρονομιά του Ελευθερίου Βενιζέλου και την ιδεολογία του «βενιζελισμού». Όμως, το χαρακτηριστικό του χώρου αυτού, ήδη από τη δεκαετία του 1920, ακόμη και όταν ο Κρητικός πολιτικός βρισκόταν στη ζωή, ήταν η πολυδιάσπαση. Ενδεικτικό ήταν ότι με την παραίτηση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία το 1924, οι Βενιζελικοί διασπάστηκαν σε τρία μέρη: α) στους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους του Γεωργίου Καφαντάρη, β) τους Συντηρητικούς Φιλελεύθερους του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και γ) το παραδοσιακό ΚΦ υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη.¹²

Ωστόσο, ο όρος «Κέντρο» δεν εντοπίζεται στον δημόσιο λόγο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η πρώτη διαμόρφωση του κεντρικού χώρου πραγματοποιήθηκε μεταπολεμικά, κυρίως λόγω του φόβου πολιτικής περιθωριοποίησης, από την άνοδο των «*δύο άκρων*», της Δεξιάς και της Αριστεράς. Την περίοδο μετά την Απελευθέρωση, ο όρος «κέντρο» (με μικρό -κ) συνοδεύεται από τον προσδιορισμό «δημοκρατικός»¹³, ο οποίος δήλωνε τον αντιμοναρχικό, τον οπαδό της αβασίλευτης δημοκρατίας, καθώς το πολιτειακό ζήτημα αποτελούσε το βασικό διακύβευμα εκείνης της περιόδου.¹⁴ Για παράδειγμα, παραδοσιακά ηγετικά στελέχη της βενιζελικής παράταξης, όπως οι Ν. Πλαστήρας, Θ. Σοφούλης, Γ. Καφαντάρης, Εμ. Τσουδερός αυτοπροσδιορίζονταν ως «Δημοκρατικοί».¹⁵

Η πρώτη χρήση του όρου «Κέντρου» (με κεφαλαίο -Κ τώρα) έγινε από την εφημερίδα *Ελευθερία* του Πάνου Κόκκα. Σύμφωνα με αυτήν, το «Κέντρο» αποτελούνταν από τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινωνίας η οποία δεν είχε προκαλέσει τον Εμφύλιο Πόλεμο, αλλά είχε υποστεί τις συνέπειές του. Αποδοκίμασε τα «*δύο άκρα*» τονίζοντας ότι «*εδοκιμάσαμεν και την*

¹⁰ Maurice Duverger, *Political parties. Their organization and activity in the modern state*, Methuen & CO LTD, London, 1964, (επανεκδόση 1976), σσ. 230-231.

¹¹ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σ. 34 (υποσημείωση 28), βλ. και Νικόλαος Παπαχρήστος, «Ενδοκομματικές συγκρούσεις στην Ένωση Κέντρου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου στη δίνη μιας βραχύβιας ισορροπίας (1961-1965)» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 551-565 (εδώ σσ. 551-552).

¹² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα, 2017, σ. 38, Ευάγγελος Αραμπατζής, «Η εξέλιξη των κομμάτων του Κέντρου στην Ελλάδα» στο Αραμπατζής, Βεντούρης, Βερέμης (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα, ό.π.*, σ. 153.

¹³ Ο όρος «δημοκρατικός» αντιστοιχεί ουσιαστικά με τον αγγλικό όρο «republican».

¹⁴ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 33-35. Βλ. και ανακοίνωση του Κόμματος Φιλελευθέρων, *Ελευθερία*, 22 Ιουλίου 1945, σ. 4.

¹⁵ Βλ. *Ελευθερία*, 6 Ιουλίου 1945, σ. 2.

επανάστασιν και την αντεπανάστασιν. Και είδαμεν και των δύο την ανικανότητα». Κοινωνικά, το Κέντρο απευθυνόταν στη μεγάλη μάζα, «τους μικροαστούς των πόλεων και της υπαίθρου», που δεν επιθυμούσε ολιγαρχικές δικτατορίες «είτε του κεφαλαίου είτε της εργασίας». Ακριβώς, λόγω των εμφυλιοπολεμικών συνθηκών της εποχής που είχαν καταστήσει τα άκρα μισητά, το Κέντρο καλούνταν να διαδραματίσει «υψίστης ιστορικής σημασίας ρόλο».¹⁶ Η Ελευθερία, βέβαια, οραματιζόταν ένα ενιαίο «Κέντρο», το οποίο ωστόσο δεν υπήρχε ακόμη.¹⁷

Μεταπολεμική κατάσταση του Κέντρου στην Ελλάδα μέχρι το 1961

Μεταπολεμικά, ήδη από τις εκλογές του 1946¹⁸ το Κέντρο παρουσιάστηκε κατακερματισμένο με οκτώ βενιζελογενείς σχηματισμούς. Εκτός από το ΚΦ του Θ. Σοφούλη συμμετείχαν επίσης: το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά, πρώην συναρχηγού του ΚΦ, το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Απόστολου Αλεξανδρή. Οι δύο αυτοί σχηματισμοί μαζί με το Λαϊκό Κόμμα (ΛΚ) συγκρότησαν την Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων (ΗΠΕ), η οποία αποτέλεσε την κύρια φιλοβασιλική δύναμη. Επιπλέον, ο Σοφοκλής Βενιζέλος ίδρυσε το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων (ΚΒΦ)¹⁹ και μαζί με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΚ) του Γεωργίου Παπανδρέου και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα (ΕΕΚ) του Παναγιώτη Κανελλόπουλου σχημάτισαν την Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕ)²⁰. Πιο μικρό βενιζελικό κόμμα υπήρξε το Αγροτικό Κόμμα του Αλέξανδρου Μυλωνά. Εκτός αυτών, βέβαια, υπήρξαν και κόμματα που απείχαν των εκλογών, όπως το Προοδευτικό Κόμμα του Καφαντάρη και το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων του Νεόκοσμου Γρηγοριάδη, το οποίο συνεργαζόταν με το ΕΑΜ. Παρατηρείται, επομένως, ότι τα κόμματα βενιζελικής προέλευσης είχαν «ακροβολιστεί» σε όλο το φάσμα της πολιτικής.²¹

¹⁶ «Το Κέντρον», *Ελευθερία*, 14 Οκτωβρίου 1945. Βλ. επίσης, Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 34-35.

¹⁷ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, ό.π.*, σσ. 419-420.

¹⁸ Γενικά για τις εκλογές του 1946 βλ. Γρηγόριος Ψαλλίδας, (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Μητσοτάκης», Πατάκης, Αθήνα, 2008, Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία ό.π.*, σσ. 67-85. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ν. Σβορώνος-Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 307-340'

¹⁹ Πιο αναλυτικά βλ. Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 372-374 και Φίλιππος Φόρτωμας, «Η συγκρότηση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων και οι εκλογές του 1946» στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, Πατάκης, Αθήνα, 2008, σσ. 42-71.

²⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά: Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946» στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, Πατάκης, Αθήνα, 2008, σσ. 72- 88.

²¹ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η Βενιζελική παράταξη στις εκλογές του 1946» στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.) *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», Πατάκης, Αθήνα, 2008, σσ. 35-41.

Τα δεδομένα της εποχής δυσκόλευαν τη διάκριση του κεντρώου με τον συντηρητικό χώρο λόγω του Εμφυλίου Πολέμου και την επικρατούσα ιδέα της «εθνικοφροσύνης», μια έννοια που ταυτίστηκε με τον αντικομμουνισμό. Σε αυτό συνετέλεσαν, επιπλέον, η αποδοχή εκ μέρους των κεντρώων του βασιλικού θεσμού μετά το δημοψήφισμα του 1946, η αδυναμία αποτροπής της «Λευκής Τρομοκρατίας» και ο σχηματισμός κυβερνήσεων συνεργασίας Λαϊκών-Φιλελευθέρων ξεπερνώντας, έστω και προσωρινά, τις διαφορές του Εθνικού Διχασμού και αναγορεύοντας τους κομμουνιστές ως «κοινό εχθρό».²²

Στις εκλογές του 1950, εμφανίστηκε ένα νέο κεντρώο κόμμα, η Εθνική Προοδευτική Ενώσις Κέντρου (ΕΠΕΚ). Η ΕΠΕΚ αποτελούνταν από το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Εμ. Τσουδερού και το Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων του στρατηγού Ν. Πλαστήρα και φιλοδοξούσε να προωθήσει τη «λήθη» των παθών του Εμφυλίου συγκροτώντας μια «Κεντροαριστερά».²³ Την περίοδο 1950-1952 δόθηκε η δυνατότητα στα κόμματα του Κέντρου (ΕΠΕΚ, ΚΦ, ΔΣΚ) να αναλάβουν τη διακυβέρνηση και να οδηγήσουν τη χώρα σε μια «νέα σελίδα». Όμως, οι προσωπικές αλλά και πολιτικές διαφορές μεταξύ Πλαστήρα, Βενιζέλου και Παπανδρέου, σε συνδυασμό με την αδυναμία «συμβίωσης» τους φιλελευθερισμού με την «εθνικοφροσύνη», κατά τον Η. Νικολακόπουλο, προκαλούσαν συνεχόμενη πολιτική αστάθεια. Εύλογος, λοιπόν, και ο χαρακτηρισμός του τελευταίου ως «κεντρώο διάλειμμα» για τη συγκεκριμένη διετία.²⁴

Την αδυναμία συνεννόησης των κεντρώων εκμεταλλεύτηκε ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος με τον Ελληνικό Συναγερμό (ΕΣ) ανασυγκρότησε τον χώρο της Δεξιάς. Το 1952 οδήγησε σε σαρωτική νίκη και συντριβή του Κέντρου, με τη συμβολή και του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος. Ενδιαφέρον στοιχείο ήταν η εκλογή με τον ΕΣ ενός εκ των ηγετών του Κέντρου, του Γ. Παπανδρέου, κάτι για το οποίο θα κατηγορούνταν αργότερα. Η νίκη του ΕΣ εγκαινίασε μια περίοδο απόλυτης κυριαρχίας της Δεξιάς, η οποία διήρκησε μέχρι το 1963, ενώ αντίθετα για το Κέντρο, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια,

²² Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 34-36, Παύλος Τζερμιάς, «Οι φιλελεύθεροι στην Ελλάδα και ο εμφύλιος πόλεμος: Ανάμεσα στα μέτωπα;» στο Αραμπατζής, Βεντούρης, Βερέμης, (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα, ό.π.*, σσ. 89-109.

²³ Πιο αναλυτικά για την ΕΠΕΚ, βλ. Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ: η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2016, σσ. 30 κ.ε. και τη διατριβή της ίδιας, *Η ανάδυση του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα: η Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου του Νικόλαου Πλαστήρα*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Κόρινθος, 2013.

²⁴ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 33-39 και 95-176. Βλ. επίσης, Ι. Στεφανίδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και οι κυβερνήσεις του Κέντρου, 1950-1951: Προσέγγιση μέσα από τα κρατικά αρχεία των ΗΠΑ και της Βρετανίας» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 345-364, Απόστολος Αγελαράκης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το «Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα»: Η καταλυτική παρουσία του στις «κεντρώες» κυβερνήσεις (1950-1952)» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 365-391.

διαφωνίες, πολυδιάσπαση, κρίσεις ηγεσίας και συνεχείς ήττες.²⁵ Η εκλογή του συναγερμικού υποψηφίου στις αναπληρωματικές εκλογές στο Ρέθυμνο, δηλαδή στην κοιτίδα του βενιζελισμού, την Κρήτη, στις 29 Μαρτίου 1953, αλλά και η διαφαινόμενη πόλωση μεταξύ ΕΣ και ΕΔΑ αποτέλεσε το έναυσμα για τον ηγέτη των Φιλελευθέρων, Σ. Βενιζέλο, ώστε να εκκινήσει τις διαδικασίες ενοποίησης του κεντρικού χώρου. Έτσι, πρόσφερε στον Γ. Παπανδρέου τη συναρχηγία του ΚΦ, κάτι που ο δεύτερος αποδέχθηκε.²⁶

Σύντομα, όμως, το ΚΦ διασπάστηκε ξανά με την ίδρυση της Φιλελεύθερης Δημοκρατικής Ένωσης (ΦΔΕ) από τον Σ. Βενιζέλο το 1955. Ωστόσο, τα δύο κόμματα του Κέντρου συνεργάστηκαν στις επόμενες εκλογές που διεξήχθησαν το 1956 μαζί με όλα τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, (από το δεξιό ΛΚ μέχρι την αριστερή ΕΔΑ), συγκροτώντας μια ιδιότυπη συνεργασία όλων των κομμάτων απέναντι στην ΕΡΕ του Καραμανλή, υπό την επωνυμία Δημοκρατική Ένωση (ΔΕ). Παρά τις λιγότερες ψήφους, η ΕΡΕ κέρδισε τις εκλογές, ως συνέπεια και του ιδιόμορφου «τριφασικού» εκλογικού συστήματος.²⁷

Η ενοποίηση του κεντρικού χώρου. Η ίδρυση της Ένωσης Κέντρου.

Οι εκλογές του 1958 σηματοδεύτηκαν από τη ραγδαία άνοδο της ΕΔΑ, η οποία αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση αφήνοντας τρίτο το ΚΦ. Επρόκειτο για ένα «γερό χτύπημα» για τις φιλοδοξίες των κεντρικών. Σύντομα, η δυσαρέσκεια για την ήττα και την αποδοχή του εκλογικού συστήματος έφερε νέα διάσπαση του Κέντρου.²⁸ Ως συνέπεια εντός της επόμενης διετίας υπήρξαν ορισμένα αποτυχημένα πειράματα για τη συνένωση του κεντρικού χώρου, όπως η Νέα Πολιτική Κίνηση (ΝΠΚ) με συνεργαζόμενα στελέχη από τη Δεξιά και το Κέντρο, τα οποία ακολούθησαν σπουδαία πολιτική σταδιοδρομία, όπως ο Μητσοτάκης, ο Μαύρος, ο Ράλλης, ο Παπαληγούρας κλπ., αλλά και η Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας (ΚΕΑ). Η τελευταία ιδρύθηκε το 1960, όταν ο Βενιζέλος παραχώρησε τους βουλευτές του στον στρατηγό Γ. Γρίβα, τον πρώην αρχηγό της κυπριακής εθνικοαπελευθερωτικής ΕΟΚΑ και της οργάνωσης «Χ» στην Κατοχή. Αλλά, σύντομα η απόπειρα να γίνει ο Γρίβας «νέος Παπάγος» απέτυχε. Μάλιστα, σημαντικά στελέχη φίλα προσκείμενα στον Βενιζέλο διαφώνησαν κατηγορηματικά

²⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο: Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας (1946-1961)» στο *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 431-458.

²⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: 1894-1964*, Ίκαρος, Αθήνα, 1970 σσ. 513-519, Γιώργος Α. Λεονταρίτης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων (1953-1958)» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 393-398.

²⁷ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 196-214.

²⁸ Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 550-552, Δημητράκος, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 424-431.

και συντάχθηκαν με τον Γ. Παπανδρέου, ο οποίος ίδρυσε στις αρχές του 1961 το Δημοκρατικόν Φιλελεύθερον Κόμμα-Αγροτική Ένωσις (ΔΦΚ-ΑΕ).²⁹

Η οριστική ενοποίηση του Κέντρου πραγματοποιήθηκε εν τέλει στις 19 Σεπτεμβρίου 1961, έπειτα από πολυετείς διασπάσεις και λίγο πριν τις εκλογές τις οποίες είχε προκηρύξει η κυβέρνηση Καραμανλή, ανακοινώθηκε η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ),³⁰ ενός νέου κόμματος, το οποίο παρείχε μια εναλλακτική επιλογή για τους ψηφοφόρους που δεν υποστήριζαν ούτε την ΕΡΕ ούτε την ΕΔΑ.³¹ Κατά τον Θ. Διαμαντόπουλο, η συγκρότηση ενιαίας κεντρώας παράταξης επισπεύσθηκε εξαιτίας της απρόσμενης ανόδου της Αριστεράς το 1958, από την μακρόχρονη αποχή των ηγετικών του στελεχών από την εξουσία, από την τάση της ΕΡΕ να προωθεί εκλογικά συστήματα που την ευνοούσαν, αλλά και από τη διεθνή συγκυρία με την άνοδο του Τζων Κέννεντυ στις ΗΠΑ.³²

Όσον αφορά την ονομασία της νέας παράταξης, παρά τις εσωτερικές αντιρρήσεις, όπως αυτή του Α. Μπαλατζή που επέμενε να τονίζεται στην ονομασία ο «αγροτικός χαρακτήρας» του κόμματος, τελικά επικράτησε η άποψη της πλειοψηφίας και του ίδιου του Γ. Παπανδρέου για την ονομασία: «Ένωσις Κέντρου».³³ Η συγκεκριμένη επωνυμία προσδιόριζε την κατάσταση που επικρατούσε στη νέα παράταξη: ένας χαλαρός συνασπισμός πολιτικών σχηματισμών και προσωπικοτήτων, οι οποίοι εντάσσονταν στον ευρύτερο κεντρώο χώρο, δίχως να είναι όλοι κεντρώοι αλλά είχαν βρεθεί εκτός των ΕΡΕ ή ΕΔΑ. Συγκεκριμένα, η ΕΚ συγκροτήθηκε από τα εξής κόμματα: το ΔΚ-ΑΦΕ του Γ. Παπανδρέου, το ΚΦ του Σ. Βενιζέλου, την ΕΠΕΚ του Σ. Παπαπολίτη, τη Δημοκρατική Ένωση του Η. Τσιριμώκου, το Προοδευτικό Εργατοτεχνικό Κόμμα του Π. Κατσώτα, το Λαϊκό Κοινωνικό Κόμμα του Στ.

²⁹ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π. σσ. 99-105.

³⁰ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου, 1961.

³¹ Για την κατάσταση του κεντρώου χώρου και την πολιτική διαδρομή του Γ. Παπανδρέου την μεταπολεμική περίοδο βλ.: Σωτήρης Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα. Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία*, διδακτορική διατριβή, 2 τόμοι, Αθήνα, 1984 και του ίδιου: «Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι μεταμορφώσεις του. Οριοθέτηση του υπό τον Γ. Παπανδρέου πολιτικού χώρου στην περίοδο 1946-1961» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια ό.π.*, σσ. 409-430, Σπύρος Λιναρδάτος: «Από την ΕΠΕΚ στην Ένωση Κέντρου: Απόπειρες για οργάνωση και νέο πολιτικό λόγο του κεντρώου χώρου» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 399-408, Ηλίας Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο: Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας (1946-1961)» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 431-458 και Χρήστος Τυροβούζης, «Ο Γ. Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του κεντρώου χώρου (1946-1967). Μια πρώτη προσέγγιση» στο *Παπανδρέου-60 χρόνια, ό.π.*, σσ. 459-477, Χρήστος Χρησιτίδης, «Κέντρο, από τη διάσπαση στην ενοποίηση», *Καθημερινή*, 18 Ιανουαρίου 2015, <https://www.kathimerini.gr/society/799974/kentro-apo-ti-diaspasi-stin-enopiisi>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

³² Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σσ. 181-182.

³³ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', ό.π., σσ. 50-52.

Στεφανόπουλου, το Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων του Αλ. Μπαλατατζή, το Κόμμα Εθνικοφρόνων του Θ. Τουρκοβασίλη και την ΝΠΚ του Γ. Αθανασιάδη-Νόβα.³⁴

Η διοίκηση της ΕΚ θα διεξαγόταν από οκταμελή Διοικούσα Επιτροπή απαρτιζόμενη από τους Παπανδρέου, Κωστόπουλο (εκ μέρους του Σ. Βενιζέλου), Αθανασιάδη-Νόβα, Κατσώτα, Τσιριμώκο, Παπαπολίτη, Στεφανόπουλο και Μπαλατατζή, δηλαδή προσωπικότητες που είχαν διατελέσει είτε αρχηγοί είτε κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι κομμάτων.³⁵ Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι η ένωση των κομμάτων αυτών πραγματοποιήθηκε «από τα πάνω» και η διοίκηση προβλεπόταν να διεξάγεται συλλογικά.³⁶ Ο Αναστάσιος Πεπονής χαρακτήρισε την ΕΚ ως «συρραφή»,³⁷ ενώ ο δημοσιογράφος Ν. Παπαδημητρίου έκανε λόγο για «τη μεγαλύτερη «κοινοπραξία» των δημοκρατικών δυνάμεων που δημιουργήθηκε στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας».³⁸

Πρόεδρος της ΕΚ εξελέγη από τη Διοικούσα Επιτροπή ο Γ. Παπανδρέου.³⁹ Πολιτικός με μεγάλη εμπειρία, γνήσιο «πολιτικό τέκνο» του Ελ. Βενιζέλου και υπουργός του κατά το παρελθόν (κυρίως στο χαρτοφυλάκιο της Παιδείας), αν και είχε αποχωρήσει από το ΚΦ μετά το αποτυχημένο κίνημα του 1935 ιδρύοντας δικό του κόμμα.⁴⁰ Αργότερα, αντιτάχθηκε στο καθεστώς Μεταξά και υπέστη διώξεις.⁴¹ Επίσης, είχε ήδη διατελέσει και πρωθυπουργός στην κρίσιμη ιστορική συγκυρία του 1944,⁴² με καταγεγραμμένους αγώνες υπέρ της δημοκρατίας

³⁴ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σσ. 272-273.

³⁵ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

³⁶ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 188.

³⁷ Συνέντευξη Αναστάσιου Πεπονή στον Χρ. Χρηστίδη στο Χρηστίδης, *Ο ανέκδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου*, ό.π., σ. 14 και υποσημείωση 20.

³⁸ Παπαδημητρίου, ό.π., βλ. τον πρόλογο.

³⁹ Σχετικά με τη ζωή και την πολιτική σταδιοδρομία του Γεωργίου Παπανδρέου, βλ. Παύλος Πετρίδης-Γιώργος Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Α. Παπανδρέου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994. (στο εξής παραπέμπεται ως *Παπανδρέου-60 χρόνια*) Σε επιμέλεια των ιδίων βλ. *Γεώργιος Παπανδρέου. Ο πολιτικός λόγος. Απάνθισμα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995 (στο εξής: *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος*) και Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό Ζήτημα (1954-1965). Ντοκουμέντα*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998 (στο εξής *Παπανδρέου-Κυπριακό*).

⁴⁰ Δημήτρης Συμεωνίδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και η 4^η Αυγούστου: Η πορεία προς τη βασιλική δικτατορία» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια*, ό.π., σσ. 273-296.

⁴¹ Κατερίνα Βαρελά, «Η στάση του Γ. Παπανδρέου απέναντι στην κοινοβουλευτική «νομιμοποίηση» του Ι. Μεταξά (1936)» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια* ό.π., σσ. 297-306.

⁴² Χρήστος Τυροβούζης, «Η πρώτη πρωθυπουργία του Γεωργίου Παπανδρέου και το συνέδριο του Λιβάνου. Ιστορικοπολιτικοί όροι» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια* ό.π., σσ. 323-343.

στο βιογραφικό του⁴³ και αδιαμφισβήτητες ρητορικές ικανότητες⁴⁴ (σε βαθμό που μάλιστα να κατακρίνεται γι' αυτό)⁴⁵ θεωρήθηκε η καλύτερη επιλογή για την ηγεσία του νέου κόμματος.

Εξ αρχής λοιπόν η ΕΚ χαρακτηριζόταν από μια συλλογική ηγεσία με «ομοσπονδιακό» χαρακτήρα, με χαλαρή οργανωτική δομή και χωρίς συμπαγή ιδεολογική ταυτότητα, καθώς εντάσσονταν σε αυτήν από πρώην στελέχη του ΕΑΜ και σοσιαλδημοκράτες (Τσιριμώκος), παραδοσιακοί συντηρητικοί (Στεφανόπουλος), μέχρι και οπαδοί του Μεταξά (Τουρκοβασίλης)⁴⁶. Όμως, οι διαφορές των ηγετικών στελεχών δεν ήταν μόνο ιδεολογικές, όπως για παράδειγμα, αυτές μεταξύ του αντικομμουνιστή, Γ. Παπανδρέου και του πρώην εαμίτη Η. Τσιριμώκου,⁴⁷ αλλά και προσωπικές, δεδομένου ότι Παπανδρέου και Βενιζέλος είχαν διαχρονικά κάκιστες σχέσεις.⁴⁸

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1962, έναν ολόκληρο χρόνο μετά την ίδρυση του κόμματος, ο πρόεδρος της ΕΚ, Γ. Παπανδρέου, παρουσίασε στην κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΚ το καταστατικό του κόμματος στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα εσωτερικά όργανά του. Ειδικότερα, αυτά ήταν: ο Αρχηγός, το Συνέδριο, η Κοινοβουλευτική Ομάδα και το Πειθαρχικό Συμβούλιο. Από τα τέσσερα αυτά όργανα, το Συνέδριο και το Πειθαρχικό Συμβούλιο δεν συγκλήθηκαν ποτέ. Μάλιστα, Η εκλογή Παπανδρέου στην προεδρία δεν διεξήχθη από τη βάση, αλλά από τους βουλευτές του κόμματος⁴⁹ Η ατελής οργάνωση της ΕΚ και η αγνόηση των κομματικών οργάνων αποτέλεσε μακροπρόθεσμα έναν από τους παράγοντες που προκάλεσαν εσωτερική δυσaréσκεια εντός της «Δημοκρατικής Παράταξης».

Στην ίδρυση της ΕΚ συνέβαλε τα μέγιστα και ο (κατά τον Ε. Χατζηβασιλείου) «κεντρώος ριζοσπάστης»,⁵⁰ Πάνος Κόκκας με την εφημερίδα *Ελευθερία*. Είδαμε ότι από τη δεκαετία του 1940 οριοθέτησε τον κεντρώο χώρο στην Ελλάδα. Με έναν έντονα ριζοσπαστικό,

⁴³ Αναστάσιος Πεπολής, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο αγώνας του κατά του κατεστημένου» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια ό.π.*, σσ. 27-38, Παύλος Πετρίδης, «Σκιαγραφία των αντιμοναρχικών αγώνων του Γ. Παπανδρέου στον μεσοπόλεμο» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 203-244.

⁴⁴ Δημήτρης Τσάτσος, «Ο πολιτικός λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 17-25.

⁴⁵ Άλκης Ρήγος, «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν: Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 39-54 (εδώ σ. 41).

⁴⁶ Meynaud, *ό.π.*, σσ. 289-292.

⁴⁷ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή, ό.π.*, σσ. 188-189.

⁴⁸ Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 568 κ.ε.

⁴⁹ Jean Meynaud, *ό.π.*, σσ. 277-282, βλ. Γιώργος Λεονταρίτης, *Πώς και γιατί έσβησε το Κέντρο; Αίτια και επιπτώσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014, σ. 61.

⁵⁰ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, ό.π.*, σ. 403.

αντιδεξιό που εξελίχθηκε σε αντικαραμανλικό λόγο συνέβαλε τα μέγιστα ώστε να θεμελιωθεί ιδεολογικά ο ενιαίος κεντρώος χώρος.⁵¹

Από τις εκλογές του 1961 έως την άνοδο στην εξουσία

Ταυτόχρονα με την ίδρυση του νέου κόμματος η κυβέρνηση Καραμανλή παραιτήθηκε και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 29 Οκτωβρίου 1961 με υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον στρατηγό εν αποστρατεία Κωνσταντίνο Δόβα. Η ΕΚ συμμετείχε στις εκλογές με αέρα ανανέωσης και με μεγάλη αυτοπεποίθηση. Το αποτέλεσμα δεν ήταν το αναμενόμενο, από τη στιγμή που η ΕΡΕ είχε αναδειχθεί πρώτο κόμμα, ωστόσο το γεγονός ότι η ΕΚ είχε καταφέρει να βρεθεί στην αξιωματική αντιπολίτευση με παράλληλη συμβολή στην πτώση των ποσοστών της ΕΔΑ θεωρήθηκε ως επιτυχία της παράταξης.⁵² Πολύ γρήγορα, ξεπεράστηκε το αρχικό «μούδιασμα» της ήττας και στον κεντρώο Τύπο πύκνωσαν οι καταγγελίες για άσκηση «βίας και νοθείας» στις εκλογές.⁵³ Μετά από εισήγηση του Σ. Βενιζέλου, αλλά και των εκδοτών Π. Κόκκα (*Ελευθερία*) και Ι. Βελλίδη (*Μακεδονία*), η ΕΚ προχώρησε στην κήρυξη του «Ανένδοτου Αγώνα»⁵⁴, μετά από έγκριση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας στις 14 Νοεμβρίου 1961.⁵⁵ Ο κεντρώος Τύπος και ειδικά η *Ελευθερία* αναδείχθηκε σε πρωτοπόρο του συγκεκριμένου αγώνα.⁵⁶ Ο ίδιος ο Π. Κανελλόπουλος αργότερα με αυτοκριτική διάθεση παραδέχθηκε ότι όντως συνέβη «βία και νοθεία», αλλά ισχυρίστηκε πως ούτε ο ίδιος ούτε ο Καραμανλής γνώριζαν τι συνέβη και ότι η ΕΡΕ πάλι θα ήταν το πρώτο κόμμα.⁵⁷

Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του Ανένδοτου η ΕΚ απείχε από κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις (ακόμα και από τον «Λόγο του Θρόνου») και δημόσιες τελετές με ταυτόχρονη διοργάνωση περιοδειών ανά την Ελλάδα.⁵⁸ Ο Ανένδοτος, παρά τις δυσκολίες και τις ενδοκομματικές διαφωνίες για θέματα αντιπολιτευτικής τακτικής, κατάφερε να βρει απήχηση σε ευρεία κοινωνικά στρώματα, τα οποία αισθάνονταν καταπιεσμένα από την πολύχρονη δεξιά διακυβέρνηση, ενώ παρατηρήθηκε σε κοινωνικό επίπεδο σύγκλιση Κέντρου και Αριστεράς.⁵⁹

⁵¹ Ο.π., σσ. 403-412.

⁵² «Το Αποτέλεσμα», *Ελευθερία*, 30 Οκτωβρίου 1961.

⁵³ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 149-160.

⁵⁴ Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανέκδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2012.

⁵⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', *ό.π.*, σ. 98.

⁵⁶ Χρήστος Χρηστίδης, «Ανένδοτος αγώνας: αιχμή του δόρατος-Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της Ελευθερίας, (1961-1963)» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, *ό.π.*, σσ. 166-182.

⁵⁷ Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, *ό.π.*, σσ. 44-50.

⁵⁸ Πιο αναλυτικά για την περίοδο 1961-1963, βλ. Χρηστίδης, *Ο ανέκδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου*, *ό.π.* και Μαρκεζίνης, τόμος Γ', *ό.π.*, σσ. 97-99.

⁵⁹ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία*, *ό.π.*, σσ. 293-295.

Ο Γ. Παπανδρέου κατήγγειλε τόσο από το βήμα της Βουλής το αποτέλεσμα των εκλογών⁶⁰ όσο και με την έκδοση της «Μαύρης Βίβλου της ΕΚ», όπου καταγράφονταν αναλυτικά οι καταγγελίες του κόμματος.⁶¹ Αργότερα, ο Κ. Μητσοτάκης αποκάλυψε ότι οι ηγέτες του Κέντρου ήταν σε γνώση των όσων επρόκειτο να συμβούν στις εκλογές, αλλά δεν αντέδρασαν παρά μόνο όταν αντιλήφθηκαν ότι η νοθεία ασκήθηκε και εις βάρος της ΕΚ.⁶²

Μπορεί μέσω του Ανένδοτου η ΕΚ κατάφερε να «καλύψει» τις εσωτερικές αντιφάσεις της, εντούτοις δεν τις εξάλειψε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αντίδραση των Τσιριμώκου και Παπαπολίτη στο ενδεχόμενο διάλυσης των κομμάτων τους και να εξελιχθεί η ΕΚ σε ενιαίο κόμμα τον Ιούλιο του 1962. Μάλιστα, ο πρώτος πρότεινε την μετονομασία της ΕΚ σε «Ένωση Φιλελευθέρων».⁶³ Τελικά, μετά από διαβουλεύσεις οι δύο υποχώρησαν.⁶⁴ Αλλά και σε ηγετικό επίπεδο, η συνύπαρξη δύο ισάξιας εμπέλειας προσωπικοτήτων, ο Γ. Παπανδρέου και ο Σ. Βενιζέλος ήταν δύσκολη, καθώς οι διαφορές των δύο ήταν πολλές φορές δημόσιες. Τον Ιούνιο του 1963, με αφορμή τον σχηματισμό της «μεταβατικής» κυβέρνησης Π. Πιπινέλη προέκυψε σοβαρότατη ρήξη μεταξύ των δύο συναρχηγών, με τον Βενιζέλο να τάσσεται υπέρ της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης προχωρώντας μάλιστα και σε διερευνητικές επαφές με στελέχη της ΕΡΕ. Αντίθετα, ο Παπανδρέου επιμένοντας στη «σκληρή γραμμή» αντέδρασε σφοδρά και με αφορμή ομιλία του Βενιζέλου στο Ηράκλειο της Κρήτης ανακοίνωσε τη διαγραφή του από την ΕΚ με την περίφημη φράση: «η περαιτέρω συνεργασία με τον κ. Σοφ. Βενιζέλον έχει καταστή αδύνατος».⁶⁵ Ακολούθησε μια ανταλλαγή επιστολών μεταξύ των δύο ηγετών του Κέντρου σε έντονο ύφος.⁶⁶ Τελικά, οι διαφορές του διευθετήθηκαν με αμοιβαίες υποχωρήσεις, αλλά η δημόσια διένεξη των δύο κεντρικών ηγετών επιβεβαίωσε όχι μόνο τις κακές προσωπικές τους σχέσεις, αλλά και τα γενικότερα εσωτερικά προβλήματα της ΕΚ.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 η ΕΚ κατάφερε να επικρατήσει χωρίς ωστόσο να έχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.⁶⁷ Ο Γ. Παπανδρέου έχοντας δηλώσει ότι δεν επρόκειτο να

⁶⁰ «Η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος του 1961 στη Βουλή (1962)» στο Πετρίδης-Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος*, ό.π., σσ. 450-457.

⁶¹ *Μαύρη Βίβλος. Το χρονικόν του εκλογικού πραξικοπήματος της 29-10-1961*, έκδοσις Ενώσεως Κέντρου, Αθήνα, 1962, (επανέκδοση «Το Ποντίκι», Αθήνα, 1996).

⁶² Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 113-116.

⁶³ *Ελευθερία*, βλ. φύλλα 27^{ης} και 28^{ης} Ιουλίου 1962.

⁶⁴ *Το Βήμα*, 27 Ιουλίου 1962, Χρηστίδης, ό.π., σσ. 164-167. Επίσης, βλ. την επιστολή Τσιριμώκου προς τον Σ. Βενιζέλο, Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος*, ό.π., σσ. 562-563.

⁶⁵ Παπαχρήστος, ό.π., σσ. 517-518 (και υποσημείωση 17).

⁶⁶ Δαφνής, *Σοφοκλής Βενιζέλος*, ό.π., σσ. 570-576, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 180-188.

⁶⁷ Richard Clogg, «Η «Ένωση Κέντρου»: Οι φιλελεύθεροι στην εξουσία;» στο Αραμπατζής, Βεντούρης, Βερέμης, (επιμ.) *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 119-30.

στηριχθεί στις ψήφους της ΕΔΑ προχώρησε στην παραίτηση της κυβέρνησης και στην προκήρυξη νέων εκλογών.⁶⁸ Η αντιστροφή του εκλογικού σώματος υπέρ του Κέντρου αναμφίβολα προϊόν του Ανένδοτου Αγώνα, οδήγησε στην αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από την Ελλάδα και την απόσυρσή του από την πολιτική αφήνοντας στην ηγεσία της ΕΡΕ τον Π. Κανελλόπουλο.⁶⁹ Πλέον, το εκλογικό ρεύμα υπέρ της ΕΚ ήταν δεδομένο και μη αναστρέψιμο. Ο Παπανδρέου πλέον καλούνταν να αποφασίσει αν ως πρωθυπουργός θα ακολουθούσε πολιτική εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος με σοβαρές μεταρρυθμίσεις ή θα διατηρούσε το status quo.⁷⁰

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Πρώτη κυβέρνηση Ενώσεως κέντρου», *Καθημερινή*, 17 Απριλίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/857082/proti-kyvernisi-enoseos-kentroy>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020),

⁶⁸ Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 303-323.

⁶⁹ *Καραμανλής*, τόμος 6, *ό.π.*, σσ. 97-118.

⁷⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η κρίση της δεκαετίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 491-521(εδώ σ. 514).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ΕΚ στην εξουσία. Οι πρώτες αναταραχές

Η θριαμβευτική νίκη της ΕΚ στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 αποτέλεσε τη δικαίωση των πολύχρονων προσπαθειών των ηγετών του Κέντρου. Το εντυπωσιακό εκλογικό ποσοστό της τάξης του 52,7% έδινε τη δυνατότητα να σχηματιστεί αυτοδύναμη κυβέρνηση του Κέντρου, ενώ οι ομαλές σχέσεις με το Παλάτι έδιναν την εντύπωση ότι η ΕΚ θα είχε μια μακρόχρονη παρουσία στην εξουσία. Όμως, η πολιτική σκηνή συγκλονίστηκε από δύο μοιραίες, όπως αποδείχθηκαν μακροπρόθεσμα, απώλειες για την πολιτική ζωή. Η πρώτη ήταν αυτή του Σοφοκλή Βενιζέλου.

1.1. Ο θάνατος του Σοφοκλή Βενιζέλου

Στις 7 Φεβρουαρίου, ελάχιστες ημέρες πριν τις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964, πέθανε αιφνίδια ο Σ. Βενιζέλος μέσα στο επιβατηγό πλοίο «Ελλάς», το οποίο εκτελούσε τη διαδρομή Χανιά-Πειραιάς αμέσως μετά από προεκλογική ομιλία στα Χανιά. Γιος του Ελευθερίου Βενιζέλου και πρωθυπουργός για σύντομα διαστήματα κατά το παρελθόν, υπήρξε ηγετική μορφή του κεντρώου χώρου και συναρχηγός της ΕΚ. Η αιφνίδια απώλειά του προκάλεσε γενικότερη συγκίνηση στον πολιτικό κόσμο και έφερε μια προσωρινή ανακωχή στην προεκλογική εκστρατεία.⁷¹

Με τον θάνατο του Βενιζέλου ο Παπανδρέου φαινομενικά γινόταν ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός της ΕΚ και όλα έδειχναν ότι θα επικρατούσε εσωτερική ηρεμία στην παράταξη. Πέραν της φυσικής απώλειας, η ΕΚ έχανε έναν άριστο γνώστη των θεμάτων εξωτερικής πολιτικής,⁷² αλλά και τη δυνατότητα του Σοφοκλή να ακολουθεί μια πολιτική προσέγγιση του που διατηρούσε τις εσωτερικές ισορροπίες. Παράλληλα, ο ίδιος διατηρούσε διάυλο επικοινωνίας με το Παλάτι, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό σε μια περίοδο που εξαιτίας του Ανένδοτου είχαν διαρραγεί οι σχέσεις του με το Κέντρο. Συνεπώς, αρκετοί ήταν αυτοί που γρήγορα άρχισαν να ανησυχούν για την πορεία της παράταξης, την ιδεολογική της συνοχή και για απελευθέρωση των φυγόκεντρων τάσεων που ήδη υπήρχαν.⁷³ Χαρακτηριστική είναι επίσης, η μαρτυρία του τότε διαδόχου του θρόνου, Κωνσταντίνου, στο βιβλίο του, όπου

⁷¹ Αναλυτικά για τη ζωή και την πολιτική σταδιοδρομία του Σοφοκλή Βενιζέλου, βλ. Δαφνής,, *Σοφοκλής Βενιζέλος, ό.π.*, καθώς και το συλλογικό: Τάσος Σακελλαρόπουλος,, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή*, Μουσείο Μπενάκη Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα-Χανιά, 2009.

⁷² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Σοφοκλής Βενιζέλος: Μια εναλλακτική πρόταση για την εξωτερική πολιτική, 1953-1963» στο Σακελλαρόπουλος,, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 139-157.

⁷³ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 197-199, Παπαχρήστος, *ό.π.*, σσ. 559-560.

εκφράζει την έκπληξή του για τα λόγια του Παπανδρέου στον επικήδειο του Σοφοκλή,⁷⁴ και ενώ μέχρι πριν λίγες ημέρες «αναφερόταν σε αυτόν με βαρύτατους χαρακτηρισμούς».⁷⁵

Πάντως, ακόμα και ένα τόσο δυσάρεστο γεγονός προκάλεσε αναταράξεις στην ΕΚ, λόγω ενός άρθρου-νεκρολογία που δημοσίευσε η *Ελευθερία* την επομένη του θανάτου του, με τίτλο: «Σοφοκλής Βενιζέλος».⁷⁶ Επρόκειτο για ένα αντικειμενικό και ισορροπημένο άρθρο, το οποίο αν και παρείχε μια πλήρη εικόνα για την προσωπικότητα και την πολιτική πορεία του Σ. Βενιζέλου, ο χρόνος δημοσίευσής του και το γεγονός ότι η *Ελευθερία* απηχούσε τις απόψεις του Μητσοτάκη, θεωρήθηκε προσβολή από τον έτερο Κρητικό υποψήφιο και ενδοκομματικό αντίπαλο, Πολ. Πολυχρονίδη, ο οποίος ήταν στενός συνεργάτης του Σοφοκλή. Για να μετριαστούν εντυπώσεις, η *Ελευθερία* δημοσίευσε ένα υμνητικό άρθρο του Κ. Μητσοτάκη προς τον Βενιζέλο (άλλωστε συνδέονταν συγγενικά) και στο οποίο τον χαρακτήριζε μεταξύ άλλων ως «ήρωα της Δημοκρατίας».⁷⁷ Μάλιστα, ο ίδιος ο Μητσοτάκης εντόπισε σε αυτό το άρθρο την αιτία για το γεγονός ότι στις εκλογές του 1964 εξελέγη δεύτερος σε ψήφους στα Χανιά πίσω από τον Πολυχρονίδη, παρά το γεγονός ότι επί σειρά ετών ο Μητσοτάκης εκλεγόταν πρώτος, θεωρούνταν το κορυφαίο στέλεχος του Κέντρου στο νησί και φυσικός διάδοχος του Παπανδρέου στην ηγεσία της ΕΚ.⁷⁸

1.2. Οι πρώτοι κλυδωνισμοί με αφορμή τη σύνθεση της κυβέρνησης

Παρά το πανηγυρικό κλίμα στον φιλοκυβερνητικό Τύπο για τον εκλογικό θρίαμβο,⁷⁹ η πρώτη σοβαρή πρόκληση για τον νέο πρωθυπουργό ήταν ο καταρτισμός της κυβέρνησης, κάτι που μόνο εύκολη υπόθεση δεν ήταν, καθώς έπρεπε να διατηρήσει τις εύθραυστες ενδοκομματικές ισορροπίες. Κατά τον τότε υφυπουργό Εθνικής Αμύνης, Μ. Παπακωνσταντίνου, ο Γ. Παπανδρέου δεν αποδείχθηκε τόσο γενναίος ή προνοητικός και προσπάθησε να αποτρέψει ομαδοποιήσεις εντός της ΕΚ, ενώ επηρεάστηκε από τη δυσπιστία του απέναντι σε πρόσωπα, όπως ο Η. Τσιριμώκος, τον οποίο απέκλεισε από την κυβέρνηση, αν και είχε διατελέσει πρόεδρος της Βουλής.⁸⁰

Ο αποκλεισμός Τσιριμώκου ήταν από τους λόγους που η σύνθεση της νέας κυβέρνησης προκάλεσε αντιδράσεις. Φαίνεται, πάντως, ότι για την επιλογή των υπουργών της κυβέρνησης

⁷⁴ Για τον επικήδειο του Γεωργίου Παπανδρέου βλ. Σακελλαρόπουλος, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Βενιζέλος*, ό.π., παράρτημα, σσ. 199-200.

⁷⁵ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Α', ό.π., σσ. 410-411.

⁷⁶ «Σοφοκλής Βενιζέλος», *Ελευθερία*, 8 Φεβρουαρίου, 1964.

⁷⁷ «Ένας Γενναίος», *Ελευθερία*, 9 Φεβρουαρίου 1964.

⁷⁸ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 122-131.

⁷⁹ Βλ. *Το Βήμα*, *Ελευθερία*, *Μακεδονία*, 17 Φεβρουαρίου 1964.

⁸⁰ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 25-31.

ο Παπανδρέου λάμβανε υπόψη περισσότερο τη διατήρηση των ενδοκομματικών ισορροπιών, καθώς και γεωγραφικά κριτήρια, και όχι τόσο τις ειδικές γνώσεις του καθενός. Για παράδειγμα, ο Στ. Κωστόπουλος ανέλαβε το υπουργείο Εξωτερικών, παρά το ότι ο ίδιος υπήρξε τραπεζικός και γνώστης των οικονομικών, πιθανότατα, επειδή ήταν ο υπαρχηγός του Σοφοκλή (ο οποίος ήταν υπουργός Εξωτερικών στην πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου και πιθανότατα θα αναλάμβανε το ίδιο πόστο) στο ΚΦ και εκπρόσωπός του στη Διοικούσα Επιτροπή της ΕΚ.

Τη θέση του Παπανδρέου δυσκόλεψαν και οι αρνήσεις ορισμένων στελεχών του να αναλάβουν συγκεκριμένα υπουργεία, όπως ο Τσιριμώκος, ο Παπαπολίτης, ο Αλλαμανής και ο Παπασπύρου.⁸¹ Οι περιπτώσεις των δύο πρώτων δεν ήταν τυχαίες, δεδομένου ότι αμφότεροι υπήρξαν αρχηγοί μικρότερων κομμάτων της Κεντροαριστεράς και ιδρυτικά μέλη της ΕΚ, με συνέπεια να εξακολουθούν να διατηρούν αυξημένη επιρροή εντός της κυβερνώσας παράταξης και να προσδοκούν σε μεγαλύτερη συμμετοχή διαδικασία λήψης αποφάσεων.⁸²

Μια άλλη μοιραία επιλογή, όπως αποδείχθηκε, ήταν ο Πέτρος Γαρουφαλιάς και η ανάθεση σε αυτόν του «ευαίσθητου» υπουργείου Εθνικής Αμύνης. Η επιλογή αυτή ερμηνεύθηκε από αρκετούς ως υπόδειξη του Στέμματος, καθώς ήταν γνωστός για τις συντηρητικές και φιλοβασιλικές του απόψεις, ενώ σύμφωνα με τον Μητσοτάκη: «αντιπροσώπευε το μεγάλο κεφάλαιο στην Ελλάδα», καθότι ήταν νυμφευμένος με τη χήρα του Ιωάννη Φιξ, Μαριάνθη.⁸³ Ο Γαρουφαλιάς υπήρξε προσωπικός φίλος, κουμπάρος, αλλά και χορηγός του Παπανδρέου, ενώ διετέλεσε υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών στην «κυβέρνηση της Απελευθέρωσης» υπό τον Παπανδρέου το 1944 και μέλος και βουλευτής του ΔΣΚ από το 1944 μέχρι το 1956, όταν και αποχώρησε διαφωνώντας με τη συγκρότηση του «Μετώπου» με την ΕΔΑ.⁸⁴ Σημαντικό στοιχείο ήταν ότι ο Γαρουφαλιάς είχε διαφωνήσει με τον Ανένδοτο Αγώνα, σοβαρό κριτήριο για την αξιοποίηση ενός στελέχους της ΕΚ και για τον λόγο αυτό θεωρούνταν «ξένο σώμα» στην ΕΚ.⁸⁵ Μάλιστα, δεν ήταν η πρώτη επιλογή για το υπουργείο, αλλά επελέγη μετά την άρνηση του Στ. Αλλαμανή, ο οποίος προτίμησε το αντίστοιχο των Συγκοινωνιών. Επίσης, η «ομάδα Μητσοτάκη» (Κόκκας, Μπακατσέλος, Αλλαμανής) δεν επιθυμούσε την εμπλοκή του σε οικονομικό υπουργείο, αλλά δεν πρόβαλε

⁸¹ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 203-204.

⁸² Λιναρδάτος, τόμος Δ', *ό.π.*, σ. 408.

⁸³ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', *ό.π.*, σ. 155.

⁸⁴ Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σσ. 14-16, βλ. και *Μητρώον Βουλευτών*, *ό.π.*, σσ. 114-115.

⁸⁵ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 132-135, Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', *ό.π.*, σ. 26. Και ο Γ. Μαύρος θεωρούσε ότι ο Γαρουφαλιάς «δεν ανήκε στη δημοκρατική οικογένεια», βλ. Λιναρδάτος, τόμος Δ', *ό.π.*, σ. 397.

αντίρρηση να αναλάβει το Εθνικής Αμύνης.⁸⁶ Και ο ίδιος ο Γαρουφαλιάς είχε επιφυλάξεις, κυρίως επειδή δεν είχε ενημερωθεί από τον πρωθυπουργό για την υπουργοποίησή του,⁸⁷ οι οποίες κάμφθηκαν μόλις απέκτησε την εύνοια των Ανακτόρων.⁸⁸ Η συνύπαρξη Γαρουφαλιά-Παπακωνσταντίνου στο υπουργείο, με τον πρώτο να ανήκει κατά τον Σ. Γρηγοριάδη στην «ακραία δεξιά» πτέρυγα του Κέντρου και τον δεύτερο στην «ακραία αριστερή» αποσκοπούσε στην αλληλοεξουδετέρωσή τους και τον τελικό έλεγχο του στρατού από τον πρωθυπουργό.⁸⁹

Η τοποθέτηση Γαρουφαλιά προκάλεσε αντιδράσεις και από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο. Η εφημερίδα *Αθηναϊκή* του βουλευτή της ΕΚ, Ι. Παπαγεωργίου, έγραφε «για επιβράβευσιν του πολιτικού καιροσκοπισμού» και χαρακτήρισε «κολοσσιαίας ζήτημα ηθικής τάξεως και πολιτικής ευπρεπείας» τον παραγκωνισμό επιφανών στελεχών της ΕΚ, ενώ πρόσθεσε ότι η παρουσία Γαρουφαλιά αλλοίωσε τον «δημοκρατικό χαρακτήρα», κατέστρεφε την ομοιογένεια και έθετε σε αμφιβολία τη δυνατότητα επίτευξης των στόχων της κυβέρνησης, επομένως, κατά την εφημερίδα, δεν έπρεπε να παραμείνει στην κυβέρνηση.⁹⁰

Ωστόσο, για τον καταρτισμό της κυβέρνησης σημαντικό λόγο είχαν και τα εκδοτικά συγκροτήματα τα οποία υποστήριζαν την ΕΚ, δηλαδή η *Ελευθερία* του Π. Κόκκα και το συγκρότημα Λαμπράκη με τις εφημερίδες το *Βήμα* και τα *Νέα* και επιθυμούσαν να τοποθετούνται πρόσωπα της επιρροής τους σε συγκεκριμένα κυβερνητικά πόστα. Κατά τον Μητσοτάκη, ο Λαμπράκης κρατούσε πάντοτε τη δική του δύναμη, όπως για παράδειγμα οι περιπτώσεις του Γ. Μαύρου, του Μ. Παπακωνσταντίνου και του Θ. Κανελλόπουλου. Ο Λαμπράκης αντλούσε την επιρροή του από τη «βενιζελική» πτέρυγα του κόμματος, ενώ δεν είχε τις καλύτερες σχέσεις ούτε με τον Μητσοτάκη ούτε με τον Γ. Παπανδρέου.⁹¹

1.3. Ο παράγων: «Ανδρέας Παπανδρέου»

Οι εκλογές του 1964 αποδείχθηκαν σημαντικές και για έναν επιπλέον λόγο. Ήταν η πρώτη φορά που ο Ανδρέας Παπανδρέου, γιος του πρωθυπουργού και προέδρου της ΕΚ, ασχολήθηκε ενεργά με την ελληνική πολιτική ζωή. Από τη δεκαετία του 1940 βρισκόταν στις ΗΠΑ, όπου σπούδασε οικονομικά και διετέλεσε καθηγητής πανεπιστημίων. Με παραίνεση του πατέρα του και με διαμεσολάβηση του τότε πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, επέστρεψε στην Ελλάδα το 1961 και ανέλαβε Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου και Επιστημονικός Διευθυντής του

⁸⁶ Παπαγελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σ. 155.

⁸⁷ Γαρουφαλιάς, ό.π., σ. 20.

⁸⁸ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 26.

⁸⁹ Γρηγοριάδης, τόμος Β', ό.π., σ. 682.

⁹⁰ *Αθηναϊκή*, 21 Φεβρουαρίου 1964, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 206-207.

⁹¹ Παπαγελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σ. 150.

νεοσύστατου Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), καθώς και Σύμβουλος της Τράπεζας της Ελλάδος. Παρά την αρχική του άρνηση να εμπλακεί στην πολιτική, πάλι με προτροπή του Γ. Παπανδρέου συμμετείχε στις εκλογές του 1964 και εξελέγη βουλευτής Αχαΐας.⁹²

Λίγο πριν τις εκλογές οι Αμερικανοί διπλωμάτες σχολίαζαν ότι η υποψηφιότητά του προκάλεσε αντιδράσεις, κάτι που ωστόσο θεωρούνταν «*συνηθισμένο φαινόμενο*». Μάλιστα, κατά την εκτίμηση των Αμερικανών, ο Ανδρέας θα αναλάμβανε υπουργική θέση παρά «*τω πρωθυπουργώ*». Μάλιστα, εκτιμούσαν ότι ο Γ. Παπανδρέου «*βιαζόταν να προετοιμάσει τον Ανδρέα για διάδοχό του*», μια κίνηση που θα προκαλούσε μεγάλα εσωτερικά προβλήματα, καθώς σύμφωνα με την αμερικανική πρεσβεία ο «*εξαιρετικά φιλόδοξος*», αλλά και «*αδίστακτος*» Κ. Μητσοτάκης αποτελούσε εκείνη την εποχή τον «*πιο σοβαρό διεκδικητή της ηγεσίας της ΕΚ*», ειδικά της πιστής στον Γ. Παπανδρέου πτέρυγας.⁹³ Πράγματι ο Α. Παπανδρέου ανέλαβε τη θέση του υπουργού Προεδρίας μετεκλογικά. Τα πρόσωπα των Ανδρέα και Γαρουφαλιά αποτέλεσαν το επίκεντρο της κριτικής, με την αιτιολογία ότι δεν είχαν λάβει μέρος στον Ανένδοτο και παράλληλα είχαν παραμεριστεί στελέχη που είχαν συμμετάσχει σε αυτόν.⁹⁴

1.4. Ο θάνατος του βασιλιά Παύλου

Οι πρώτες ημέρες της ΕΚ στη διακυβέρνηση της χώρας σημαδεύτηκαν και από άλλη μία απώλεια, αυτή του βασιλιά Παύλου. Ήδη από την ημέρα της ορκωμοσίας του, ο Παπανδρέου είχε κληθεί στα ανάκτορα για να ενημερωθεί για την κακή κατάσταση της υγείας του βασιλιά, ο οποίος νοσούσε σοβαρά από τα μέσα Ιανουαρίου. Τελικά, ο Παύλος απεβίωσε στις 7 Μαρτίου 1964.⁹⁵

Η βασιλεία του Παύλου είχε χαρακτηριστεί από σημαντικές παρεμβάσεις στην πολιτική, όπως η εναντίωσή του στην είσοδο του Παπάγου στην πολιτική, η πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή το 1955, αλλά και η διαφωνία του με τον τελευταίο που τον οδήγησε στην παραίτηση το 1963. Επιπλέον, η παρουσία του Παύλου συνοδεύτηκε και με την έντονη εμπλοκή της συζύγου του, βασίλισσας Φρειδερίκης, στα πολιτικά πράγματα, αλλά ο ήπιος χαρακτήρας και η διαλλακτικότητά του τον είχαν καταστήσει συμπαθή στην κοινή γνώμη ανανεώνοντας το γόητρο του βασιλικού θεσμού, ο οποίος είχε χάσει τη δημοφιλία του κατά τη

⁹² Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 141-171.

⁹³ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, *ό.π.*, σσ. 106-107.

⁹⁴ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 28-29, Γρηγοριάδης, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 673-675.

⁹⁵ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 12-17.

βασιλεία του προκατόχου του, Γεωργίου Β΄. Εκ των υστέρων, ο θάνατος του Παύλου υπήρξε μοιραίος για την πολιτική πορεία της χώρας, αλλά και τον μοναρχία στην Ελλάδα, αφού ο διάδοχός και γιος του, ο 23χρονος τότε, Κωνσταντίνος Β΄, δεν διέθετε την εμπειρία του πατέρα του, ενώ επηρεαζόταν αρκετά από συμβούλους του και τη μητέρα του,⁹⁶ ενώ σύμφωνα με άλλη άποψη, ο Κωνσταντίνος ήταν «αδιάλλακτος» και «αυταρχικός».⁹⁷

1.5. Το πρώτο σοκ.

Από τη στιγμή που ο Τσιριμώκος αποκλείστηκε από την προεδρία της Βουλής, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε ότι θα πρότεινε στη θέση του τον Γ. Αθανασιάδη-Νόβα. Για να προλάβει την εκδήλωση των αντιρρήσεων, ο Παπανδρέου συγκάλεσε την Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ στις 18 Μαρτίου, όπου δήλωσε ότι η ψήφος στον Νόβα θα αποτελούσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και χαρακτήρισε «πολιτική ανανδρία» να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους πίσω από την ανωνυμία που προσφέρει η μυστικότητα της ψηφοφορίας. Στη συνεδρίαση πήρε τον λόγο και ο Τσιριμώκος, όπου ανέφερε χαρακτηριστικά: «Δεν ανατρέψαμε τον αρχηγόν της ΕΡΕ Καραμανλή, τον οποίο εχαρακτηρίζαμε Καίσαρα για να τον αντικαταστήσωμεν με άλλον Καίσαρα. Πρέπει να μείνωμεν Βρούτοι...». Παράλληλα, ανέφερε ότι η πλειοψηφία της ΕΚ «δεν είναι τόσο ομοιογενής», υποστήριξε πως η ενότητα θα εξασφαλιζόταν μέσω της «δημοκρατικής οργανώσεως» και εξέφρασε τη διαφωνία του με την τοποθέτηση του πρωθυπουργού περί «ανανδρίας», καθώς η υποτίμηση της μυστικότητας της ψήφου «αντιτίθεται εις την έννοιαν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος».⁹⁸

Οι δημοσιογραφικές πληροφορίες για σοβαρό ενδεχόμενο να υπάρξουν λευκά ψηφοδέλτια στην ψηφοφορία για την εκλογή του Νόβα⁹⁹ επιβεβαιώθηκαν μια ημέρα μετά, στις 19 Μαρτίου 1964, όταν κατά την πρώτη συνεδρίαση του Κοινοβουλίου η ΕΚ απέτυχε να εκλέξει πρόεδρο της Βουλής. Από τους 169 παρόντες κυβερνητικούς βουλευτές, απουσίαζαν οι δύο, ενώ 30 βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος αρνήθηκαν να ψηφίσουν τον κυβερνητικό υποψήφιο και αντ' αυτού επέλεξαν να ρίξουν λευκά ψηφοδέλτια με τη λέξη «Δημοκρατία», με συνέπεια να μην μπορέσει να εκλεγεί ο Νόβας. Η αντίδραση του

⁹⁶ Για μια σύντομη αλλά περιεκτική επισκόπηση των βασιλικών πεπραγμένων τη δεκαετία του 1950 και 1960 βλ. Κωνσταντίνου Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 103-125, Παύλος Τζεργιάς, «Ο ρόλος του Θρόνου στα πρόθυρα της Δικτατορίας» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 144-148. Επίσης, βλ. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 109-111.

⁹⁷ Νικόλαος Παπαχρήστος, «Η λειτουργία του πολιτεύματος κατά την περίοδο 1963-1965 και η συμβολή του Γεωργίου Παπανδρέου-η επικαιρότητα των υποδείξεων της Ιστορίας» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-60 Χρόνια*, ό.π., σσ. 567-578 (εδώ σσ. 573-574).

⁹⁸ *Το Βήμα*, 19 Μαρτίου 1964.

⁹⁹ *Ελευθερία*, 19 Μαρτίου 1964, σσ. 1, 7.

Παπανδρέου ήταν σφοδρή. Με ανακοίνωσή του δήλωσε ότι ο αγώνας της ΕΚ «επροδόθη» και «οι θριαμβευταί της 16^{ης} Φεβρουαρίου εγίναμεν η χλεύη των ηττημένων». Κατονόμασε ως ηγέτες της συνωμοσίας τους Παπαπολίτη και Τσιριμώκο, τους οποίους ανακοίνωσε ότι θα διέγραφε και προειδοποίησε ότι αν δεν εκλεγόταν ούτε με τη δεύτερη ψηφοφορία ο Νόβας, θα ζητούσε από τον βασιλιά τη διάλυση της Βουλής. Βεβαίως, οι υποκινητές αυτής της ανταρσίας δεν επιθυμούσαν να «τραβήξουν το σκοινί» στα άκρα, αλλά να στείλουν ένα προειδοποιητικό μήνυμα στον πρωθυπουργό. Έτσι, στην επαναληπτική ψηφοφορία, ο Νόβας εξελέγη πρόεδρος της Βουλής.¹⁰⁰

Οι δύο διαγραφέντες αντέδρασαν εξίσου δυναμικά. Ο Τσιριμώκος αποκάλεσε δημόσια τον Παπανδρέου «τσιφλικά του Κέντρου» και «ιδιοκτήτη της Δημοκρατίας» και κατηγορήσε τον πρωθυπουργό ότι παραβιάζει το καταστατικό του κόμματος, καθώς μόνο η Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ μπορούσε να αποφανθεί για τη διαγραφή ενός βουλευτή. Ο Παπαπολίτης εξέφρασε τη λύπη του για τις δηλώσεις του πρωθυπουργού και άφησε υπόνοιες για «ορισμένους κύκλους που προσπαθούν να νοθεύσουν το νόημα της νίκης της 16^{ης} Φεβρουαρίου». Παρόλα αυτά, λίγες ημέρες αργότερα οι διαγραφές ανακλήθηκαν. Κατά τη μαρτυρία του τότε βουλευτή της ΕΚ, Ιακ. Διαμαντόπουλου, ο Τσιριμώκος δυσαρεστήθηκε εξαιτίας του ότι δεν είχε ενημερωθεί για το γεγονός και τους λόγους που δεν θα προτεινόταν και πάλι ο ίδιος για πρόεδρος της Βουλής.¹⁰¹

Ήταν ολοφάνερο ότι η νέα κυβέρνηση δεν ξεκινούσε καλά τη θητεία της. Ο Μητσοτάκης χαρακτήρισε λάθος του Παπανδρέου να μην προταθεί ξανά ο Τσιριμώκος και θεώρησε σημαντική την απουσία του Σ. Βενιζέλου, ο οποίος θα τον ισοροπούσε. Επίσης, θεώρησε ότι ο Α. Παπανδρέου εισηγήθηκε τη διαγραφή των δύο υποκινητών της ανταρσίας για να απαλλαγεί από τους υπόλοιπους διεκδικητές της ηγεσίας της ΕΚ.¹⁰² Σε κάθε περίπτωση, το περιστατικό υπήρξε πρωτοφανές, πόσω μάλλον για μια παράταξη που μόλις είχε θριαμβεύσει με 53%, ενώ αποτέλεσε προειδοποίηση για το μέλλον.

¹⁰⁰ *Ελευθερία*, 20 Μαρτίου 1964, σσ. 1, 7.

¹⁰¹ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 212, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', *ό.π.*, σσ. 408-410.

¹⁰² Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 135-136.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Διαφορετικές προσεγγίσεις για την οικονομική πολιτική της ΕΚ.

Η βιβλιογραφία σχετικά με την περίοδο 1964-1965 ασχολείται κυρίως με τα πολιτικά τεκταινόμενα και αφήνει σε «δεύτερο πλάνο» το ζήτημα της οικονομίας. Για κάθε κυβέρνηση η οικονομία αποτελεί μία από τις βασικές, αν όχι την απόλυτη προτεραιότητα. Η κυβέρνηση της ΕΚ δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτό, καθώς παρουσιάστηκαν διαφορετικές προσεγγίσεις για την οικονομική πολιτική.

Βαρύνουσας σημασίας εξέλιξη για την πορεία της ελληνικής οικονομίας αποτέλεσε η διακοπή της αμερικανικής βοήθειας για τις αμυντικές ανάγκες της χώρας, ένα γεγονός που συνέπεσε με την άνοδο στην εξουσία της ΕΚ. Η μεταβολή αυτή συνδυαζόταν με τη γενικότερη φιλοσοφία της κυβέρνησης Κένεντυ για έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη αντί των στρατιωτικών εξοπλισμών.¹⁰³ Η Ελλάδα αναγκαζόταν να δαπανά περίπου το 5% του ΑΕΠ της για τον συγκεκριμένο τομέα, ποσοστό πολύ μεγαλύτερο σε σύγκριση με άλλες χώρες. Κατά συνέπεια, δεν υπήρχαν οι διαθέσιμοι πόροι για την κοινωνική πολιτική που είχε υποσχεθεί η ΕΚ. Αυτός ήταν ο λόγος που προεκλογικά ο Παπανδρέου είχε εξαγγείλει τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών.¹⁰⁴ Παράλληλα, όσον αφορά την Ελλάδα οι Αμερικανοί πίεζαν για συνετότερη διαχείριση της οικονομίας, ώστε να εξοικονομηθούν περισσότεροι πόροι για οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, η κρίση του Κυπριακού, που είχε ήδη ξεσπάσει, αποτελούσε τροχοπέδη για μια τέτοια επεκτατική πολιτική, καθώς υπήρξε εθνική ανάγκη για διατήρηση του στρατού στον βέλτιστο βαθμό. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, ο στρατός δεν βρισκόταν υπό τον απόλυτο έλεγχο της κυβέρνησης Παπανδρέου.¹⁰⁵

Κατά την προεκλογική εκστρατεία του 1963, εκτός από την περικοπή των στρατιωτικών δαπανών, ο Παπανδρέου προχώρησε σε ένα μπαράζ προεκλογικών εξαγγελιών, η γνωστή ως «η πολιτική των παροχών».¹⁰⁶ Στόχος ήταν η πολιτική και κοινωνική αποκατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας να συμβαδίζει με την αντίστοιχη οικονομική.¹⁰⁷ Οποσδήποτε η συγκρατημένη οικονομική πολιτική του Καραμανλή είχε κουράσει την ελληνική κοινωνία, η

¹⁰³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην Ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα, 2010 (πρώτη έκδοση 2001), σσ. 199-212.

¹⁰⁴ «Αι Αμυντικά Δαπάναι», *Ελευθερία*, 13 Νοεμβρίου 1963, Ριζάς,, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη*, ό.π..

¹⁰⁵ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., σσ. 248-250. Βλ. και Richard Clogg,, *A concise history of Greece*, Cambridge University Press, 2013, σσ. 149-150.

¹⁰⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση των προεκλογικών εξαγγελιών Παπανδρέου, βλ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός*, ό.π., σσ. 429-432 και Meynaud,, ό.π., σσ. 292 κ.ε.

¹⁰⁷ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., σ. 251.

οποία ήταν ήδη ταλαιπωρημένη επί δεκαετίες από τους πολέμους, τη φτώχεια, τον διχασμό και τη μετανάστευση, και η ΕΚ έδωσε ελπίδα ότι η οικονομική κατάσταση θα αλλάξει προς το καλύτερο, λόγω της αύξησης των κοινωνικών παροχών. Η «πολιτική των παροχών» στόχευε, όμως, και στο εσωτερικό του κόμματος, καθώς από τη στιγμή που δεν ήταν δεδομένη η εξασφάλιση «εθνικόφρονος πλειοψηφίας», ο Παπανδρέου επιθυμούσε να αποφύγει το σενάριο που κυκλοφορούσε τότε περί «Κεντροδεξιάς», δηλαδή μια κυβέρνηση συνεργασίας ΕΚ-ΕΡΕ υπό τον Σ. Βενιζέλο.¹⁰⁸ Επομένως, η οικονομία ήταν ένα μέσο για πετύχει ο Παπανδρέου την αυτοδυναμία.¹⁰⁹ Επιπλέον, ο Παπανδρέου στόχευε και στην μείωση των ποσοστών της Αριστεράς τοποθετώντας ιδεολογικό πρόσημο στις παροχές. Για παράδειγμα, όσον αφορά της δαπάνες για την Παιδεία, η οποία θεωρούνταν αλληλένδετη με την οικονομία,¹¹⁰ τόνισε: «Ο κομμουνισμός ισχυρίζετο ότι μόνον εις την Σοβιετικήν Ένωσιν υπήρχε δωρεάν Παιδεία. Και συνήγεν εξ αυτού συμπέρασμα υπεροχής. Επεθύμουν να δώσωμεν την απάντησιν την οποίαν σήμερον δυνάμεθα: Έχομεν και ημείς δωρεάν Παιδείαν. Και επιπλέον ελευθερίαν».¹¹¹ Μολαταύτα, προεκλογικές δηλώσεις του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, Στ. Στεφανόπουλου, περί «πολιτικής αυστηράς λιτότητας και φειδούς», περνούσαν αντιφατικά μηνύματα, καθώς δεν ταίριαζε με το γενικότερο πνεύμα των εξαγγελιών του πρωθυπουργού.¹¹²

Αμέσως μετά την άνοδο στην εξουσία της ΕΚ ο υπουργός Οικονομικών, Κ. Μητσοτάκης, διαπίστωσε ότι ο Καραμανλής είχε αφήσει γεμάτα ταμεία.¹¹³ Ήταν κάτι το οποίο τόνιζε σταθερά στις δημόσιες παρεμβάσεις του τα επόμενα χρόνια και μάλιστα χαρακτήρισε «πολιτική αυτοκτονίας» την επιμονή του Καραμανλή στη λιτότητα.¹¹⁴ Παράλληλα, τόνιζε τη σημασία του προ δωδεκαετίας έργου του Γ. Καρτάλη,¹¹⁵ (για τον οποίο ο Μητσοτάκης μιλούσε πάντοτε με τα καλύτερα λόγια) ως υπουργός Συντονισμού στην κυβέρνηση Πλαστήρα, όταν

¹⁰⁸ Δεληπέτρος, *ό.π.*, σ. 55.

¹⁰⁹ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, ό.π.*, σ. 432.

¹¹⁰ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 180-181.

¹¹¹ *ΕΦΣΒ*, Συνεδρίασις Ε', 20 Δεκεμβρίου 1963, σ. 12.

¹¹² *Ελευθερία*, 6 Δεκεμβρίου 1963.

¹¹³ Για την οικονομική πολιτική του Κ. Καραμανλή, βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σσ. 86-92, Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, ό.π.*, σσ. 325 κ.ε.

¹¹⁴ «Πηγαίνοντας στο Γενικό Λογιστήριο διαπίστωσα έκπληκτος ότι υπήρχαν περιθώρια. Ο Καραμανλής ήταν νοικοκύρης, είναι γνωστό, δεν έκανε δαπάνες περιττές, και βρήκα περιθώρια, αντικειμενικά περιθώρια», βλ. παρέμβαση Κ. Μητσοτάκη στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.) σ. 543. Επίσης, βλ. Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης, ό.π.*, σσ. 111-112.

¹¹⁵ Γενικά για τον Γεώργιο Καρτάλη βλ. Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-57*, Εκδόσεις Ιστορική Έρευνα, Αθήνα, 1965.

και συνέβαλε στην νομισματική σταθεροποίηση προετοιμάζοντας το έδαφος για τον Σπ. Μαρκεζίνη στην κυβέρνηση Παπάγου.¹¹⁶

Αλλά ενώ ο ίδιος είχε εγκρίνει αυτήν την πολιτική ως προεκλογική τακτική, ήδη τις παραμονές των εκλογών του Φεβρουαρίου 1964 και με τη νίκη της ΕΚ να φαίνεται δεδομένη, εισηγήθηκε στον Παπανδρέου να σταματήσουν οι προεκλογικές παροχές (το γνωστό: «*τέρμα εις τας παροχάς*»). Συγκεκριμένα, πρότεινε «*σφικτή οικονομική πολιτική*» για τα πρώτα δύο ή τρία έτη διακυβέρνησης και μετά να υπάρξουν παροχές ανάλογα με την οικονομική ανάπτυξη. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε τη σύσταση αυτή υπό τον φόβο να θεωρήσουν οι πολίτες, και ειδικά οι αγρότες, ότι ο πρωθυπουργός τούς εξαπάτησε. Επρόκειτο για μία «*ανθρώπινη αδυναμία του Γέρου*», σύμφωνα με τον Μητσοτάκη, να γίνεται αρεστός στον κόσμο και να επιδιώκει «*χειροκροτήματα*», κάτι που μάλιστα όσο περνούσε ο χρόνος γινόταν όλο και πιο φανερό. Ο Μητσοτάκης, παρά τη σοβαρή διαφωνία του, η οποία σε άλλες κυβερνήσεις θα οδηγούσε σε παραίτηση, αποφάσισε να εμποδίζει στην πράξη περιττές δαπάνες. Μάλιστα, θεωρούσε ότι η εμπιστοσύνη του Παπανδρέου που παρέμενε ισχυρή στο πρόσωπό του αποτελούσε απόδειξη μιας «*κρυφής ομολογίας*» ότι είχε άδικο.¹¹⁷

2.1. Η παραίτηση του Γ. Μαύρου και ο ανασχηματισμός

Ενώ η ΕΚ βρισκόταν στην εξουσία μόλις για λίγους μήνες και είχαν ήδη παρουσιασθεί τα πρώτα «*κρούσματα*» ενδοκυβερνητικών διαφωνιών, ένα ακόμα περιστατικό ήρθε να προκαλέσει νέα αναστάτωση. Ο Γ. Μαύρος, παραδοσιακός πολιτικός του φιλελεύθερου χώρου, κορυφαίος υπουργός της ΕΚ και επίδοξος διάδοχος του Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία του κόμματος, παραιτήθηκε από τη θέση του υπουργού Συντονισμού, αλλά και από βουλευτής, για να αναλάβει καθήκοντα διοικητή της Εθνικής Τράπεζας.¹¹⁸ Η επίσημη αιτιολογία από τον πρωθυπουργό ήταν ότι η ανάληψη των καθηκόντων διοικητή της Εθνικής Τράπεζα από κορυφαίο υπουργό αποδείκνυε τη σημασία που έδινε η κυβέρνηση σε αυτήν.¹¹⁹ Ο Μαύρος, από την πλευρά του, έκανε λόγο για «*αποστολή καταστατικής σημασίας δια το μέλλον της Ελλάδος*», που είχε αναλάβει η Εθνική Τράπεζα λόγω της σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ.¹²⁰

¹¹⁶ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 114. Πιο αναλυτικά για την οικονομική πολιτική της περιόδου 1952-1963, βλ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική*, ό.π., σσ. 252-263.

¹¹⁷ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 145-150.

¹¹⁸ *Ελευθερία*, 4 Ιουνίου 1964.

¹¹⁹ Βλ. Δηλώσεις Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 25 Απριλίου 1964.

¹²⁰ *Το Βήμα*, 25 Απριλίου 1964, σσ. 1, 3.

Η μελλοντική πορεία του Μαύρου¹²¹ αποδεικνύει ότι δεν τον εγκατέλειψαν ξαφνικά οι πολιτικές του φιλοδοξίες. Τόσο ο Γ. Παπανδρέου¹²² όσο και ο Μητσοτάκης σε μεταγενέστερες μαρτυρίες τους έκαναν λόγο για «λιποταξία». Ο τελευταίος χαρακτήρισε τον Μαύρο «δειλό άνθρωπο», ο οποίος «ετράπη εις φυγή, εγκατέλειψε» επειδή «φοβήθηκε τον Ανδρέα και την επιρροή του στον πατέρα του».¹²³ Το Συγκρότημα Λαμπράκη, το οποίο υποστήριζε ξεκάθαρα τον Μαύρο, μέσω του Βήματος έκανε λόγο για «ανεξήγητον πολιτική αχρήστευσιν, ενός πολιτικού που εκλεγόταν σταθερώς από μακρών ετών πρώτος βουλευτής Αθηνών» και χαρακτήρισε «μεγάλο λάθος» την τοποθέτηση πολιτικών προσώπων στη διοίκηση των κυριότερων πιστωτικών ιδρυμάτων της χώρας, αντιπροτείνοντας τον πρώην πρωθυπουργό και τότε υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Ι. Παρακευόπουλο.¹²⁴

Αργότερα, ο Μαύρος απέδωσε την αποχώρηση του στη διαμάχη των δημοσιογραφικών συγκροτημάτων, καθώς θεωρούσε ότι μέσω του Ν. Πορφυρογέννη η ομάδα Κόκκα-Μητσοτάκη θα είχε τον απόλυτο έλεγχο της οικονομίας. «Ο Γ. Παπανδρέου δεν μπορούσε να ενισχύσει τη θέση μου έναντι του Μητσοτάκη. Είχα αηδιάσει. Ο Ανδρέας δεν έδειχνε ενδιαφέρον».¹²⁵ Ο Α. Παπανδρέου διέψευσε ότι είχε εμπλοκή στην αποχώρηση του Μαύρου.¹²⁶ Ο Μ. Παπακωνσταντίνου, από την άλλη, ανέφερε ότι ο Μαύρος τού εκμυστηρεύθηκε ότι ο αισθανόταν πως είχε χαθεί η ψυχική επαφή του με τον πρωθυπουργό, αλλά επίσης είχε σοβαρά προβλήματα συνύπαρξης με τον Μητσοτάκη, επειδή ο τελευταίος ως υπουργός Οικονομικών συχνά έβαζε εμπόδια σε κυβερνητικές αποφάσεις. Παράλληλα, το κενό που άφηνε ο Μαύρος άνοιγε τον δρόμο για τη διαδοχή της ηγεσίας στον Μητσοτάκη.¹²⁷ Σύμφωνα, με τον Ν. Παπαδημητρίου, η αποχώρηση Μαύρου αποτελούσε εν μέρει και μια προσωπική πολιτική για να προστατευθεί πολιτικά ο ίδιος από την επερχόμενη φθορά που φαινόταν από τις πρώτες ημέρες ότι θα υπάρξει στην κυβέρνηση της ΕΚ, να παραμείνει δηλαδή στις «άφθαρτες πολιτικές εφεδρείες».¹²⁸

Φαίνεται, επίσης, ότι ένας ακόμη σημαντικός λόγος που προκάλεσε ενδοκυβερνητικές έριδες ήταν το ζήτημα της αναδιαπραγμάτευσης της σύμβασης «Esso-Papas» του ελληνικού

¹²¹ Ο Γ. Μαύρος επέστρεψε στην πολιτική το 1966, ενώ υπήρξε ο ηγέτης της αποδυναμωμένης κεντρικής παράταξης μεταπολιτευτικά, του διάδοχου σχηματισμού της ΕΚ με την ονομασία «Ενωσις Κέντρου-Νέες Δυνάμεις».

¹²² Δημήτρης Πουρνάρας, *Στη φυλακή, ο Γεώργ. Παπανδρέου εκμυστηρεύεται και κατηγορεί*, Ελεύθερος, Αθήνα, 1974, σ. 16.

¹²³ Παπαγελάς, τόμος Α', ό.π., σσ. 152-153 και Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 139-143.

¹²⁴ «Τέτοια σφάλματα στοιχίζουν ακριβά», *Το Βήμα*, 28 Απριλίου 1964.

¹²⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', ό.π., σ. 420.

¹²⁶ Ό.π., σσ. 420-422.

¹²⁷ Ό.π., σ. 422 και Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 25-26.

¹²⁸ Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 217-220.

Δημοσίου με τον Ελληνοαμερικανό επιχειρηματία, Τομ Πάππας, που αφορούσε τα διυλιστήρια Θεσσαλονίκης, την οποία η ΕΚ όταν βρισκόταν στην αντιπολίτευση είχε χαρακτηρίσει «αποικιοκρατική».¹²⁹ Στο θέμα αυτό είχε αναμιχθεί έντονα ο Α. Παπανδρέου ως υπουργός Προεδρίας, χωρίς να είναι αρμόδιος, υποστηρίζοντας την εγκυρότητα της σύμβασης, σε αντίθεση με τη γραμμή του κόμματος και της κυβέρνησης.¹³⁰

Σε κάθε περίπτωση, η αποχώρηση Μαύρου και χωρίς τον Σ. Βενιζέλο άνοιγε τον δρόμο για μεγαλύτερες αρμοδιότητες, αλλά και για ενδεχόμενη διαδοχή στην ηγεσία της ΕΚ τόσο του Ανδρέα, αλλά και του Μητσοτάκη. Με την αποχώρηση Μαύρου, επίσης, αποδυναμώθηκε η ομάδα των παραδοσιακών κεντρώων, οι οποίοι προσπαθούσαν να διατηρήσουν μια ισορροπία εντός της ΕΚ απέναντι στον Γ. Παπανδρέου.¹³¹ Και εδώ, σύμφωνα με τον Γ. Ράλλη ξεκινούσε η αντιδικία του Ανδρέα-Μητσοτάκη, η οποία «διερχόταν φάσεις εξάρσεως και υφέσεως, αλλά παρέμενε πάντοτε παρούσα στο προσκήνιο». Μάλιστα, ο Ράλλης προέβλεπε διάσπαση της ΕΚ και για το λόγο αυτό απέφευγε να επιτίθεται στον Μητσοτάκη.¹³²

2.2. Ανασχηματισμός. Ο Ανδρέας πιο ενεργός.

Στις 5 Ιουνίου 1964 αναγγέλθηκε ο μικρός ανασχηματισμός με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Στ. Στεφανόπουλο, να αναλαμβάνει υπουργός Συντονισμού. Στη θέση του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού τοποθετήθηκε ο γιος του πρωθυπουργού, Α. Παπανδρέου.¹³³ Παραδοσιακός συντηρητικός πολιτικός και παλαιό στέλεχος του ΛΚ και του ΕΣ, ο Στεφανόπουλος δεν θεωρούνταν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παπακωνσταντίνου «πραγματικά δικός μας», αλλά «ένας έντιμος συνεργαζόμενος μαζί μας».¹³⁴ Προκειμένου να ανακοπεί η ραγδαία άνοδος του Ανδρέα, ο Στεφανόπουλος επιδίωξε ευρείες αρμοδιότητες, καθώς εκτός από την προώθησή του πατέρα του για τη διαδοχή του στην αρχηγία της ΕΚ, θα ήταν ταυτόχρονα και ο ουσιαστικός συντονιστής της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης.¹³⁵

Το γεγονός ότι ο Α. Παπανδρέου υπήρξε φορέας διαφορετικών αντιλήψεων στην οικονομία και υπέρμαχος μιας «κεϋνσιανής» πολιτικής περιέπλεκε την κατάσταση εντός της κυβέρνησης. Στο βιβλίο του παρουσιάζει τις τέσσερις θεμελιώδεις απόψεις της κυβέρνησης

¹²⁹ Meynaud, *ό.π.*, σσ. 437-440.

¹³⁰ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 218.

¹³¹ Παπαχελάς, τόμος Α', *ό.π.*, 152-153.

¹³² Ράλλης, *ό.π.*, σ. 79 και σσ. 87-88.

¹³³ *Ελευθερία*, 5 Ιουνίου 1964.

¹³⁴ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', *ό.π.*, σ. 26.

¹³⁵ Γρηγοριάδης, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 688-689.

σχετικά με την οικονομία. Πρώτον, η ελληνική οικονομία για τα επόμενα δεκαπέντε έτη θα έπρεπε να παρουσιάσει σημαντική αύξηση στους ρυθμούς ανάπτυξης. Θεωρούσε ότι με «την ώθηση της οικονομίας προς τα μπρος, έστω και αν αυτό θα έφερνε πιέσεις στην οικονομία και ειδικά στο ισοζύγιο πληρωμών θα καθιστούσε ταυτόχρονα δυνατή τη συμπλήρωση της απαραίτητης οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και την επιδίωξη πλατύτερης συμμετοχής του λαού στους καρπούς της οικονομικής ανάπτυξης». Αυτή η «συμμετοχή του λαού στα κέρδη της οικονομικής ανάπτυξης» αποτελούσε τη δεύτερη αρχή της κυβέρνησης. Τρίτον, η κεντρική κυβέρνηση είχε τον κύριο ρόλο στο σχεδιασμό της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της χώρας «με τη συμμετοχή και των περιφερειακών και τοπικών Αρχών και του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας». Στόχος ήταν η αρμονική συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα «στο πλαίσιο μιας σύγχρονης μεικτής οικονομίας». Τέταρτον, «η πολιτική δημοκρατία θα γινόταν μια ουσιαστική, δυναμική διαδικασία, που θα στηριζόταν στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων κατά γεωγραφικές περιοχές και κατά κατηγορία εργατικής απασχόλησης. Αυτό αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία στη χώρα μας, όπου οι πολίτες είχαν συνηθίσει να αφήνουν την επίλυση των προβλημάτων τους στους γραφειοκράτες των Αθηνών. Για μας η πολιτική δημοκρατία και ο οικονομικός προγραμματισμός που θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα του έθνους ήταν αναπόσπαστα συνδεδεμένα».¹³⁶

Στις αρχές Αυγούστου με πρωτοβουλία του Α. Παπανδρέου κατατέθηκαν στη Βουλή δύο νομοσχέδια που προκάλεσαν αντιδράσεις. Το πρώτο αφορούσε τις αρμοδιότητες του ΚΕΠΕ και το δεύτερο την αναδιάρθρωση του υπουργείου Συντονισμού. Η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε ως απόπειρα του Α. Παπανδρέου να θέσει υπό τον προσωπικό του έλεγχο μια «παράλληλη» κυβερνητική εξουσία, η οποία θα ήλεγχε σημαντικούς κρατικούς πόρους και κυβερνητικές θέσεις και θα εκπλήρωνε τις πολιτικές φιλοδοξίες του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού. Ο Ανδρέας υπεραμύνθηκε των νομοσχεδίων επικαλούμενος τη σημασία της επιστημονικής έρευνας και την ανάγκη μετατροπής του υπουργείου Συντονισμού σε «επιτελικό όργανο της οικονομικής πολιτικής». Με αφορμή τα νομοσχέδια, εμφανίστηκαν αντιπολιτευόμενα δημοσιεύματα που αναφέρονταν σε διαφωνίες Μητσοτάκη-Ανδρέα και για ενδεχόμενο διάσπασης της ΕΚ και συνεργασία με τη Δεξιά. Ο υπουργός Οικονομικών διέψευσε τα σενάρια αυτά χαρακτηρίζοντας «κωμική» την απόπειρα μερίδας του Τύπου της ΕΡΕ «να ενσπείρη ζιζάνια εις τους κόλπους της κυβερνήσεως».¹³⁷

¹³⁶ Αναλυτικά βλ. Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 176-182.

¹³⁷ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β΄, *ό.π.*, σ. 150, Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 223-224.

2.3. Ο Μητσοτάκης εκφράζει ενστάσεις για την οικονομική πολιτική

Ακριβώς το ίδιο χρονικό διάστημα ο υπουργός Οικονομικών ανησυχώντας για την κατάσταση της Οικονομίας με την «πολιτική των παροχών» απέστειλε επιστολή στον πρωθυπουργό, στην οποία προειδοποιούσε ότι σύμφωνα με απόρρητη έκθεση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους *«ηγγίσαμεν τα ακραία όρια αντοχής της οικονομίας και του προϋπολογισμού και επιβάλλεται, επειγόντως πλέον, ρυθμός περισυλλογής, την ανάγκην του οποίου από μακρού και κατ' επανάληψιν έχω επισημάνει. Διότι εξ αυτής προκύπτει ότι άνευ αλλαγής πορείας ο προϋπολογισμός του 1965 και θα ευρεθή εις πλήρη αδυναμίαν να εισφέρει διά τας Δημοσίας Επενδύσεις και θα καταλείπη και σημαντικό έλλειμμα»*. Συγκεκριμένα, εισηγούνταν τη λήψη αποφάσεων για τους μισθούς, τα ημερομίσθια, την προστασία των γεωργικών προϊόντων για το 1965, την αναδιάρθρωση των ενόπλων δυνάμεων με την αναζήτηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερης εξωτερικής βοήθειας με στόχευση στα οφειλόμενα της Γερμανίας από την περίοδο της Κατοχής, την ενημέρωση του λαού για τις απαραίτητες θυσίες και τον καλύτερο συντονισμό και συνεργασία μεταξύ των μελών της κυβέρνησης. Επιπλέον, η κρίση του Κυπριακού επιβάρυνε σημαντικά τα κρατικά ταμεία, αλλά η ελληνική οικονομία παρέμενε ακόμα εντός ορίων.¹³⁸

Η συγκεκριμένη επιστολή εστάλη στις 4 Αυγούστου 1964, αλλά ο ίδιος ο Μητσοτάκης την δημοσίευσε στη Βουλή στις 21 Δεκεμβρίου 1965.¹³⁹ Ο πρωθυπουργός απάντησε επισημαίνοντας πως *«δυστυχώς η υπέρμετρος απασχόλησίς μου με το εθνικό θέμα (σσ. του Κυπριακού) μου είχε αφαιρέσει χρόνον»*.¹⁴⁰

2.4. Οι οικονομικοί δείκτες

Τι έδειχναν, όμως, οι οικονομικοί δείκτες για την κατάσταση της οικονομίας, κατά το διάστημα που η ΕΚ βρέθηκε στη διακυβέρνηση της χώρας; Η ανάπτυξη παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα: στο 9,4% (1964) και 10,8% (1965). Από την άλλη, ο πληθωρισμός από το 3,0% το 1963 έπεσε στο 0,9% το 1964 και επανήλθε το 1965 στο 3,0%, για αυξηθεί κατά 1,9% το 1966 (4,9%). Η ανεργία παρέμεινε σε σταθερά επίπεδα (4,6% το 1964 και 4,8% το 1965). Επιπλέον, κατά τη διακυβέρνηση της ΕΚ οι ιδιωτικές επενδύσεις αυξήθηκαν κατά 23,1% το 1964 και 17,7% το 1965, ενώ κάμψη έδειξαν οι αντίστοιχες δημόσιες. Ωστόσο, και ο ΟΟΣΑ παρατηρούσε ότι η εφαρμοζόμενη επεκτατική πολιτική δεν αποτελούσε προϊόν μιας συγκροτημένης κεντρικής

¹³⁸ «Επιστολή Κ. Μητσοτάκη προς Γεώργιο Παπανδρέου», 4 Αυγούστου 1964, Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., παράρτημα εγγράφων, σσ. 322-328.

¹³⁹ ΕΠΣΒ, Συνεδρίασις Κ', 20 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 359-371. *Ελευθερία*, 5 Αυγούστου 1964, Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 152-154.

¹⁴⁰ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 162-164.

πολιτικής. Παράλληλα, επιταχύνθηκε κατ' αρχάς ο ρυθμός αύξησης των τιμών. Από την άλλη, το αδύναμο σημείο υπήρξε η αύξηση των κρατικών δαπανών χωρίς ανάλογη αύξηση φόρων, με συνέπεια την απώλεια εσόδων για το δημόσιο ταμείο και τη μείωση χρηματοδότησης των δημόσιων επενδύσεων.¹⁴¹

Η κρίση του Κυπριακού συνέβαλε στον κλονισμό της εμπιστοσύνης των πολιτών προς το εθνικό νόμισμα, ενώ η ανησυχία για αύξηση του πληθωρισμού εξαιτίας της εφαρμοζόμενης κυβερνητικής πολιτικής οδήγησε σε αύξηση της ζήτησης για χρυσές λίρες¹⁴² και σε μείωση της αύξησης του ρυθμού των καταθέσεων.¹⁴³ Εντούτοις, η γενική κατάσταση της οικονομίας παρέμενε υπό έλεγχο, καθώς μεγάλο μέρος της κοινωνίας είδε το εισόδημά του να αυξάνεται και τα έσοδα ισορροπήθηκαν από την αύξηση της παραγωγικής δραστηριότητας.¹⁴⁴ Πάντως, οι βασικές αρχές οικονομικής πολιτικής λόγω της προοπτικής ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ, με την οποία είχε η Ελλάδα είχε ήδη συνδεθεί από το 1961, δεν αμφισβητήθηκε από τις κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1960, παρά τις επιμέρους διαφορές.¹⁴⁵

Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σχετικά με την οικονομική πολιτική αναδύθηκαν δύο τάσεις, μία «συγκρατημένη», με εκφραστή τον Μητσοτάκη, και μία «επεκτατική», με εκπρόσωπο τον Α. Παπανδρέου. Οι δύο αυτές προσωπικότητες, εκτός από επίδοξοι διεκδικητές της ηγεσίας της ΕΚ αποδείχθηκαν και φορείς διαφορετικών και αλληλοσυγκρουόμενων οικονομικών αντιλήψεων, οι οποίες ήταν αδύνατον να συνυπάρξουν. Το γεγονός ότι καλούνταν να συνεργαστούν για την οικονομική πολιτική αποτελούσε απόδειξη της έλλειψης κεντρικού οικονομικού πλάνου, ευθύνη που βάραινε τον πρωθυπουργό.¹⁴⁶ Πάντως, οι συνέπειες της οικονομικής πολιτικής της ΕΚ φάνηκαν το φθινόπωρο του 1965 με τη νομισματική κρίση που ξέσπασε και αντιμετωπίστηκε από την κυβέρνηση των αποστατών.¹⁴⁷

¹⁴¹ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., σσ. 257-258.

¹⁴² Αθανάσιος Λυκογιάννης, «Χρυσοφιλία και επίσημη πολιτική κατά τη δεκαετία του 1960» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 276-282.

¹⁴³ Ευάγγελος Πρόντζας, «Τράπεζες έναντι νομισματικής επιτροπής στη δεκαετία του 1960» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 261-275.

¹⁴⁴ Βλ. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., σσ. 256-261 και ειδικότερα πίνακες 2.7, 2.8. και 2.9. Επίσης, βλ. την εισήγηση του ίδιου: «Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 149-157.

¹⁴⁵ Καζάκος, «Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60», ό.π., σ. 142.

¹⁴⁶ Λιναρδάτος, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 178-180.

¹⁴⁷ Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, ό.π., σσ. 369-372.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Το Κυπριακό Ζήτημα κλονίζει την κυβέρνηση

3.1. Το ιστορικό υπόβαθρο

Αναμφίβολα το Κυπριακό Ζήτημα¹⁴⁸ αποτέλεσε τη μεγαλύτερη προτεραιότητα για την εξωτερική πολιτική την περίοδο 1963-1965.¹⁴⁹ Άλλωστε μέχρι και σήμερα συνεχίζει να απασχολεί τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.¹⁵⁰ Δεν είναι υπερβολικό να ειπωθεί ότι οι εξελίξεις που ακολούθησαν και επηρέασαν και το εσωτερικό της κυβέρνησης ΕΚ ήταν είτε λιγότερο είτε περισσότερο συνυφασμένες με το Κυπριακό.¹⁵¹ Η ενότητα αυτή επιχειρεί να αναδείξει τα εσωτερικά προβλήματα που προκλήθηκαν στην κυβέρνηση από τη διαχείριση του κρίσιμου εθνικού ζητήματος του Κυπριακού.

Οι θέσεις του Κέντρου ήταν παραδοσιακά υπέρ της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό, το διάστημα που ο Γ. Παπανδρέου ήταν στην αντιπολίτευση επέκρινε δριμύτατα την καραμανλική πολιτική στο Κυπριακό,¹⁵² η οποία κατέληξε στην υπογραφή των Συνθηκών Ζυρίχης-Λονδίνου και την ίδρυση ανεξάρτητου κυπριακού κράτους. Κάτι τέτοιο παρέκκλινε από το ιδανικό της Ένωσης με την Ελλάδα που φαινομενικά υπήρξε ο στόχος όλων. Παρά την κριτική, ως προς την ουσία των συμφωνιών ο Παπανδρέου κράτησε σχετικά ήπια στάση κατά τη συζήτηση στη Βουλή αναγνωρίζοντας τα πλεονεκτήματα της νέας κατάστασης και παράλληλα απέφυγε να εισηγηθεί την καταγήφισή τους. Στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα, ο Παπανδρέου προσάρμοσε αντίστοιχα και τη ρητορική γύρω από το

¹⁴⁸ Σχετικά με το Κυπριακό η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Εντελώς ενδεικτικά βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, Άγγελος Συρίγος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, 1945-1974: Αναζητώντας θέση στον κόσμο*, Πατάκης-Κέντρο Μελετών «Τάσος Παπαδόπουλος», Αθήνα-Λευκωσία, 2013, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2017, σσ. 276-281, Άγγελος Βλάχος, *Δέκα χρόνια Κυπριακού*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1980, Γαρουφαλιάς, ό.π., Σωτήρης Ριζάς, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη καμπή: η ελληνική πολιτική και το σχέδιο Acheson (1964)*, Γρηγόρης, 1997 και του ίδιου *Ένωση, Διχοτόμηση, Ανεξαρτησία. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το Κυπριακό*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2000. Αλέξανδρος Ξύδης, Κώστας Χατζηαργύρης, Σπύρος Λιναρδάτος, *Ο Μακάριος και οι σύμμαχοί του*, Αθήνα, Gutenberg, 3^η έκδοση, Αθήνα, 1973, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2009.

¹⁴⁹ Γενικότερα για την εξωτερική πολιτική της ΕΚ, βλ. Στέλιος Περράκης, «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου (1963-1965)» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 523-540.

¹⁵⁰ Για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, βλ. Άγγελος Συρίγος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα, 2015.

¹⁵¹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Το Κυπριακό και η ελληνική πολιτική κρίση, 1961-1967» στο Παπαπολυβίου, Συρίγος, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, ό.π.*, σσ. 247-265.

¹⁵² Για τις απόψεις του Γ. Παπανδρέου όσον αφορά το Κυπριακό από το 1954 και εξής, βλ. Πετρίδης, *Παπανδρέου-Κυπριακό, ό.π.*

Κυπριακό με συνέπεια οι συμφωνίες να αποκαλούνται πλέον: «προδοτικές» και «εθνικό έγκλημα».¹⁵³

Είναι γεγονός ότι η ΕΚ κλήθηκε να διαχειριστεί μια μεγάλη κρίση αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας. Ήδη από τον Νοέμβριο του 1963 μετά τη μονομερή πρόταση του αρχιεπισκόπου Μακαρίου για την αναθεώρηση του συντάγματος της Κυπριακής Δημοκρατίας με τα λεγόμενα «13 σημεία»,¹⁵⁴ την αποχώρηση των Τουρκοκυπρίων από τα δημόσια αξιώματα που κατείχαν και τις διακοινοτικές ταραχές που ξέσπασαν τον Δεκέμβριο του 1963, βρήκαν την Ελλάδα σε προεκλογική περίοδο και με υπηρεσιακή κυβέρνηση στην εξουσία.¹⁵⁵ Παράλληλα, η Τουρκία απειλούσε με εισβολή για την προστασία των Τουρκοκυπρίων. Τότε πραγματοποιήθηκε η πρώτη de facto διχοτόμηση του νησιού με την κατάπαυση του πυρός και τον διαχωρισμό των δύο κοινοτήτων («πράσινη γραμμή») που συμφωνήθηκε με παρέμβαση των Βρετανών στα τέλη Δεκεμβρίου 1963.¹⁵⁶ Το ενδεχόμενο τουρκικής εισβολής και κατά συνέπεια ελληνοτουρκικού πολέμου, δηλαδή ένοπλη σύγκρουση δύο κρατών-μελών του ΝΑΤΟ, οδήγησε τις ΗΠΑ στην άμεση εμπλοκή στην υπόθεση του Κυπριακού. Εξάλλου, οι εξελίξεις διαδραματιζόνταν στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και πέρα από τις προφανείς συνέπειες ενός πολέμου, θα υποβαθμιζόταν σημαντικά το γόητρο της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Έτσι, όταν στις αρχές του 1964 η ΕΚ ανέλαβε την εξουσία για δεύτερη φορά σε λίγους μήνες, έπρεπε πέρα από τα προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας να αντιμετωπίσει και το κρίσιμο αυτό εθνικό θέμα που βρισκόταν «στην κόψη του ξυραφιού».

Με την άνοδο της ΕΚ στην εξουσία εγκαινιάζεται μια «αναβίωση του αλυτρωτισμού», δηλαδή μια προσπάθεια αποδέσμευσης από το καθεστώς των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, οι οποίες στην πράξη φάνηκαν να είναι μη βιώσιμες, αφού μάλιστα ακόμα και πρωτεργάτες της πολιτικής της ΕΡΕ, όπως ο Αβέρωφ και ο Πιπινέλης άρχισαν να αποστασιοποιούνται από αυτές.¹⁵⁷ Φαινομενικά, η κυβέρνηση ΕΚ δημιουργούσε κλίμα σύμπνοιας και συμπαρατάσεως με τη Λευκωσία, αλλά παρασκηνακά οι σχέσεις Παπανδρέου-Μακαρίου είχαν διαταραχθεί μετά τις μονομερείς ενέργειες του αρχιεπισκόπου, για τις οποίες η Αθήνα δεν είχε ενημέρωση.

¹⁵³ Για τη στάση του Γ. Παπανδρέου απέναντι στις Συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου, βλ. Κρατερός Μ. Ιωάννου, «Ο Γ. Παπανδρέου και οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου για την Κύπρο» στο *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 479-488.

¹⁵⁴ Άγγελος Χρυσοστόμου, «Τα «13 σημεία» του Μακαρίου», *Καθημερινή*, 15 Μαΐου 2016, <https://www.kathimerini.gr/859860/article/epikairothta/kosmos/ta-13-shmeia-toy-makarion>. (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 1 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁵⁵ Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική, ό.π.*, σσ. 306-307.

¹⁵⁶ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', *ό.π.*, σσ. 352-368.

¹⁵⁷ Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του 1960-Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό Ζήτημα», στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη δεκαετία του '60»*, *ό.π.*, σσ. 286-288.

Απόδειξη ήταν η αυστηρή επιστολή του Σ. Βενιζέλου προς τον Μακάριο, όπου ο πρώτος τον προειδοποιούσε να μην προχωρά σε μονομερείς ενέργειες.¹⁵⁸

Στις 25 Φεβρουαρίου ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου απέστειλε νέα επιστολή προς τον Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας, αρχιεπίσκοπο Μακάριο, στην οποία παρουσίαζε την πολιτική του «εθνικού κέντρου». Σύμφωνα με αυτήν, ο Ελληνισμός αποτελούσε «ενιαίον σύνολον» και η Κύπρος «αποτελεί αξιόλογον τμήμα του Ελληνισμού, του Έθνους», ενώ η Αθήνα ήταν το «Κέντρον του Ελληνισμού». Ο Παπανδρέου στο πλαίσιο αυτό ζητούσε καλύτερη συνεργασία, ενημέρωση, εναρμόνιση και ιεράρχηση μέσων και σκοπών, αρχές οι οποίες σύμφωνα με τον ίδιο δεν υπήρχαν τότε.¹⁵⁹ Ο Μακάριος απάντησε με ύφος συναινετικό ότι στόχευε σε καλύτερη συνεργασία με το «κέντρο του Ελληνισμού, την Αθήνα» και δήλωνε ότι στόχος ήταν «η κατάλυσις των Συμφωνιών Ζυρίχης και Λονδίνου, διά να δύναται αδεσμεύτως ο ελληνικός κυπριακός λαός εν συνεννοήσει μετά της Μητρός πατρίδος να καθορίση το μέλλον του».¹⁶⁰

Πάντως, το δόγμα του «εθνικού κέντρου», αν και μια δημοφιλής πολιτική στην κοινή γνώμη της εποχής, θεωρείται πλέον από τη βιβλιογραφία μια λανθασμένη στρατηγική, αφού ουσιαστικά ακύρωνε την κυπριακή ανεξαρτησία και η προσπάθεια μεταφοράς του κέντρου αποφάσεων στην Αθήνα γινόταν επί της ουσίας για να ελεγχθεί ο Μακάριος και να σταματήσουν οι μονομερείς πρωτοβουλίες (π.χ. αποτυχημένη μονομερής επίθεση στο φρούριο του Αγίου Ιλαρίωνα τον Απρίλιο του 1964).¹⁶¹ Παράλληλα, σύμφωνα με τον Μ. Παπακωνσταντίνου, ο Παπανδρέου είχε εγκλωβιστεί λόγω της αντιπολιτευτικής αντιμετώπισης του Κυπριακού τα προηγούμενα έτη.¹⁶² Το ίδιο τόνισε και ο αρχηγός της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλος, σε επιστολή του προς τον Καραμανλή, στην οποία έκανε λόγο για «δέσμιους των λόγων των και της εθνοκαπηλείας, την οποίαν ήσκησαν επί έτη εναντίον μας».¹⁶³ Πάντως, αυτή η δυσπιστία μεταξύ Αθήνας-Λευκωσίας υπήρξε η αφετηρία για μια σειρά εξελίξεων με αλυσιδωτές συνέπειες τόσο για την πορεία του Κυπριακού, όσο και για την κυβέρνηση της ΕΚ.

¹⁵⁸ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων*, ό.π., σ. 316.

¹⁵⁹ «Άκρως Απόρρητη Επιστολή Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου προς τον Πρόεδρο Μακάριο», 25 Φεβρουαρίου 1964 στο Πετρίδης, *Παπανδρέου-Κυπριακό*, ό.π., σσ. 288-290.

¹⁶⁰ Άγγελος Βλάχος, ό.π., σσ. 286-289, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', ό.π., σσ. 428-430.

¹⁶¹ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων*, ό.π., σ. 324 (και υποσημείωση 47), Γαρουφαλιάς, ό.π., σ. 101.

¹⁶² Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 179.

¹⁶³ «Επιστολή Π. Κανελλόπουλου προς Κ. Καραμανλή», *Καραμανλής*, τόμος 6, ό.π., σσ. 134-135.

3.2. Η αποστολή της ελληνικής μεραρχίας στην Κύπρο και ο Γρίβας

Το εξαιρετικά πιθανό ενδεχόμενο τουρκικής εισβολής οδήγησε την κυβέρνηση Παπανδρέου σε μία παράτολμη κίνηση για τη θωράκιση της άμυνας της Κυπριακής Δημοκρατίας. Πρόκειται για την αποστολή την άνοιξη του 1964 στρατιωτικής δύναμης, η γνωστή στη βιβλιογραφία ως «μεραρχία»¹⁶⁴, η οποία έφθανε σε αριθμό περίπου τους 8.500 άνδρες. Παρά τη μυστικότητα της επιχείρησης, το γεγονός έγινε γνωστό από τους Αμερικανούς και τους Βρετανούς, χωρίς ωστόσο να υπάρξει αντίδραση εκ μέρους τους, καθώς θα υπήρχε στην Κύπρο νατοϊκός στρατός, θα ελεγχόταν καλύτερα ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος, θα θωρακιζόταν η άμυνα της νήσου απέναντι σε τουρκική επίθεση και θα πίεζε εμμέσως για τη λύση του Κυπριακού Προβλήματος.¹⁶⁵ Μάλιστα, κατά τον Ν. Δεληπέτρο, στενό συνεργάτη του Γ. Παπανδρέου, οι Αμερικανοί είχαν ενθαρρύνει την ελληνική κυβέρνηση να αποστείλει στρατεύματα προκαλώντας την οργή των Τούρκων.¹⁶⁶

Παρόλα αυτά, ακόμα και σε ένα τέτοιο κρίσιμο και λεπτό ζήτημα εθνικής ασφάλειας ο Παπανδρέου φαίνεται ότι δεν είχε τον απόλυτο έλεγχο. Η αρχική απόφαση και το σχέδιο εκτελέστηκε υπό την άμεση εποπτεία του αρμόδιου υπουργού, Π. Γαρουφαλιά σε συνεργασία και με τον στρατηγό Γρίβα. Αρχικά, θα αποστέλλονταν 2.000 στρατιώτες και αν διέρρηε το σχέδιο τότε ο πρωθυπουργός θα μπορούσε να διαψεύσει ότι ο ίδιος είχε γνώση. Μετά την αποτυχημένη επίθεση στον Άγιο Ιλαρίωνα, ο Γαρουφαλιάς έστειλε κρυφά επιπλέον 3.000 άνδρες και στη συνέχεια ακόμη περισσότερους.¹⁶⁷ Επομένως, με βάση τους ισχυρισμούς Γαρουφαλιά, οι οποίοι, ωστόσο, ίσως να επιδίωκαν να πλήξουν τον Παπανδρέου λόγω των γεγονότων του 1965, ο ίδιος πρωθυπουργός δεν γνώριζε μια τόσο σημαντική ενέργεια, για την οποία ενημερώθηκε μόνο όταν ο Μακάριος, αλλά και οι Τούρκοι κατήγγειλαν την παράνομη παρουσία Ελλήνων στρατιωτών στην Κύπρο.¹⁶⁸

Εκτός από την αποστολή στρατευμάτων την εποχή εκείνη στην Κύπρο μετέβη και ο πρώην αρχηγός της κυπριακής εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης ΕΟΚΑ αλλά και της οργάνωσης «Χ» κατά την Κατοχή, Γεώργιος Γρίβας. Αρχικά, ο Γρίβας μετέβη μυστικά ως ιδιώτης στην Κύπρο για επίσκεψη. Ωστόσο, παρά τις εκκλήσεις και τα διαβήματα της

¹⁶⁴ Άγγελος Συρίγος, «Η ελληνική μεραρχία στην Κύπρο (1964-1968) και ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων» στο Παπαπολυβίου, Συρίγος, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα*, ό.π., σσ. 267-288.

¹⁶⁵ Γαρουφαλιάς, ό.π., σσ. 94-139, Συρίγος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, ό.π., σ. 163, Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 197-198, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', ό.π., σσ. 438-445.

¹⁶⁶ Δεληπέτρος, ό.π., σσ. 115-116.

¹⁶⁷ Γαρουφαλιάς, ό.π., σσ. 94-131. Ο Γαρουφαλιάς χαρακτήρισε «απολύτως φανταστικό» τον αριθμό των 20.000 ανδρών που αναφέρει ο Α. Παπανδρέου στο βιβλίο του (σ. 187).

¹⁶⁸ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων*, ό.π., σσ. 307-309.

ελληνικής κυβέρνησης, ο Γρίβας δεν δεχόταν να επιστρέψει στην Ελλάδα, επικαλούμενος την ενδεχόμενη πτώση του ηθικού των Ελληνοκυπρίων σε περίπτωση αποχώρησής του, ενώ σε επιστολή του δήλωνε κατηγορηματικά ότι: «ουδεμία δύναμις ή απειλή είναι δυνατόν να με εμποδίσει».¹⁶⁹ Η κυβέρνηση της Αθήνας βρέθηκε σε δύσκολη θέση και προκειμένου να μην φανεί ότι εκβιάζεται και υποχωρεί, όρισε τον Γρίβα αρχιστράτηγο όλων των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Κύπρο.¹⁷⁰ Η κίνηση αυτή προκάλεσε μακροπρόθεσμα γενική αποσταθεροποίηση, οι συνέπειες της οποίας υπήρξαν μοιραίες για την πορεία του Κυπριακού, αλλά και για την ελλαδική κυβέρνηση, λόγω των μονομερών στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον τουρκοκυπριακών θυλάκων, αλλά και με την αποκάλυψη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ.¹⁷¹

3.3. Η επίσκεψη Παπανδρέου στις ΗΠΑ

Μια από τις πιο συζητημένες επισκέψεις Έλληνα πρωθυπουργού στις ΗΠΑ υπήρξε η επίσκεψη Παπανδρέου στην Ουάσινγκτον μεταξύ 23-27 Ιουνίου 1964.¹⁷² Αποκλειστικό θέμα στην ατζέντα των συνομιλιών υπήρξε το Κυπριακό, με τη συμμετοχή ΗΠΑ, Ελλάδας και Τουρκίας, χωρίς όμως, την ελληνοκυπριακή ούτε την τουρκοκυπριακή πλευρά. Ο πρωθυπουργός συνοδευόταν από τον υπουργό Εξωτερικών, Στ. Κωστόπουλο και τον γιο του, Ανδρέα.¹⁷³ Η συμμετοχή του τελευταίου στην ελληνική αντιπροσωπεία δεν άρμοζε με το χαρτοφυλάκιό του, όμως εφόσον ήταν ο ίδιος Αμερικανός πολίτης, έχοντας ζήσει πολλά χρόνια στις ΗΠΑ, διετέλεσε καθηγητής Οικονομικών σε αμερικανικά πανεπιστήμια, όπως αυτό του Μπέρκλεϋ, και ουσιαστικά ήταν ο υπεύθυνος για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις.¹⁷⁴

Πριν τη συνάντηση Τζόνσον-Παπανδρέου είχε προηγηθεί αυτή μεταξύ του Αμερικανού Προέδρου και του Τούρκου πρωθυπουργού, Ι. Ινονού στις 22 Ιουνίου 1964, οι οποίες ήταν ομαλές.¹⁷⁵ Πιο δύσκολες ήταν οι συζητήσεις με τον Έλληνα πρωθυπουργό. Η πλευρά Παπανδρέου άφησε να εννοηθεί πως ο αντιστάθηκε σθεναρά στις ασφυκτικές πιέσεις των Αμερικανών να συναντηθεί απευθείας με τον Ινονού. Το ίδιο γράφει και ο Α. Παπανδρέου, ο

¹⁶⁹ Ο.π., σ. 335

¹⁷⁰ Γαρουφαλιάς, *Ελλάς και Κύπρος*, ό.π., σσ. 112-119, Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 199.

¹⁷¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Κυπριακό, Καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων» στο Ρήγος,, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη δεκαετία του '60»*, ό.π., σσ. 307-323.

¹⁷² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η επίσκεψη Παπανδρέου στις ΗΠΑ», *Καθημερινή*, 31 Ιουλίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/869530/i-episkepsi-papandreoy-stis-ipa>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁷³ *Ελευθερία*, 18 Ιουνίου 1964.

¹⁷⁴ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 143-144, Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων*, ό.π., σ. 383.

¹⁷⁵ «Μνημόνιο συνομιλίας Τζόνσον-Ινονού», 22 Ιουνίου 1964, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 72, σσ. 271-273.

οποίος ήταν παρών, στο βιβλίο του.¹⁷⁶ Μολαταύτα, από τα διαθέσιμα σήμερα πρακτικά των συναντήσεων (ελληνικά και αμερικανικά), προκύπτει ότι ο Αμερικανός Πρόεδρος δεν είχε κάποια συγκεκριμένη πρόταση για την επίλυση του Κυπριακού, αλλά πρότεινε να οριστούν εκπρόσωποι των δύο πλευρών για συνομιλίες με διαμεσολαβητή τον πρώην υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης Τρούμαν, Ντην Άτσεσον, στο προεδρικό θέρετρο, Καμπ Ντέιβιντ, κάτι που ο Ινονού είχε αποδεχθεί. Επίσης, ο Τζόνσον επισήμανε ιδιαίτερα την αποτροπή τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, κάτι το οποίο δεν μπορούσε να εγυηθεί ότι θα επαναλαμβανόταν στο μέλλον. Παράλληλα, επικαλέστηκε τα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ως προς την εξασφάλιση της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Ο Παπανδρέου από την πλευρά του συμφώνησε ότι έπρεπε να αποφευχθεί ο πόλεμος, αλλά δεν θεώρησε ώριμες τις συνθήκες για απευθείας ελληνοτουρκικές συνομιλίες. Ισχυρίστηκε, επίσης, ότι έπρεπε η Κύπρος να έχει το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, καθώς με την Ένωση με την Ελλάδα θα εντασσόταν στο ΝΑΤΟ και άρα θα μειωνόταν η κομμουνιστική επιρροή. Επιπλέον, ο Έλληνας πρωθυπουργός υποστήριξε ότι η Τουρκία δεν είχε δικαίωμα από νομικής πλευράς να πραγματοποιήσει στρατιωτική εισβολή ούτε έπρεπε να της παραχωρηθεί αντάλλαγμα, αφού είχε παραιτηθεί από τα δικαιώματα της Κύπρου με τη Συνθήκη της Λωζάνης.¹⁷⁷

Η άρνηση για απευθείας συνάντηση των δύο πρωθυπουργών, όπως αυτή διέρρευσε από την ελληνική πλευρά, παρουσιάστηκε από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο ως το «νέο ΟΧΙ»¹⁷⁸ Μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψης στην Ουάσινγκτον, ο Παπανδρέου εκμυστηρεύθηκε στον ιδιαίτερο γραμματέα του, Ανδρέα Μοθωνιό, ότι λόγω της στάσης του και ειδικά σε προεκλογική περίοδο για τις ΗΠΑ, «οι Αμερικανοί κινητοποιούνται ήδη για να με ρίξουν».¹⁷⁹ Οπωσδήποτε η στάση αυτή του Παπανδρέου αποσκοπούσε και στο εσωτερικό της χώρας, με στόχο να επιβεβαιώσει το αφήγημα περί άσκησης «ελληνικής εξωτερικής πολιτικής».¹⁸⁰

Επιστρέφοντας από τις ΗΠΑ και αφού επισκέφθηκε πρώτα τη Γαλλία, όπου συναντήθηκε με τον Γάλλο Πρόεδρο, στρατηγό Ντε Γκωλ, ο Παπανδρέου έγινε δεκτός με αποθεωτική υποδοχή στο αεροδρόμιο. Η *Ελευθερία* την επόμενη ημέρα σε πανηγυρικούς τόνους μιλούσε για «δικαίωση της άσκησης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», την «αντίσταση

¹⁷⁶ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 189-192.

¹⁷⁷ «Μνημόνιο συνομιλίας Τζόνσον -Παπανδρέου», 24 Ιουνίου 1964, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 75, σσ. 283-287. Επίσης, βλ. Πετρίδης, *Παπανδρέου-Κυπριακό*, *ό.π.*, σσ. 233-270 και Παπαχελάς, *Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, *ό.π.*, σσ. 116-125 και Ριζάς, *Ένωση, Διχοτόμηση, Ανεξαρτησία*, *ό.π.*, σσ. 128-129.

¹⁷⁸ *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, 26 Ιουνίου 1964.

¹⁷⁹ *Έθνος*, 30 Νοεμβρίου 1981, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 17-18.

¹⁸⁰ Χατζηβασιλείου, «Κυπριακό, Καλοκαίρι 1964», *ό.π.*, σσ. 313-315.

στις πιέσεις των ξένων» και «για την Ένωση που ακούγεται ήδη από τα χείλη φίλων και αντιπάλων».¹⁸¹ Την ίδια μέρα ο Τζόνσον με επιστολή του προς τον Παπανδρέου καλούσε σε διαπραγματεύσεις για ειρηνική επίλυση του Κυπριακού.¹⁸²

Ο Παπανδρέου αναφέρθηκε και από το βήμα της Βουλής κατά τον απολογισμό της επίσκεψής του στις ΗΠΑ, ότι οι Αμερικανοί είχαν επιμείνει κατά τη συνάντησή τους περισσότερο ως προς τη διαδικασία και εστίασαν στην συνάντηση των δύο πρωθυπουργών.¹⁸³ Μάλιστα, η αμερικανική πλευρά εξέφρασε μέσω της πρεσβείας στην Αθήνα την ενόχλησή της για τους ισχυρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης περί «ασφυκτικών πιέσεων των Αμερικανών για συνάντηση των δύο πρωθυπουργών», καθώς τέτοιες δηλώσεις όξυναν το κλίμα αντιαμερικανισμού που ήδη είχε καλλιεργηθεί στην κοινωνία.¹⁸⁴ Ο υπουργός Εξωτερικών Κωστόπουλος παραδέχθηκε ότι δεν υπήρξε τέτοιου είδους πίεση, ενώ το ίδιο έκανε και ο Α. Παπανδρέου σε αξιωματούχο της πρεσβείας.¹⁸⁵

3.4. Το Σχέδιο Άτσεσον και η κρίση της Μανσούρας ως δοκιμασία της κυβερνητικής συνοχής

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση των επαφών στην Ουάσινγκτον συμφωνήθηκε η εκκίνηση διαπραγματεύσεων στη Γενεύη της Ελβετίας υπό την αιγίδα του ΟΗΕ και του Φινλανδού Σακάρι Τουομιόγια, αν και ουσιαστικός διαμεσολαβητής ήταν ο Άτσεσον. Στις διαπραγματεύσεις δεν συμμετείχε και πάλι ούτε η ελληνοκυπριακή ούτε η τουρκοκυπριακή πλευρά.¹⁸⁶

Ο Άτσεσον κατέθεσε μια σειρά σχεδίων που έμειναν γνωστά ως «Σχέδιο Άτσεσον». Στο πρώτο σχέδιο προβλεπόταν η παραχώρηση κατά κυριότητα στην Τουρκία της χερσονήσου της Καρπασίας για τη χρήση της ως στρατιωτική βάση. Επρόκειτο για μια έκταση περίπου του 11% της έκτασης της Κύπρου.¹⁸⁷ Το πρώτο σχέδιο απορρίφθηκε από την ελληνική πλευρά,¹⁸⁸ ενώ ο Μακάριος, σε συνέντευξή του στον Τύπο απέρριψε συλλήβδην τα προτεινόμενα

¹⁸¹ «Ανένδοτος», *Ελευθερία*, 2 Ιουλίου 1964.

¹⁸² «Telegram from the Department of State to the Embassy in Greece», 1 Ιουλίου 1964, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 80, σσ. 306-308.

¹⁸³ *ΕΠΣΒ*, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίασις ΝΣΤ΄, 3 Ιουλίου 1964, σσ. 552-554.

¹⁸⁴ Για τον αντιαμερικανισμό στην Ελλάδα βλ. Στεφανίδης, *Stirring the Greek nation*, *ό.π.*.

¹⁸⁵ Labouisse προς State Department, 12 Ιουλίου 1964, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 84, σσ. 322-324.

¹⁸⁶ Σωτήρης Ριζάς, «Το Σχέδιο Άτσεσον για το Κυπριακό», *Καθημερινή*, 7 Αυγούστου 2016, <https://www.kathimerini.gr/870314/article/epikairothta/kosmos/to-sxedio-atseon-gia-to-kypriako>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁸⁷ Συρίγος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, *ό.π.*, σσ. 173-176.

¹⁸⁸ Ριζάς, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη καμπή*, *ό.π.*, σ. 58.

σχέδια και έκανε λόγο για «αυτόκλητους μεσολαβητές οι οποίοι επεξεργάστησαν απαράδεκτα σχέδια λύσεως του Κυπριακού».¹⁸⁹ Την απόρριψη του Σχεδίου επικρότησε και η *Ελευθερία*.¹⁹⁰

Στο δεύτερο σχέδιο που πρότεινε ο Άτσεσον προβλεπόταν η εκμίσθωση της Καρπασίας από την Τουρκία για 50 έτη για στρατιωτική χρήση, ενώ στη δεύτερη παραλλαγή της δεύτερης πρότασης του σχεδίου εξαιρούνταν από την τουρκική κυριότητα τα ελληνοκυπριακά χωριά της περιοχής, κάτι που μείωνε το ποσοστό της έκτασης που θα περιέρχονταν στην Τουρκία από 11% σε 5,5 %.¹⁹¹

Η ελλαδική κυβέρνηση έδειχνε θετική ως προς τη συγκεκριμένη εκδοχή του Σχεδίου Άτσεσον, κάτι που συνοψίστηκε με την περίφημη φράση του Γ. Παπανδρέου ότι «*μου δίνουν μια πολυκατοικία με αντάλλαγμα ένα ρετιρέ*» ή με τα περί «*πενταροδεκάρων ή κατοστάρικων*».¹⁹² Έτσι, στις 21 Αυγούστου 1964 ο Παπανδρέου έδωσε εντολή στον διευθυντή του διπλωματικού γραφείου στην Γενεύη, Τζων Σωσσίδη, να αποδεχθεί κατ' αρχήν το Σχέδιο Άτσεσον ζητώντας παράλληλα ορισμένες μεταβολές στα όρια της υπό καθεστώς εκμίσθωσης από την Τουρκία περιοχής.¹⁹³ Η ατμόσφαιρα στο υπουργικό συμβούλιο, το οποίο ομόφωνα συμφώνησε στην αποδοχή του Σχεδίου, ήταν ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένη, λόγω της επικείμενης επίτευξης της πολυπόθητης Ένωσης.¹⁹⁴ Ταυτόχρονα, ο Κανελλόπουλος ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης υποσχέθηκε να στηρίξει ο ίδιος, παρά τις αντιδράσεις που θα είχε να αντιμετωπίσει εντός της ΕΡΕ και το γεγονός ότι ήταν φανερό ότι οποιαδήποτε λύση δεν επρόκειτο να γίνει αποδεκτή από τον Μακάριο.¹⁹⁵

Ωστόσο, παρά την αρχική αποδοχή του Σχεδίου Άτσεσον, ο ίδιος ο Παπανδρέου προχώρησε σχεδόν αμέσως σε αναδίπλωση απορρίπτοντας το Σχέδιο.¹⁹⁶ Τι είχε, όμως, συμβεί και άλλαξαν γρήγορα τα δεδομένα; Ο πρωθυπουργός είχε επικαλεστεί σε επιστολή του προς τον Άτσεσον τη διαφωνία των Ελληνοκυπρίων. Η πραγματικότητα ήταν ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει την αντίδραση του Μακαρίου, ο οποίος βασιζόταν στην υποστήριξη της Αριστεράς, την ανοχή της Δεξιάς, αλλά και σε ερείσματα εντός της κυβέρνησης της ΕΚ,¹⁹⁷ όπως ήταν ο γιος του πρωθυπουργού και αναπληρωτής υπουργός

¹⁸⁹ *Το Βήμα*, 31 Ιουλίου 1964.

¹⁹⁰ «Κύπρος και Αμερική», *Ελευθερία*, 31 Ιουλίου 1964.

¹⁹¹ Συρίγος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, ό.π., σ. 176.

¹⁹² Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 50-51.

¹⁹³ Ριζάς, *Ένωση-Διχοτόμηση-Ανεξαρτησία*, ό.π., σ. 157.

¹⁹⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 63, Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 207.

¹⁹⁵ Π. Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, ό.π., σσ. 161-164.

¹⁹⁶ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 207, Τούμπας, ό.π., σσ. 19-20. Επίσης, βλ. Γαρουφαλιάς, *Ελλάς και Κύπρος*, ό.π., σσ. 179 κ.ε. και Ριζάς, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη Καμπή*, ό.π., σσ. 44-47.

¹⁹⁷ Ριζάς, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη Καμπή*, ό.π., σ. 41.

Συντονισμού, Α. Παπανδρέου, ο οποίος είχε ευθυγραμμιστεί απόλυτα με τις απόψεις Μακαρίου και πίεζε παρασκηνιακά τον πατέρα του να απορρίψει το Σχέδιο Άτσεσον.¹⁹⁸

Η απόρριψη του Σχεδίου προκάλεσε αναταράξεις στην κυβέρνηση. Ο Παπανδρέου δεν αποδέχθηκε τις δύο κύριες εισηγήσεις: α) τη διπλωματική που είχε προτείνει ο Σωσσίδης, παρά την άρνηση του σχεδίου από την Τουρκία και β) τη στρατιωτική, δηλαδή την μονομερή πραξικοπηματική ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα που εισηγήθηκε ο Γαρουφαλιάς, ο οποίος είχε βρεθεί στην Κύπρο για να πείσει τον Μακάριο να αποδεχθεί το Σχέδιο. Ο Σωσσίδης θεωρούσε υπαίτιο τον Γαρουφαλιά για την αποτυχία των διαπραγματεύσεων, καθώς ήταν υπέρ της μονομερούς ένωσης.¹⁹⁹ Από την άλλη, ο Γαρουφαλιάς, μαζί με τον Κωστόπουλο, κατηγορήσε εκτός από τον Μακάριο και τον Α. Παπανδρέου χαρακτηρίζοντας τη ματαιώση της άμεσης Ένωσης ως «σατανικό σχέδιο»²⁰⁰, λόγω της παρασκηνιακής επιρροής του στον πατέρα του.²⁰¹ Αλλά και ο Κ. Μητσοτάκης ανέφερε μεταγενέστερα ότι στη διαμόρφωση της απόφασης του Γέρου βασικό ρόλο έπαιξε ο Α. Παπανδρέου, καθώς εκείνη την εποχή επιδίωκε την αποστασιοποίηση από τους Αμερικανούς, στοχεύοντας να «παίζει το παιχνίδι του αντιαμερικανισμού», το οποίο τον ωφελούσε στο εσωτερικό της χώρας αυξάνοντας τη δημοφιλία του.²⁰²

Ως «προφανές ψεύδος» των Αμερικανών με στόχο τη συγκάλυψη των άστοχων αισιόδοξων προβλέψεων που απέστειλαν στην Ουάσινγκτον περί αποδοχής του Σχεδίου Άτσεσον χαρακτήρισε ο Ανδρέας τους ισχυρισμούς περί αθέτησης της υπόσχεσής του πατέρα του. Μάλιστα, πρόσθεσε ότι «η πιο αντιπαθητική άποψη της όλης διαδικασίας ήταν η προσπάθεια να δεχτούμε το Σχέδιο Άτσεσον σε μικρές δόσεις. Μόλις διαισθάνονταν πως ο πατέρας μου ήταν έτοιμος να δεχτεί ένα σημείο, τού παρουσίαζαν το επόμενο».²⁰³

Όλη αυτή η δημιουργηθείσα κατάσταση σχετικά με το Κυπριακό, σύμφωνα με τον Ν. Δεληπέτρο, έδωσε την εντύπωση ότι η ΕΚ ήταν μια παράταξη στην οποία υπήρχαν «πολλά κέντρα αποφάσεων». Οι παρασκηνιακές διεργασίες του Ανδρέα προκάλεσαν τη σοβαρή δυσαρέσκεια των υπόλοιπων υπουργών, καθώς εκτός του ότι ανατρέπονταν ειλημμένες αποφάσεις, χωρίς προηγηθείσα ενδοκυβερνητική συζήτηση, άρχισε να σχηματίζεται ένας

¹⁹⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 193-195.

¹⁹⁹ Ριζάς, *Ένωση-Διχοτόμηση-Ανεξαρτησία*, *ό.π.*, σ. 158.

²⁰⁰ Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σ. 207.

²⁰¹ Αναλυτικά για το σχέδιο άμεσης μονομερούς Ένωσης, βλ. Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σσ. 185 κ.ε.

²⁰² Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 179-180.

²⁰³ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 194.

κύκλος στελεχών γύρω του, τα οποία υπολόγιζαν ότι αυτός θα ήταν ο επόμενος ηγέτης του κόμματος.²⁰⁴

Στην Κύπρο, όμως, η ταυτόχρονη παρουσία Μακαρίου, Γρίβα και ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων δημιουργούσε μια εν δυνάμει έκρυθμη κατάσταση. Στο διάστημα που οι διαπραγματεύσεις για το Σχέδιο Άτσεσον βρίσκονταν σε εξέλιξη, ο Γρίβας, κατόπιν εντολών του Μακαρίου, χωρίς να ειδοποιηθεί η ελλαδική κυβέρνηση,²⁰⁵ εξαπέλυσε επίθεση στον τουρκοκυπριακό θύλακα στη Μανσούρα. Ήταν μια απόδειξη ότι ο Παπανδρέου δεν ήλεγχε την κατάσταση στην Κύπρο, παρά τις διαβεβαιώσεις του προς τους Αμερικανούς για το αντίθετο.²⁰⁶ Ο Έλληνας πρωθυπουργός, εξοργισμένος, απέστειλε τηλεγράφημα στον Μακάριο και τον Γρίβα στο οποίο ανέφερε τη γνωστή φράση: «*άλλα συμφωνούμε και άλλα πράττετε*». Ως αντίδραση, ο Γρίβας εξέθεσε την κυβέρνηση παραιτούμενος εν μέσω της κρίσης εξαναγκάζοντας τον Παπανδρέου να τον παρακαλέσει να παραμείνει στη θέση του δηλώνοντας ότι συμφωνεί με τις απόψεις του. Οι Τούρκοι απάντησαν με αεροπορικούς βομβαρδισμούς με ναπάλμ, κάτι που επιδείνωσε το αντιαμερικανικό και αντινατοϊκό κλίμα σε Ελλάδα και Κύπρο και οδήγησε τον Μακάριο σε επαφές με την ΕΣΣΔ για την παροχή βοήθειας.²⁰⁷ Κατά τον Γαρουφαλιά, η κίνηση της κυπριακής κυβέρνησης αποσκοπούσε στον τορπιλισμό των διαπραγματεύσεων για επίλυση του Κυπριακού, ενώ Ελλάδα και Τουρκία βρέθηκαν στα πρόθυρα πολέμου.²⁰⁸

Για να διαπιστωθεί η πραγματική κατάσταση της Κύπρου, ο Γ. Παπανδρέου απέστειλε στη Μεγαλόνησο τον συνεργάτη του και τότε διοικητή του ΙΚΑ, Νίκο Δεληπέτρο. Στην πραγματικότητα η κίνηση αυτή αποσκοπούσε στην καλλιέργεια αντιμακαριακού κλίματος στην Κύπρο και να προπαγανδιστούν οι θέσεις υπέρ της Ένωσης. Γι' αυτό ο Δεληπέτρος εξέδωσε την εφημερίδα *Εθνική*, όπου αρθρογραφούσε με ψευδώνυμο επικρίνοντας τον Μακάριο, ο οποίος ως απάντηση απέλασε τον Δεληπέτρο.²⁰⁹ Ήταν μια ακόμη απόδειξη της εκατέρωθεν δυσπιστίας Αθήνας-Λευκωσίας.

Το Κυπριακό, λοιπόν, είχε προκαλέσει ρωγμή στο εσωτερικό της ΕΚ. Σύμφωνα με τον Μ. Παπακωνσταντίνου, ήταν φανερή η διάσταση των απόψεων που είχε προκύψει ανάμεσα

²⁰⁴ Δεληπέτρος, *ό.π.*, σ. 113.

²⁰⁵ Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σ. 184.

²⁰⁶ Βλ. Συνομιλία Παπανδρέου με Τάλμποτ, Ρασκ, Μπωλ, στις ΗΠΑ, 25 Ιουνίου 1964, στο Πετρίδης, *Παπανδρέου-Κυπριακό*, *ό.π.*, σ. 255.

²⁰⁷ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 203-211, Χατζηβασιλείου, «Κυπριακό, καλοκαίρι 1964», *ό.π.*, σσ. 315-321.

²⁰⁸ Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σ. 184.

²⁰⁹ Δεληπέτρος, *ό.π.*, σσ. 155-179, Παπαγελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 175-176.

στον Γέρο και τον Ανδρέα. Η εμπλοκή του Ανδρέα με θέματα που ξεπερνούσαν τις αρμοδιότητές του, αλλά και το γεγονός, ότι οι διαφωνίες του δεν εκφράζονταν σε επίπεδο υπουργικού συμβουλίου, αλλά στο παρασκήνιο, προκάλεσαν την έντονη ενόχληση των ηγετικών στελεχών, όπως του Κ. Μητσοτάκη, ενώ οι αντιαμερικανικές κινήσεις του Ανδρέα, όπως η διακοπή των εκπομπών της «Φωνής της Αμερικής» προκάλεσαν επιδείνωση στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις.²¹⁰ Η απόρριψη της λύσης «Άτσεσον» θεωρήθηκε από ένα μέρος κυβερνητικών στελεχών ως η απώλεια μιας ιστορικής ευκαιρίας για μια «φιλελληνική επίλυση» του Κυπριακού.²¹¹

Σε γενικές γραμμές, η κατάρρευση των συζητήσεων για το Σχέδιο Άτσεσον ουσιαστικά έφερε και τη συνολική κατάρρευση της πολιτικής του «εθνικού κέντρου», την οποία ο Παπανδρέου είχε εισαγάγει για να ελέγξει τον Μακάριο. Αλλά ο έλεγχος αυτός ποτέ δεν επετεύχθη, καθώς ο τελευταίος μπορεί φανερά να επιδίωκε την Ένωση με την Ελλάδα, όμως επί της ουσίας την «τορπίλιζε» με κάθε ευκαιρία συνεχίζοντας να δρα μονομερώς. και αποτέλεσε μία από τις βασικές αιτίες που σημαντικά στελέχη της κυβέρνησης αισθάνθηκαν δυσφορία για τον ρόλο του Α. Παπανδρέου και την επιρροή του στον πρωθυπουργό.²¹² Ωστόσο, φαίνεται απίθανο το Σχέδιο Άτσεσον να μπορούσε να εφαρμοστεί, αφού τελικά καμία πλευρά δεν το αποδέχθηκε. Πάντως, ο Παπανδρέου είχε θέσει ο ίδιος το πλαίσιο «αυτοεγκλωβισμού» του με την αντιπολιτευτική του καταγγελία περί «προδοσίας» του καθεστώτος Ζυρίχης-Λονδίνου, την αποστολή Γρίβα στην Κύπρο που συνέβαλε στην πτώση της κυβέρνησης με την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, ανέδειξε τον Ανδρέα σε χειριστή του Κυπριακού, ο οποίος όμως εξέφραζε απόψεις που δεν συμφωνούσαν με αυτές της κυβέρνησης, αλλά με αυτές του Μακαρίου. Επιπλέον, στρεφόταν συχνά εναντίον των Αμερικανών, καθώς είχε ενοχληθεί με την πίεση που άσκησαν στον πατέρα του στην Ουάσινγκτον. Από την πλευρά τους, οι Αμερικανοί δυσαρεστήθηκαν από το κλίμα αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα και καθώς παρατηρούσαν τον Παπανδρέου να μην μπορεί να προωθήσει ή ακόμα και να επιβάλει οποιαδήποτε λύση στον Μακάριο εστίασαν στην αποκατάσταση των σχέσεων των ΗΠΑ με την Τουρκία, οι οποίες είχαν κλονιστεί μετά την επιστολή Τζόνσον.²¹³

²¹⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 95.

²¹¹ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α' ό.π., σ. 210, Δεληπέτρος, ό.π., σ. 115.

²¹² Παπαγελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α' ό.π., σσ. 178-183, Παπακωνσταντίνου, τόμος Α' ό.π., σ. 210. Βλ. Ομιλία Μητσοτάκη στα Χανιά την 1^η Οκτωβρίου 1965, *Ελευθερία*, 2 Οκτωβρίου 1965

²¹³ Χατζηβασιλείου, «Κυπριακό, Καλοκαίρι 1964», ό.π., σσ. 319-323.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Οξύνση των ενδοκυβερνητικών διαφωνιών. Επίθεση της *Ελευθερίας* και παραίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου.

4.1. Οι δημοτικές εκλογές και το προειδοποιητικό τους μήνυμα

Προτού αναφερθούμε στην περίοδο κατά την οποία οι ενδοκυβερνητικές συγκρούσεις άρχισαν να οξύνονται επικίνδυνα για την ΕΚ, αξίζει να γίνει αναφορά στις διεξαχθείσες δημοτικές εκλογές του καλοκαιριού του 1964, το αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε ενδιαφέρον, αλλά και προειδοποιητικό.²¹⁴

Στις 5 Ιουλίου 1964, παράλληλα δηλαδή με τις συνομιλίες της κυβέρνησης για το Κυπριακό, διεξήχθησαν οι δημοτικές εκλογές, στις οποίες η Αριστερά σημείωσε μεγάλη άνοδο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στην Αθήνα πρώτος αναδείχθηκε ο συνδυασμός της Αριστεράς με επικεφαλής τον Ν. Κιτσίκη, δεύτερος αυτός της Δεξιάς υπό τον Γ. Πλυτά και τρίτος ο υποστηριζόμενος από την ΕΚ συνδυασμός του Π. Κατσώτα. Ωστόσο, λόγω του εκλογικού νόμου δήμαρχος Αθηναίων εξελέγη ο Γ. Πλυτάς.²¹⁵ Παρόλα αυτά, η στροφή της κοινωνίας «αριστερότερα» στις δημοτικές εκλογές ήταν απόλυτα συνυφασμένη με τις εξελίξεις στο Κυπριακό και την άνοδο του αντιαμερικανικού και αντινατοϊκού κλίματος στην ελληνική κοινή γνώμη. Εξάλλου, η ΕΔΑ ήταν η μόνη πολιτική δύναμη που ξεκάθαρα μιλούσε για προσέγγιση με την ΕΣΣΔ.²¹⁶ Κατά μία έννοια, το Κυπριακό έδωσε στην Αριστερά την ευκαιρία να αποτινάξει τις κατηγορίες εις βάρος της για παλαιότερες απόψεις επί των εθνικών θεμάτων, όπως σχετικά με τη Μακεδονία και τη Βόρεια Ήπειρο.²¹⁷ Και Αμερικανοί αξιωματούχοι της πρεσβείας παρατηρούσαν ότι το αντικομμουνιστικό κλίμα υποχωρούσε στην κοινωνία.²¹⁸

Ο υποψήφιος του Κέντρου, στρατηγός Π. Κατσώτας, αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε, ένα από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΚ, ως επικεφαλής του μικρού ΠΕΚ, ενώ είχε διατελέσει δήμαρχος Αθηναίων κατά το παρελθόν και υπουργός Κοινωνικής Προνοίας τους πρώτους μήνες διακυβέρνησης της ΕΚ. Ήδη από την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ, ο Κατσώτας

²¹⁴ Γενικά για τις δημοτικές εκλογές του 1964 βλ. Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία, ό.π.*, σσ. 344-346.

²¹⁵ *Ό.π.*, σ. 344 (και υποσημείωση 90).

²¹⁶ Αναλυτικά για την ΕΔΑ, βλ. Meynaud, *ό.π.*, σσ. 192-229.

²¹⁷ Στεφανίδης, *Stirring the Greek nation, ό.π.*, σσ. 91-93.

²¹⁸ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας, ό.π.*, σσ. 139-142.

είχε βρεθεί σε ανοικτή σύγκρουση με τον Παπανδρέου λόγω μιας πρωθυπουργικής οδηγίας περί απαγόρευσης των επισκέψεων των βουλευτών σε υπουργούς και υφυπουργούς διακόπτοντας ουσιαστικά τους δεσμούς του με την ηγεσία κόμματος και κυβέρνησης μέχρι και την παραίτησή από το υπουργείο λίγους μήνες αργότερα για να διεκδικήσει τη δημαρχία της Αθήνας.²¹⁹

Εντούτοις, ούτε στις αυτοδιοικητικές εκλογές το Κέντρο δεν κατέβηκε ενωμένο, καθώς εκτός από τον συνδυασμό Κατσώτα, υποψήφιος υπήρξε και έτερος κεντρικός συνδυασμός υπό τον Α. Τσουκαλά. Ενδεικτικό ήταν, επίσης ότι στην Πάτρα ο συνδυασμός της Αριστεράς με επικεφαλής τον Θ. Άννινο, αναδείχθηκε πρώτος με καθοριστική συμβολή του ίδιου του Α. Παπανδρέου ερχόμενος σε αντιδιαστολή με την επίσημη πολιτική της ΕΚ.²²⁰

Επιχειρώντας να αναλύσει το αποτέλεσμα των εκλογών και την «*ψήφο διαμαρτυρίας*» των πολιτών, η *Ελευθερία*, στάθηκε ιδιαίτερα στο γεγονός ότι η ΕΚ δεν έβαλε κομματικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με την ΕΔΑ. Επιπλέον, η εφημερίδα έκανε λόγο για «*ατυχήματα*» στα οποία υπέπεσε η κυβέρνηση, καθώς αμέσως μετά τον σχηματισμό της έδωσε την εντύπωση ότι «*πραγματοποίησε άνοιγμα προς τα δεξιά*», ενώ παρουσίασε «*διστακτικότητα και αναποφασιστικότητα*» να προχωρήσει την «*υπεσχημένη Αλλαγή*». Πέραν τούτου, κατηγόρησε τα στελέχη του Κέντρου για «*υπερπληθώρα φιλοδοξιών και ασυγχώρητη αυταρέσκεια*», λόγω του κατακερματισμού των συνδυασμών του Κέντρου τη δυσφορία ορισμένου ποσοστού των ψηφοφόρων του Κέντρου δεν ήταν άσχετη με τον γενικότερο ψίθυρο δυσφορίας στις τάξεις του Κέντρου για την «*αλλαγή που μας υπεσχέσθησαν (...) και δεν πραγματοποιείται*». Χαρακτήρισε «*ασυγχώρητο κυνισμό*» την επιλογή προσώπων τα οποία «*κατείχαν καίριες θέσεις και ουδεμία σχέση είχαν με τον Ανένδοτο Αγώνα και το σύνθημα της αξιοκρατίας*».²²¹

Πιθανόν, η δυσαρέσκεια μιας μεγάλης κοινωνικής μερίδας να σχετιζόταν και με τη διστακτικότητα της ΕΚ να προχωρήσει στη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος με την κατάργηση των έκτακτων μέτρων που εξακολουθούσαν να ισχύουν.²²² Πάντως, σε γενικές γραμμές, οι δημοτικές εκλογές ανέδειξαν την αδυναμία του Κέντρου να κινητοποιήσει τα δίκτυά του σε επίπεδο αυτοδιοίκησης, λόγω της ρευστότητας που υπήρχε στον κεντρικό χώρο,

²¹⁹ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 220-221.

²²⁰ *Ο.π.*, σσ. 221-222.

²²¹ «Προειδοποίησις...», *Ελευθερία*, 7 Ιουλίου 1964.

²²² Νίκος Αλιβιζάτος, «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, *ό.π.*, σσ. 49-56 (εδώ σ. 54).

σε αντίθεση με την ισχυρότερη οργανωτική δυναμική της Δεξιάς και της Αριστεράς, αλλά και εξαιτίας της πολυετούς αποχής από την εξουσία.²²³

4.2. Επίθεση της *Ελευθερίας* και παραίτηση του Α. Παπανδρέου.

Την 1^η Νοεμβρίου 1964 η *Ελευθερία*, με αφορμή την επέτειο ενός έτους από την επικράτηση της ΕΚ στις εκλογές του 1963, κυκλοφόρησε με ένα κύριο άρθρο-απολογισμό που προκάλεσε «σεισμό». Πρώτα παρουσίασε τα επιτεύγματα της κεντρικής κυβέρνησης, όπως ότι «κατελύθη το κράτος του φόβου και της βίας», στην εξωτερική πολιτική «η πολιτική της υποτέλειας κατελύθη» και τη βελτίωση της κατάστασης στην Παιδεία και της θέσης των αγροτών.

Αυτό που προκάλεσε εντύπωση, όμως, ήταν η σκληρή κριτική προς την κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι: «εχάρισε την Δημοκρατίαν εις το Έθνος, την εστερήθη εις τους κόλπους της η κυβέρνησις και η παρατάξις». Επίσης, στηλίτευσε το γεγονός ότι το υπουργικό συμβούλιο επανήλθε «εις το διακοσμητικόν ρόλον, όπου το είχε καταντήση η αυθαιρεσία του εκ Σερρών αγροίκου», ενώ η Κοινοβουλευτική Ομάδα είχε συγκληθεί μόνο μια φορά μέχρι τότε. Και συνέχιζε: «Ένα έτος μετά τον θρίαμβο, δεν κατορθώσαμε ακόμη να συνεννοηθώμεν μεταξύ μας πλήρως τι εννοούμεν και τι θέλομεν όταν ομιλούμεν περί αλλαγή (...) Ούτε Κράτος Δικαίου επραγματοποιήσαμε ούτε καν ένα ευπρεπές κομματικό κράτος (...) Αι ένοπλοι δυνάμεις παραμένουν κράτος εν κράτει». Η πιο χαρακτηριστική φράση ήταν αυτή σχετικά με τους «διακεκριμένους μασκαράδες [που] επέπλευσαν, χωρίς καν να διαθέτουν κομματικές περγαμηνάς και τίτλους. Και υπήρξαν περιπτώσεις, ελάχισται ευτυχώς, αλλά κραυγαλέαι- όπου αγωνισταί της παρατάξεως παρεμερίσθησαν, όχι απλώς μολονότι ήσαν επαρκείς και έντιμοι, αλλά διότι ήσαν έντιμοι. Η αξιοκρατία παραμένει όραμα». Κλείνοντας, το άρθρο εκτιμούσε ότι η Βουλή θα εξαντλούσε την τετραετία, αλλά δεν υπήρχε η υπομονή που απαιτεί το διάστημα αυτό. «Ίσως δεν εσυνηθίσαμεν ακόμα εις την ιδέαν ότι είμεθα πλέον κυβέρνησις και όχι αντιπολίτευσις. Ίσως και το σημερινό άρθρο να αποτελεί κάποιαν επιβεβαίωσιν της αληθείας αυτής».²²⁴

Το άρθρο της *Ελευθερίας* ήρθε σαν «κεραυνός εν αιθρία» για όσους δεν γνώριζαν την εσωτερική κατάσταση στην ΕΚ. Και πράγματι, θεωρείται ορόσημο για τη μελέτη της περιόδου και της ΕΚ, καθώς όχι μόνο συνόψιζε την κατάσταση που υπήρχε τότε στο εσωτερικό της κυβέρνησης, αλλά γινόταν από ένα έντυπο το οποίο ήταν ο κύριος εκπρόσωπος του κεντρικού χώρου, η εμπροσθοφυλακή του υπέρτατου αγώνα της «Δημοκρατικής Παρατάξεως», του

²²³ Νικολακόπουλος,, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σ. 344.

²²⁴ «Δημοκρατία: Έτος 1», *Ελευθερία*, 1 Νοεμβρίου 1964 (η έμφαση του γράφοντος).

Ανένδοτου, και θεωρούσε ότι έπρεπε να εκφράζει άποψη για τα τεκταινόμενα στην ΕΚ. Ήταν η πρώτη φορά που δημοσίως γινόταν μια σφοδρή επίθεση κατά του Α. Παπανδρέου, ακόμη και αν αυτός δεν κατονομαζόταν, επιβεβαιώνοντας τις φωνές δυσαρέσκειας στο εσωτερικό της ΕΚ.

Τις εύθραυστες ισορροπίες εντός της κυβέρνησης ήρθε να ταράξει μια επιπλέον σοβαρή εξέλιξη. Επρόκειτο για την παραίτηση του Α. Παπανδρέου υπό το βάρος των αποκαλύψεων της εφημερίδας *Ημέρα* του Γ. Αθανασιάδη για το γεγονός ότι είχε αναθέσει σε φιλικά του πρόσωπα, τον Γ. Σκιαδαρέση και τον Α. Τρίτση, τη διεξαγωγή μελέτης του ρυθμιστικού σχεδίου της Πάτρας και των Χανίων. Ο ίδιος και η κυβέρνηση υπεραμύνθηκαν των επιλογών τους με την αιτιολογία ότι ήταν σύνηθες φαινόμενο να ανατίθεται τέτοιες μελέτες χωρίς διαγωνισμό.²²⁵ Αργότερα, ο Κ. Μητσοτάκης αποκάλυψε μια άλλη πτυχή της «υπόθεσης Σκιαδαρέση» κάνοντας λόγο για «ερωτικοοικονομικό σκάνδαλο».²²⁶ Βέβαια, υπήρξαν και σενάρια ότι η παραίτηση του Ανδρέα υποβλήθηκε εξαιτίας της δυσαρέσκειας του πατέρα του λόγω της έλλειψης διοικητικών προσόντων.²²⁷

Η *Καθημερινή* σχολιάζοντας την παραίτηση του Α. Παπανδρέου ανέφερε ότι πίσω από την εκστρατεία για την παραίτηση του γιου του πρωθυπουργού υποκινητής ήταν ο Κ. Μητσοτάκης κρίνοντας και από τη χλιαρή αντίδραση της φιλικής προς τον υπουργό Οικονομικών εφημερίδα (σσ. δηλαδή την *Ελευθερία*). Αναφέρθηκε, μάλιστα, σε φήμες που κυκλοφορούσαν περί απομάκρυνσης του Μητσοτάκη από την κυβέρνηση, γεγονός όμως που θα προκαλούσε νέα προβλήματα, λόγω επιρροής του Κρητικού πολιτικού και της δυσαρέσκειας που θα προκαλούνταν στον φιλικό του Τύπο.²²⁸

Στις 18 Νοεμβρίου 1964 συζητήθηκε στη Βουλή η παραίτηση του Α. Παπανδρέου. Ο ίδιος στην ομιλία του, μια «*δύσκολη στιγμή*» όπως παραδέχθηκε,²²⁹ υποστήριξε ότι η συμμετοχή του στην κυβέρνηση «*εξελήφθη ως πρόκλησις. Και συνήσπισε τους εχθρούς εναντίον μου. Κατέστην καθημερινώς ο στόχος αδίκων επιθέσεων...*». Και πρόσθεσε ότι «*λόγω των οικογενειακών μου δεσμών, τα βλήματα έπληττον και την κυβέρνησιν*». Επί της ουσίας, υπεραμύνθηκε των επιλογών του επισημαίνοντας ότι οι αναθέσεις των μελετών γίνονται χωρίς διαγωνισμό, ότι η ανάθεση σε επιστήμονα που ήταν φίλος του έγινε νόμιμα και απέρριψε τις κατηγορίες περί «*βιομηχανίας μελετών*», τις οποίες ωστόσο θεωρούσε απαραίτητες για την

²²⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 93-98, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 229-234.

²²⁶ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 156.

²²⁷ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 94-95.

²²⁸ *Καθημερινή*, 17 Νοεμβρίου 1964, σσ. 1, 9.

²²⁹ Ανδρέας Παπανδρέου, σ. 194-199 και Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 92.

οικονομική ανάπτυξη.²³⁰ Ο αρχηγός της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλος, επέκρινε την κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της οικονομίας λόγω της αποχώρησης του Γ. Μαύρου αλλά και του Α. Παπανδρέου από το υπουργείο Συντονισμού μέσα σε λίγους μήνες, για τους οποίους δεν είχε δώσει επαρκείς εξηγήσεις, ενώ κατηγόρησε την ΕΚ για απόπειρα σύνδεσης της παραίτησης του Ανδρέα με εθνικές υποθέσεις.²³¹ Άλλωστε, και αργότερα υποστήριξε ότι δεν θεωρούσε ότι υπήρχε κάποιο σκάνδαλο στη συγκεκριμένη περίπτωση, κάτι που ωστόσο τού δημιουργούσε προβλήματα εντός του κόμματος.²³² Ο Η. Ηλιού της ΕΔΑ στην ομιλία του αναφέρθηκε σε «σκοτεινή πολιτική επιχειρήσις, αδίστακτος και αδυσώπητος» από «σκοτεινούς κύκλους» και «εξωελληνικούς παράγοντες» με «πρώτον, μεταξύ πολλών άλλων στόχων, να πλήξουν την υπόθεσιν της Κύπρου» κάτω από την «σκανδαλοθηρίαν».²³³ Μάλιστα, η φράση «καμαρίλα της Αυλής» που χρησιμοποίησε ο Ηλιού ανάγκασε τον Γ. Παπανδρέου να εκφράσει τη λύπη του και να τονίσει ότι «ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος είναι Δημοκρατικός Βασιλεύς».²³⁴ Τέλος, ο Σπ. Μαρκεζίνης εξέφρασε την απορία του για το σκοπό της διαδικασίας.²³⁵ Σχολιάζοντας τη στήριξη της ΕΔΑ στον γιο του πρωθυπουργού, η *Καθημερινή* έκανε λόγο για απόπειρα να αναδειχθεί ο Α. Παπανδρέου ως ηγέτης της Κεντροαριστεράς.²³⁶

Ο ίδιος ο Ανδρέας στο βιβλίο του παρουσιάζει την παραίτησή του ως συνέπεια της δύσκολης θέσης που είχε φέρει την κυβέρνηση και τον πατέρα του, λόγω του Κυπριακού και της σύγκρουσής του με τους Αμερικανούς, (κάτι που-κατά τον ίδιο- μόνο ο Η. Ηλιού είχε αντιληφθεί), αλλά κυρίως, με αφορμή μια συνέντευξη στη γαλλική εφημερίδα *Μοντ* στις 5 Οκτωβρίου. Σε αυτήν αναφέρθηκε σε «ορισμένες δυτικές δυνάμεις που επιχειρήσαν να μας φέρουν σε διάσταση με τον πρόεδρο Μακάριο και μας ζήτησαν να καταγγείλουμε την πολιτική του: Έτσι όμως έδειξαν ότι δεν καταλαβαίνουν καθόλου την κατάσταση που επικρατεί στην Κύπρο». Παράλληλα, χαρακτήρισε τον Μακάριο «αυθεντικό εκπρόσωπο του λαού του» [που με την] «πολιτική του εκφράζει κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος τη θέληση των Κυπρίων. Είναι λοιπόν μάταιο και επικίνδυνο να στρεφόμαστε κατά του Μακαρίου (...) Μια συμφωνία που θα

²³⁰ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασις Δ', 18 Νοεμβρίου 1964, σσ. 12-13.

²³¹ *Ο.π.*, σσ. 16-18.

²³² Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, *ό.π.*, σσ. 64-65.

²³³ *ΕΠΣΒ*, *ό.π.*, σσ. 19-20.

²³⁴ *Ο.π.*, σσ. 21-23.

²³⁵ *Ο.π.*, σσ. 20-21 και 22.

²³⁶ *Καθημερινή*, 19 Νοεμβρίου 1964.

προέβλεπε την Ένωση με παράλληλη εγκατάσταση τουρκικής βάσης στην Κύπρο υπό την αιγίδα του ΝΑΤΟ θα πρέπει να αποκλειστεί εφόσον αντιτίθεται η κυπριακή κυβέρνηση».²³⁷

Η συνέντευξη αυτή προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Ο Αμερικανός πρεσβευτής Λαμπούιζ ζήτησε εξηγήσεις από τον πρωθυπουργό. «Είχα καταστήσει δύσκολη τη θέση του πρωθυπουργού, καθώς δεν υπήρχε αμφιβολία πως είχα γίνει πηγή σοβαρών προστριβών ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους Αμερικανούς» γράφει ο Α. Παπανδρέου.²³⁸ Η Καθημερινή ανέφερε ότι «διά της συνεντεύξεως αυτής φαίνεται ο αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού να χαράσσει την εξωτερική πολιτική της Ελλάδος» και ζητούσε εξηγήσεις για το «αν τα λεχθέντα υπό του κ. Α. Παπανδρέου απηχούν την επίσημον κυβερνητικήν γραμμή».²³⁹ Εκτός των άλλων, ο αντιπρόεδρος και υπουργός Συντονισμού, Στ. Στεφανόπουλος και ο υπουργός Εξωτερικών, Στ. Κωστόπουλος, διαμαρτυρήθηκαν στον πρωθυπουργό χαρακτηρίζοντας τον Ανδρέα αναρμόδιο για θέματα εξωτερικής πολιτικής και ζήτησαν την αποκατάσταση της τάξης στην κυβέρνηση.²⁴⁰

Πάντως, οι δημόσιες υπόνοιες περί αμερικανικής εμπλοκής πίσω από την παραίτηση του Ανδρέα προκάλεσαν την αντίδραση του Αμερικανού πρέσβη, Χ. Λαμπούιζ, ο οποίος διέψευσε τις θεωρίες αυτές και εξέφρασε την έκπληξη και την ανησυχία του, ενώ και ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι συμφωνεί με τον πρέσβη και αρνήθηκε τα περί αμερικανικής πίεσης για την παραίτηση του Ανδρέα.²⁴¹ Σε τηλεγράφημά του ο Λαμπούιζ σχολίασε τα δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου και εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τη στάση του Γ. Παπανδρέου κατά τη συζήτηση στη Βουλή, στην οποία απέτυχε να εξαλείψει κάθε υπόνοια για αμερικανική εμπλοκή προσπαθώντας να αποπροσανατολίσει την κοινή γνώμη από τις πραγματικές αιτίες της παραίτησης.²⁴²

Η ένταση στο πολιτικό σκηνικό της χώρας οξύνθηκε ακόμα περισσότερο με το ταξίδι του Α. Παπανδρέου, στην Κύπρο ως προσκεκλημένος του αρχιεπισκόπου Μακαρίου, σχεδόν αμέσως μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση. Η αποθεωτική υποδοχή που πραγματοποιήθηκε προς την τιμήν του προσομοίαζε σε αρχηγό κράτους και όχι σε έναν απλό (πλέον) βουλευτή. Ο ίδιος επισημαίνει ότι η επίσκεψη αυτή έλαβε τεράστιες διαστάσεις στην

²³⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 194-195, Φωτεινή Τομαή, «Ο ρόλος των ΗΠΑ στην κρίσιμη διετία 1965-1967 μέσα από τα επίσημα έγγραφα του State Department» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, *ό.π.*, σ. 78.

²³⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 195.

²³⁹ Βλ. τη στήλη «Καθημερινά» με υπότιτλο: «Η συνέντευξις του υιού», *Καθημερινή*, 7 Οκτωβρίου 1964, σ. 1.

²⁴⁰ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 245.

²⁴¹ Δηλώσεις Λαμπούιζ και Γ. Παπανδρέου στον Τύπο της 19^{ης} Νοεμβρίου 1964.

²⁴² Labouisse προς State Department, 19 Νοεμβρίου 1964, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 165, σσ. 569-570.

Ελλάδα που είχαν καθοριστική σημασία για τις κατοπινές πολιτικές εξελίξεις. Είναι φανερό από τα γραφόμενά του ότι η προσωπικότητα του Μακαρίου τον γοήτευε εξαιρετικά, ενώ πίστευε πως λόγω της μεγάλης δημοφιλίας του αρχιεπισκόπου, οποιαδήποτε λύση του Κυπριακού θα έπρεπε να τυγχάνει της έγκρισής του.²⁴³ Πέραν όμως της επίσκεψης αυτής καθαυτήν, «λάδι στη φωτιά» έριξαν οι δηλώσεις του Μακαρίου περί αποχώρησης των βρετανικών βάσεων ως προϋπόθεση για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Ο αρχιεπίσκοπος προχώρησε σε διευκρινίσεις την επόμενη ημέρα, αλλά στην Αθήνα είχε ήδη προκληθεί αναταραχή, καθώς ο Α. Παπανδρέου ταυτίστηκε με δηλώσεις διαφοροποίησης από την επίσημη κυβερνητική πολιτική για το Κυπριακό.²⁴⁴

Με πρωτοβουλία του Σπ. Μαρκεζίνη, η Βουλή συνεδρίασε εκτάκτως στις 25 Νοεμβρίου για να συζητηθούν οι εξελίξεις στο Κυπριακό. Ο Γ. Παπανδρέου διαβεβαίωσε ότι «δεν υπάρχει κανείς εις την Κύπρον που είναι, ή δέχεται να είναι εναντίον της Ενώσεως. Αισιοδοξούμεν διά το μέλλον. Θα έλθη η Ένωσις».²⁴⁵ Μεταξύ άλλων, ο Π. Κανελλόπουλος διαμαρτυρήθηκε έντονα για την υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον Α. Παπανδρέου με τη συμμετοχή αγημάτων αποτελούμενα από στρατιώτες της ΕΛΔΥΚ, αλλά και για το γεγονός ότι ο παραιτηθείς υπουργός «μετέφερεν τας ελληνικάς εσωτερικάς αντιθέσεις εις την Κύπρον».²⁴⁶

Η αποχώρησή του Ανδρέα από την κυβέρνηση σηματοδότησε την έναρξη μιας περιόδου κατά την οποία άρχισε να «σφυρηλατείται» η ανάπτυξη της «κεντροαριστερής τάσης» εντός της ΕΚ με ουσιαστικό ηγέτη τον ίδιο. Εκμεταλλευόμενος την αποδέσμευσή του από την κυβέρνηση, πρόβαλλε τη διαφοροποιημένη του θέση για το Κυπριακό και τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, με την παράλληλη αναζήτηση ερεισμάτων στην Αριστερά και τον έντονο αντιαμερικανισμό της κοινωνίας. Όπως ήταν λογικό, αυτές οι διεργασίες προκάλεσαν την αντίδραση των παλαιότερων στελεχών που διεκδικούσαν τη διαδοχή του κόμματος.²⁴⁷

Το επόμενο διάστημα η πολιτική ζωή της χώρας αναστατώθηκε εξαιτίας της τραγωδίας στον Γοργοπόταμο μετά από έκρηξη που συνέβη κατά τη διάρκεια των εορτασμών της επετείου της Εθνικής Αντίστασης.²⁴⁸ Ωστόσο, στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει αναφορά σε δυο

²⁴³ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 196.

²⁴⁴ Βλ. τα φύλλα της *Ελευθερίας*, 22, 24 και 25 Νοεμβρίου 1964, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 91-98.

²⁴⁵ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασις Ζ', 25 Νοεμβρίου 1964, σ. 120.

²⁴⁶ *Ό.π.*, σσ. 101-102.

²⁴⁷ Γρηγοριάδης, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 702, Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου*, *ό.π.*, σ. 144.

²⁴⁸ Για 13 νεκρούς και περίπου 49 τραυματίες κάνει λόγο ο παρών στην εκδήλωση υφυπουργός Εθνικής Αμύνης, Μ. Παπακωνσταντίνου, βλ. Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', *ό.π.*, σσ. 235-241.

φαινομενικά ασήμαντα περιστατικά, τα οποία αναστάτωσαν την ΕΚ και ανέδειξαν για άλλη μια φορά τις εσωτερικές διαφορές, ενώ αναδείχθηκαν οι εσωτερικές δυσλειτουργίες της ΕΚ.

4.3. Το επεισόδιο Ζίγδη- Παπαγεωργίου

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1964 και με αφορμή την κατάθεση ερώτησης από τον βουλευτή της ΕΔΑ, Σ. Ηλιόπουλο, για το θέμα της ηλεκτροδότησης της κοινότητας των Τραχώνων Καλαμακίου, εντελώς ξαφνικά, προέκυψε προσωπική έντονη αντιπαράθεση μεταξύ του υπουργού Βιομηχανίας, Ι. Ζίγδη και του βουλευτή της ΕΚ, Ι. Παπαγεωργίου. Ο Ζίγδης σε αποστροφή του λόγου είπε στον Παπαγεωργίου: *«Να ιδούμε τι ποινικό μητρώον θα παρουσιάσετε εις τον εισαγγελέα»* για να απαντήσει έξαλλος ο δεύτερος: *«Εγώ δεν υπήρξα ποτέ μελανοχίτων, ούτε υπηρέτησα τους Ιταλούς, όπως σεις...»*. Σε νέα αποστροφή του λόγου του ο Ζίγδης ανταπάντησε ότι *«είναι αίσχος ότι ευρίσκεσθε εις την Βουλήν»*. Ο Τσιριμώκος παρενέβη κατηγορώντας και τους δύο ότι *«μετέβαλαν την Βουλήν εις χαμαιτυπείον»*. Η συνεδρίαση διακόπηκε λόγω απειλούμενης σύρραξης. Μετά την επανέναρξή της, έπειτα από παρέμβαση του αντιπρόεδρου της κυβέρνησης, Στ. Στεφανόπουλου και άλλων βουλευτών το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.²⁴⁹

Ωστόσο, το περιστατικό αυτό προκάλεσε μεγάλη δυσφορία στην ηγεσία της ΕΚ. Σαράντα βουλευτές της ομάδας Τσιριμώκου-Παπαπολίτη υπέγραψαν κείμενο προς τον Γ. Παπανδρέου ζητώντας να συγκληθεί η Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ και να αντιμετωπιστεί το ενδοκομματικό πρόβλημα που προέκυψε. Μάλιστα, ο Τσιριμώκος επικοινωνήσε με τον πρωθυπουργό ζητώντας την αποπομπή Ζίγδη από την κυβέρνηση και τη διαγραφή και των δύο πρωταγωνιστών του επεισοδίου από την ΕΚ, μετά από απόφαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας. Παρόλα αυτά, ο Παπανδρέου απέφυγε να προχωρήσει σε οποιαδήποτε κύρωση εις βάρος των δύο εμπλεκόμενων, όσο και να συγκαλέσει την Κοινοβουλευτική Ομάδα.²⁵⁰

Τις επόμενες ημέρες άρχισαν να κυκλοφορούν σενάρια ανασχηματισμού. Η *Ελευθερία* στις 13 Δεκεμβρίου 1964 έκανε λόγο για *«αδυναμίες, αρρυθμίες και έλλειψη νεύρου και αυτοπεποίθησης στη λειτουργία κυβέρνησης και κόμματος»*, ενώ σε αυτά πρόσθετε *«τις προσωπικές διαφορές»* που προκαλούν *«δυσχέρειες»*. Παράλληλα, υπενθύμιζε τα προηγούμενα *«κρούσματα»* εσωτερικών διαφωνιών, όπως η αδυναμία εκλογής του προέδρου της Βουλής και καλούσε την κυβέρνηση να συνειδητοποιήσει ότι *«πλέον κυβερνά και θα κυβερνά μέχρι το τέλος της τετραετίας»*. Η εφημερίδα πρότεινε δύο μέτρα: α) τον ανασχηματισμό της

²⁴⁹ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασις ΙΣΤ', 10 Δεκεμβρίου 1964, σσ. 344-355.

²⁵⁰ *Ελευθερία*, 11 και 12 Δεκεμβρίου 1964.

κυβέρνησης με τέτοιον τόπο που να απαρτίζεται από τα καλύτερα στελέχη που μπορούσε να προσφέρει η ΕΚ και β) να λειτουργήσει η δημοκρατία στο κόμμα και στην κυβέρνηση, ώστε «να δημιουργηθεί η αίσθηση ότι η ευθύνη και η προσπάθεια είναι συλλογική, ακμαίος ο αμοιβαίος σεβασμός και πλήρης η αυτοπειθαρχία ενός εκάστου εκεί όπου ετάχθη».²⁵¹

Παρά τις πιέσεις για λήψη μέτρων για την αποκατάσταση της ενδοκυβερνητικής τάξης, ο Παπανδρέου απέφυγε να συγκαλέσει την Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ, καθώς είχε ήδη αποφασίσει να προχωρήσει σε ανασχηματισμό για να ξεπεράσει τα εσωτερικά προβλήματα και να βελτιώσει την αποδοτικότητα και την εύρυθμη λειτουργία της κυβέρνησης. Το συγκεκριμένο επεισόδιο επιτάχυνε τις εξελίξεις.²⁵²

4.4. Νέο εσωτερικό ζήτημα με τον Σ. Αλλαμανή

Ενώ είχε ληφθεί η απόφαση για ανασχηματισμό και προτού η κυβέρνηση προλάβει να ξεπεράσει το προαναφερθέν εσωτερικό επεισόδιο, προέκυψε νέο ζήτημα με τον υπουργό Συγκοινωνιών, Σ. Αλλαμανή. Αφορμή στάθηκε μια ασυνεννοησία μεταξύ πρωθυπουργού και υπουργού για την πρωτοβουλία του δεύτερου να απομακρύνει από τη θέση του προϊστάμενου της Υπηρεσίας Πολιτικής Αεροπορίας, Γ. Δούκα, με την αιτιολογία ότι εκκρεμούσαν εις βάρος του δικαστικές αποφάσεις. Μάλιστα, στον Τύπο δημοσιεύθηκαν και οι επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο άνδρες με τον πρωθυπουργό να τονίζει σε αυστηρό τόνο ότι «δεν δέχομαι τα υπουργεία να γίνονται φέουδα υπουργών» και πως «οι υπουργοί έχουν δύο ιδιότητες: είναι και υπουργοί αλλά και μέλη της κυβερνήσεως». Η Καθημερινή εστίαζε στο γεγονός ότι ο Αλλαμανής ανήκε στην «ομάδα Μητσοτάκη».²⁵³ Τελικά, το ζήτημα επιλύθηκε μετά από συνάντηση μεταξύ των δύο.²⁵⁴ Ωστόσο, το νέο αυτό επεισόδιο ήρθε να προστεθεί στα προηγούμενα εσωτερικά προβλήματα και ανάγκασε τον πρωθυπουργό να επισπεύσει την απόφαση για ανασχηματισμό.

Τα περιστατικά αυτά φανερώνουν την έλλειψη συνεννόησης στο εσωτερικό της κυβέρνησης, ακόμα και σε θέματα που θα μπορούσαν εύκολα να επιλυθούν μέσω καλύτερης επικοινωνίας. Η δημοσίευσή τους στον Τύπο ενίσχυε την εικόνα αστάθειας της κυβέρνησης, παρά την άνετη κοινοβουλευτική της πλειοψηφία και οι υποβόσκουσες προσωπικές διαφορές έφερναν σε δύσκολη θέση την ηγεσία της ΕΚ. Είναι ενδεικτικές οι παρατηρήσεις Αμερικανών διπλωματών, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο Παπανδρέου έμοιαζε με ηγέτη «που διεκδικεί κάποιο

²⁵¹ «Η Διέξοδος», *Ελευθερία*, 13 Δεκεμβρίου 1964.

²⁵² *Ελευθερία*, 20 Δεκεμβρίου 1964.

²⁵³ *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρίου 1964.

²⁵⁴ *Ελευθερία*, 22 Δεκεμβρίου 1964 και Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 220.

αξίωμα παρά με κάποιον που το κατέχει», ή ότι «το κόμμα της ΕΚ δεν είναι τόσο ενωμένο όσο υπονοεί η ονομασία του». Σε σύγκριση μεταξύ κυβερνήσεων Καραμανλή και Παπανδρέου, η πρώτη παρομοιαζόταν με «εκκλησία στην οποία δεν μιλούσε κανείς πλην του ιερέα, ενώ η κυβέρνηση Παπανδρέου έμοιαζε με καφενείο ή ταβέρνα».²⁵⁵ Το μόνο σίγουρο ήταν ότι η κυβερνώσα παράταξη κλονιζόταν στο εσωτερικό της ΕΚ από ομάδες δυσαρεστημένων στελεχών και από προσωπικές διαφορές. Πώς, όμως, θα αντιμετώπιζε ο Παπανδρέου αυτήν την κατάσταση και πώς θα πορευόταν στο εξής η ΕΚ;

²⁵⁵ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 116

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. 1965: Η αντίστροφη μέτρηση προς την πτώση και τη διάσπαση

5.1. Ανασχηματισμός και νέοι τριγμοί στο εσωτερικό

Είναι γνωστό ότι το 1965 υπήρξε ένα έτος μεγάλων αναταραχών. Ωστόσο, η είσοδος στο νέο έτος πραγματοποιήθηκε για την ΕΚ εξίσου επεισοδιακά σε ένα προοίμιο για το τι θα ακολουθούσε λίγους μήνες αργότερα. Όπως είδαμε, στο προηγούμενο κεφάλαιο μετά την παραίτηση του Α. Παπανδρέου και τα επεισόδια μεταξύ κυβερνητικών στελεχών η απόφαση για ανασχηματισμό της κυβέρνησης επισπεύσθηκε. Μάλιστα, η εισήγηση για τον ανασχηματισμό και την αξιοποίηση σημαντικών στελεχών που είχαν μείνει εκτός κυβέρνησης, έγινε από τους Στεφανόπουλο και Μητσοτάκη. Για τον σκοπό αυτόν ο Παπανδρέου σκόπευε να ιδρύσει νέα υπουργεία, όπως το «Τουρισμού και Μορφωτικών Σχέσεων» και το «Κοινωνικών Ασφαλίσεων», αλλά η ιδέα τελικά εγκαταλείφθηκε.²⁵⁶

Στις 6 Ιανουαρίου 1965 η κυβέρνηση ανακοίνωσε τον ανασχηματισμό, με την είσοδο σε αυτήν του Η. Τσιριμώκου ως υπουργός Εσωτερικών, του Ι. Γκλαβάνη ως υπουργός Εμπορίου, του Ν. Ζορμπά στο Κοινωνικής Προνοίας, του Ζ. Παπαλαζάρου στο Βορείου Ελλάδος και του Αλ. Σπανορρήγα ως υφυπουργός Εμπορίου, ενώ αποχώρησαν από την κυβέρνηση οι Ι. Τούμπας, Γ. Μελάς, Ν. Έξαρχος, Κ. Ταλιαδούρης και Ν. Κουντούρης.²⁵⁷

Η αποχώρηση του ναυάρχου Ι. Τούμπα, επικαλούμενος «σοβαρούς λόγους αρχής», υπήρξε ηχηρή δεδομένου ότι αποτελούσε κορυφαίο κυβερνητικό στέλεχος. Ο ίδιος στην ανακοίνωσή του απέφυγε να προσδιορίσει αυτούς «τους λόγους αρχής», αλλά τόνισε ότι «ούτε το κόμμα, αλλά και πολύ περισσότερο η Ελλάς δεν είναι φέουδον ουδενός». Επίσης, αποκάλυψε ότι τού προτάθηκαν τα υπουργεία Συγκοινωνιών και Μορφωτικών Σχέσεων, τα οποία αρνήθηκε.²⁵⁸ Ο ίδιος ο Παπανδρέου δήλωσε ότι ο Τούμπας αποχώρησε λόγω της υπουργοποίησης Τσιριμώκου.²⁵⁹ Μάλιστα, ο Τούμπας απέφυγε να παραστεί στην τελετή παράδοσης-παραλαβής. Μεταγενέστερα, ο ναύαρχος υποστήριξε ότι η διαφωνία του με τον Παπανδρέου σχετιζόταν με το ενδεχόμενο διάλυσης της αριστερής οργάνωσης της «νεολαίας Λαμπράκη», η οποία είχε συμφωνηθεί να πραγματοποιηθεί μετά τη διάλυση ακροδεξιών οργανώσεων. Παρά την αρχική συμφωνία του στη διάλυση των «Λαμπράκηδων», ο Γ.

²⁵⁶ *Ελευθερία*, 15 Δεκεμβρίου 1964 και Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 251-252.

²⁵⁷ *Ελευθερία*, 6 Ιανουαρίου 1965.

²⁵⁸ *Ελευθερία*, 7 Ιανουαρίου 1965, σ. 1.

²⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 1.

Παπανδρέου υποχώρησε σε πιέσεις που τού ασκήθηκαν μετά τη διαρροή του σχεδίου και ζήτησε να σταματήσει η διαδικασία. Ο Τούμπας ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «ο άνθρωπος αυτός εκυβέρνα ως εάν ευρίσκετο εις την αντιπολίτευσιν»²⁶⁰

Αμέσως μετά την γνωστοποίηση της νέας σύνθεσης της κυβέρνησης, 16 βουλευτές της ΕΚ της «ομάδας Παπαπολίτη» ανακοίνωσαν την ανεξαρτητοποίησή τους, διαμαρτυρόμενοι για την έλλειψη δημοκρατικής λειτουργίας του κόμματος, ενώ παράλληλα γνωστοποιούσαν τη συγκρότηση νέας κοινοβουλευτικής ομάδας με την ονομασία: «Ανεξάρτητοι της Ενώσεως Κέντρου».²⁶¹ Στη δήλωση των βουλευτών αναγραφόταν ως ημερομηνία «η 3η Ιανουαρίου», προφανώς για να ασκηθεί πίεση στον πρωθυπουργό να συμπεριλάβει στη νέα κυβέρνηση τον ίδιο τον Παπαπολίτη μαζί με βουλευτές της ομάδα του. Το οξύμωρο είναι ότι ανάμεσα στους «αποστάτες» ήταν και ο Ζορμπάς, ο οποίος είχε υπουργοποιηθεί! Βέβαια, σχεδόν αμέσως ο τελευταίος μαζί με τους υπόλοιπους βουλευτές, ανακάλεσαν τη δήλωσή τους.²⁶²

Η νέα σοβαρή ενδοκυβερνητική κρίση προκάλεσε την αντίδραση της *Ελευθερίας*, η οποία ανέφερε ότι «ουδείς δικαιούται να διασπάση την ενότητα του Κέντρου και ακόμη ολιγώτερον χάριν προσωπικών ζητημάτων». Πρόσθεσε, επίσης, ότι «η ανταρσία στερείται κάθε ηθικής και πολιτικής βάσεως», ενώ «η εκκρεμότης της Κυπριακής προσφυγής ενώπιον των Ηνωμένων Εθνών, καθιστά την ενέργειά των και εθνικώς διαβλητήν». Τέλος, η εφημερίδα καλούσε «το κόμμα που ετάχθη εις την υπηρεσίαν της Δημοκρατίας να δώση εις εαυτόν την σταθερότητα και την ομαλότητα που μόνον αι ασφαλιστικά δικλείδα της Δημοκρατίας ημπορούν να τού χαρίσουν (...) Είναι καιρός να λειτουργήση και το υπουργικόν συμβούλιο και η κοινοβουλευτική ομάς. Τότε όλα θα πάνε καλά».²⁶³

Παρά την αποφυγή της διάσπασης, δεν δύναται να αναιρεθεί το γεγονός ότι η «Δημοκρατική Παράταξη» είχε γίνει για δεύτερη φορά εντός ενός έτους «η χλεύη των ηττημένων», καθώς υπενθυμίζεται ότι ο Παπαπολίτης είχε υποκινήσει μαζί με τον Τσιριμώκο την «πρώτη αποστασία» κατά την ψηφοφορία για πρόεδρο της Βουλής, όταν είχε μείνει και τότε εκτός κυβέρνησης. Επρόκειτο για τα «προεόρτια» μιας μεγαλύτερης κρίσης λίγους μήνες μετά.²⁶⁴

²⁶⁰ Συνέντευξη Ι. Τούμπα στον Β. Σ. Μαρκεζίνη, βλ. Μαρκεζίνης, τόμος Γ', ό.π., σσ. 116-117.

²⁶¹ *Καθημερινή*, 7 Ιανουαρίου 1965.

²⁶² Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 129-130.

²⁶³ «Οργή και Θλίψις», *Ελευθερία*, 7 Ιανουαρίου 1965.

²⁶⁴ Αντώνης Κλάνης, «Προεόρτια της Ιουλιανής κρίσης. Σοβαρές κυβερνητικές αναταράξεις και όξυνση των πολιτικών παθών σε ένα ακραία διχαστικό κλίμα», *Καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 2016, https://www.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2019/07/04/1965_02_19.pdf, (τελευταία πρόσβαση: 4 Δεκεμβρίου 2020).

5.2. Η Ελευθερία επανέρχεται

Λίγες ημέρες αργότερα, η *Ελευθερία* επανήλθε δυναμικά με αφορμή το Κυπριακό στρέφοντας τα βέλη της τόσο εναντίον του Α. Παπανδρέου όσο και εναντίον του Μακαρίου. Συγκεκριμένα, σε κύριο άρθρο της ανέφερε: «Όταν έλθη η ώρα να δοθούν όλα τα στοιχεία εις την δημοσιότητα, το Έθνος θα πληροφορηθή ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική του Κέντρου, είχε καταστήσει την Ένωσιν σχεδόν πραγματικότητα. Την εματαίωσαν ένα υπεύθυνος εις την Λευκωσίαν και δευτερευόντως, ένας ανευθυνοϋπεύθυνος εις τας Αθήνας. Ποίον ήτο το ποσοστό του δόλου και ποία η μερίς της μωρίας των δύο αυτών σπουδαρχηδών θα είναι δύσκολο να διεκρινισθή ακόμη και τότε. Αλλ' όχι ακατόρθωτον (...)». Ενώ για την πολιτική σχετικά με το Κυπριακό, ανέφερε ότι «την χάραξιν της γραμμής και την εκτέλεσίν της θα έχη εις το ακέραιον η ελληνική κυβέρνησις. Ο κ. Μακάριος θα εκτελή εντολάς (...)»²⁶⁵ Οπωσδήποτε η συγκεκριμένη προσφώνηση αποτελούσε προσβολή για έναν κληρικό και πολύ περισσότερο για τον Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας.²⁶⁶

Εύλογα το άρθρο της *Ελευθερίας* προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου σε δηλώσεις του εξέφρασε τη λύπη του για τα λεγόμενα της εφημερίδας, η οποία έδωσε αφορμή στους αντιπάλους της ΕΚ για επιθέσεις εις βάρος της. Διέψευσε, επίσης, ότι ο Μακάριος και ο Α. Παπανδρέου ματαίωσαν την Ένωση, ενώ για τον τελευταίο δήλωσε ότι ακολουθούσε πάντοτε την κυβερνητική πολιτική. Από την πλευρά του, ο Ανδρέας αποκάλυψε «ύβρεις και συκοφαντίες» τις κατηγορίες, ενώ απέρριψε τον χαρακτηρισμό «ανευθυνοϋπεύθυνος», με το επιχείρημα ότι κατείχε υπεύθυνες υπουργικές θέσεις.²⁶⁷ Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος, αντέδρασε έντονα αναφέροντας ότι: «Η τοιαύτη αρθρογραφία αποτελεί συκοφαντίαν, της οποίας τα κίνητρα είναι πολύ ύποπτα».²⁶⁸ Η εφημερίδα επανήλθε διαψεύδοντας τα σενάρια της αντιπολίτευσης για «κεντροδεξιά σχήμα» υπενθυμίζοντας, την αταλάντευτη πορεία της στον κεντρώο χώρο, ενώ επίσης κατηγόρησε την ΕΔΑ για την υπεράσπιση του Α. Παπανδρέου.²⁶⁹

Το επόμενο διάστημα η *Ελευθερία* θα προχωρήσει σε έναν ανοικτό διάλογο με τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο με αποκορύφωμα το μακροσκελές κύριο άρθρο της 31^{ης} Ιανουαρίου 1965 στο οποίο παρουσιάζονταν οι «απιστίες» του Μακαρίου που οδήγησαν σε

²⁶⁵ «Ρεαλιστικά», *Ελευθερία*, 24 Ιανουαρίου 1965, (η έμφαση του γράφοντος).

²⁶⁶ Αντώνης Κλάνης, «Ο κ. Μακάριος θα εκτελή εντολάς»: Η πολεμική της εφημερίδας *Ελευθερία* εναντίον του προέδρου της Κύπρου (Ιανουάριος 1965), *Κυπριακαί Σπουδαία, Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*, 75 (2011), σσ. 225-240.

²⁶⁷ *Το Βήμα*, 27 Ιανουαρίου 1965, σ. 1, *Μακεδονία*, 27 Ιανουαρίου 1965, σ. 1.

²⁶⁸ *Ελευθερία*, 27 Ιανουαρίου 1965, Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 197.

²⁶⁹ «Την αλήθειαν και μόνον», *Ελευθερία*, 26 Ιανουαρίου 1965.

«ματαιώση» της Ένωσης.²⁷⁰ Η αρθρογραφία αυτή ήταν συνέπεια της απογοήτευσης και της αμηχανίας μετά την αποτυχία επίτευξης της πολυπόθητης Ένωσης. Η αρχική διμέτωπη επίθεση εναντίον Μακαρίου-Ανδρέα περιορίστηκε σε δεύτερη φάση μόνο στον αρχιεπίσκοπο προκειμένου να αποφευχθούν κατηγορίες για προσπάθεια της ομάδας Κόκκα-Μητσοτάκη να αποσταθεροποιήσουν την κυβέρνηση.²⁷¹

Η κατάσταση αυτή έφερε σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση, καθώς οι δημόσιες προσωπικές έριδες πάνω στο κρίσιμο εθνικό θέμα του Κυπριακού είχαν δώσει αφορμή στην αντιπολίτευση για επιθέσεις εναντίον της ΕΚ. Για παράδειγμα, η *Καθημερινή* έκανε λόγο για κορύφωση «της οξύτητος μεταξύ της ομάδος Μητσοτάκη-«Ελευθερίας» κατά των κ.κ. Γ. και Α. Παπανδρέου (...) Ετέθη εις λειτουργίαν ο μηχανισμός προς διάλυσιν της Ενώσεως Κέντρου».²⁷² Επίσης, η *Αυγή* κατηγόρησε την *Ελευθερία* για σενάρια ανατροπής του Παπανδρέου και συγκρότηση κεντροδεξιού πόλου.²⁷³ Παράλληλα, αποδεικνυόταν ότι η διαχείριση του Κυπριακού είχε υποβαθμιστεί σε προσωπικές αντιπαραθέσεις, προκαλώντας ρήγματα στο μέτωπο Ελλάδας-Κύπρου, ενώ επίσης, το δόγμα του «εθνικού κέντρου» όχι μόνο αποτύγχανε να γεφυρώσει Ελλάδα και Κύπρο, αλλά αντίθετα προκαλούσε μεγαλύτερο χάσμα.²⁷⁴

5.3. Το ζήτημα παραπομπής Καραμανλή και υπουργών της ΕΡΕ στο ειδικό δικαστήριο. Αντεπίθεση του Κανελλόπουλου.

Ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που απασχόλησε την πολιτική επικαιρότητα των ημερών ήταν η υπόθεση παραπομπής του πρώην πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, ο οποίος βρισκόταν πλέον αυτοεξόριστος στο Παρίσι, αλλά και πρώην υπουργών της ΕΡΕ, όπως οι Π. Παπαληγούρας, Αρ. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Μάρτης και Δ. Χέλμης. Στις 22 Ιανουαρίου 1965 η ΕΔΑ κατέθεσε στη Βουλή πρόταση παραπομπής των παραπάνω στο ειδικό δικαστήριο, σύμφωνα με τον νόμο περί ευθύνης υπουργών. Η πρόταση της ΕΔΑ στηριζόταν στο πόρισμα επιτροπής απαρτιζόμενης από ανώτατους δικαστικούς, η οποία συστάθηκε το 1962 και ολοκλήρωσε την έρευνα στο τέλος του 1964. Σύμφωνα, με αυτό εντοπίζονταν ατασθαλίες στη ΔΕΗ και συγκεκριμένα στις συμβάσεις με γαλλικές εταιρίες.²⁷⁵ Στις 5 Φεβρουαρίου 1965 σε ψηφοφορία στη Βουλή υπερψηφίστηκε, με 146 ψήφους «υπέρ», 131 «κατά» και 5 λευκά, η πρόταση για παραπομπή των Καραμανλή, Παπαληγούρα και Μάρτη. Η υπόθεση αυτή

²⁷⁰ «Αι Απιστίαι του», *Ελευθερία*, 31 Ιανουαρίου 1965. Βλ. και τα φύλλα της *Ελευθερίας*, 30 Ιανουαρίου και 3 Φεβρουαρίου 1965.

²⁷¹ Κλάψης, «Η πολεμική της εφημερίδας Ελευθερία», *ό.π.*, σσ. 228-240.

²⁷² *Καθημερινή*, 27 Ιανουαρίου 1965, σ. 1, Κλάψης, «Η πολεμική της εφημερίδας Ελευθερία», *ό.π.*, σ. 238.

²⁷³ *Αυγή*, 25 Ιανουαρίου 1965, σ. 1.

²⁷⁴ Κλάψης, «Η πολεμική της εφημερίδας Ελευθερία», *ό.π.*, σ. 239.

²⁷⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 137-143.

επανερχόταν στο προσκήνιο κατά διαστήματα μέχρι το ερχόμενο καλοκαίρι, προκαλώντας μεγάλη «τοξικότητα» στο πολιτικό σκηνικό.²⁷⁶

Μετά από πολύμηνη ενασχόληση με την υπόθεση και ενώ η αρμόδια επιτροπή της Βουλής είχε ταχθεί υπέρ της παραπομπής Καραμανλή τελικά, μόνο τότε ο Γ. Παπανδρέου παραδέχθηκε ότι υπήρχε θέμα παραγραφής. Έτσι, στις 17 Ιουνίου 1965 στην ψηφοφορία στη Βουλή σε σύνολο 169 ψηφισάντων, μόνο οι 106 από τους 171 βουλευτές της κυβέρνησης μαζί με 7 βουλευτές του ΚΠ ψήφισαν σύμφωνα με την κομματική γραμμή «περί παραγραφής», ενώ 49 ψήφισαν κατά (22 της ΕΔΑ και 27 της ΕΚ). Επίσης, 7 βουλευτές της ΕΚ δήλωσαν «παρών», ενώ απόντες ήταν 32 βουλευτές της ΕΚ.²⁷⁷ Η ΕΡΕ αποφάσισε να απέχει από την ψηφοφορία διαμαρτυρούμενη για τη διαδικασία, αν και οι Κ. Ροδόπουλος και Π. Πιπινέλης είχαν προβάλει αντιρρήσεις στον πρόεδρο του κόμματος, Π. Κανελλόπουλο.²⁷⁸ Η τελική παραγραφή της υπόθεσης προκάλεσε την «έκρηξη» του Κ. Καραμανλή με δήλωσή του στην οποία ισχυριζόταν ότι: «η περίπτωση η δική μου, μοναδική εις θρασύτητα και δόλον, θα συμβολίζει εις την ιστορίαν μας την χειροτέραν περίοδον πολιτικής και εθνικής παρακμής».²⁷⁹

Στους διαφωνούντες με τους χειρισμούς της κυβέρνησης συγκαταλέγονταν και αρκετοί υπουργοί και υφυπουργοί, κυρίως προσκείμενοι στην «ομάδα Μητσοτάκη». Για το λόγο αυτό ιστορικοί, όπως ο Λιναρδάτος, θεώρησαν τη διαφωνία αυτή ως προοίμιο της «Αποστασίας», καθώς τα ονόματα των υποψηφίων αποστατών γράφονταν στον Τύπο της εποχής.²⁸⁰ Μεταγενέστερα, ο Μητσοτάκης θεωρούσε λογική την ύπαρξη τέτοιων δημοσιευμάτων, αφού τα θέματα των διαφωνιών αυξάνονταν συνεχώς και είχαν δημιουργήσει μια δυσάρεστη κατάσταση στην ΕΚ, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι υπήρχε σχέδιο οργανωμένης αποστασίας.²⁸¹ Όσον αφορά το παρασκήνιο της υπόθεσης ο Κ. Μητσοτάκης ανέφερε ότι υπήρξε απόλυτη διάσταση απόψεων με τον Παπανδρέου. Ο ίδιος είχε ταχθεί υπέρ της παραγραφής με το επιχείρημα ότι δεν έπρεπε να αποτεινωθεί ο ήδη ηττημένος πολιτικός αντίπαλος και «μεταβληθεί η πολιτική ζωή σε ζούγκλα». Μάλιστα, σε πρώτη φάση υπήρξε συμφωνία στο

²⁷⁶ Ο.π., σσ. 139-140.

²⁷⁷ Βλ. Καθημερινή, *Ελευθερία*, Το Βήμα, 18 Ιουνίου 1965, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 272-276.

²⁷⁸ Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, ό.π., σσ. 65-66.

²⁷⁹ Καραμανλής, τόμος 6, ό.π., σ. 189. Βλ. και την τοποθέτηση του Κ. Τσάτσου για τους πολιτικούς αντιπάλους του Καραμανλή, Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ο Άγνωστος Καραμανλής*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1989, σσ. 110-123.

²⁸⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 140.

²⁸¹ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 167.

Μικρό Υπουργικό Συμβούλιο να ψηφίσουν υπέρ της παραγραφής, αλλά μετά από παρέμβαση του Ανδρέα προς τον πατέρα του, ο Γέρος μετέβαλε τη στάση του.²⁸²

Πάντως, η υπόθεση αυτή έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επιδίωκε ο Παπανδρέου, καθώς για άλλη μία φορά η ΕΚ παρουσιάστηκε διασπασμένη. Αλλά και όσον αφορά το ηθικό κομμάτι, η διαχείριση της υπόθεσης δεν τιμούσε καθόλου την κυβέρνηση και προσωπικά τον Γ. Παπανδρέου. Η σφοδρή αντίδραση του Καραμανλή εξηγούνταν από τη συνειδητή προσπάθεια του πρωθυπουργού να τον μειώσει ηθικά.²⁸³

Η παραπομπή του πρώην πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, αλλά και των υπόλοιπων πολιτικών της ΕΡΕ προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση της συντηρητικής παράταξης. Ακόμα και ο μετριοπαθής Π. Κανελλόπουλος αποφάσισε να εγκαταλείψει τις διαλλακτικές θέσεις του και να προχωρήσει σε μια «βίαιη αντεπίθεση».²⁸⁴ Αποκορύφωμα υπήρξε η συγκέντρωση της ΕΡΕ στην Πλατεία Κλαυθμώνος στις 19 Φεβρουαρίου 1965, στην οποία ο Κανελλόπουλος, ζήτησε ευθέως την απομάκρυνση από την εξουσία του Γ. Παπανδρέου και τον σχηματισμό από την παρούσα Βουλή μιας άλλης κυβέρνησης «εθνικής σωτηρίας» που θα προερχόταν από την ΕΚ και θα την στήριζε η ΕΡΕ χωρίς η ίδια να συμμετέχει.²⁸⁵ Η πρόταση αυτή ήρθε εξαιτίας της φανεράς διαφωνίας αρκετών στελεχών της ΕΚ στο θέμα παραπομπής Καραμανλή στο ειδικό δικαστήριο και λόγω των πληροφοριών («ψευδείς» τις χαρακτήρισε αργότερα ο ίδιος ο Κανελλόπουλος) ότι επρόκειτο οι κομμουνιστές να πραγματοποιήσουν κίνημα εκμεταλλευόμενοι τα μέτρα χαλάρωσης της κυβέρνησης Παπανδρέου.²⁸⁶

5.4. Νέος ανασχηματισμός. Ο Ανδρέας ξανά στην κυβέρνηση

Όπως είδαμε, παρά την αποχώρησή του από την κυβέρνηση τον Νοέμβριο του 1964, ο Α. Παπανδρέου δεν ανέστειλε την πολιτική δράση του. Ήδη έγινε αναφορά στις αντιδράσεις λόγω της επίσκεψής του στην Κύπρο. Όμως, όπως ο ίδιος αφηγείται, κινήθηκε παρασκηνιακά, ώστε να αυξήσει την επιρροή του μέσα στο κόμμα αλλά και το προσωπικό του δίκτυο: «*Νοίκιασα ένα γραφείο στην οδό Σουηδίας και, με τη βοήθεια λίγων συνεργατών, άρχισα να δημιουργώ δίκτυα πολιτικών επαφών με τη νεολαία, με τον αγροτικό κόσμο, με το εργατικό κίνημα, με την κομματική μας οργάνωση και με τους νέους, τεχνοκρατικά προσανατολισμένους διανοούμενους*

²⁸² Ο.π., σσ. 162-168.

²⁸³ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός, ό.π.*, σσ. 464-468.

²⁸⁴ Για την κατάσταση στην ΕΡΕ την περίοδο αυτή βλ. Ιωάννης. Φίλανδρος, «Κ. Καραμανλής και Π. Κανελλόπουλος: Η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής, 1963-1967», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία, ό.π.*, σσ. 381-403.

²⁸⁵ *Καθημερινή*, 20 Φεβρουαρίου 1965.

²⁸⁶ Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια, ό.π.*, σσ. 70-72.

της Ελλάδας, που ανυπόμονα περίμεναν την ευκαιρία να παίζουν κάποιο ρόλο στη δημόσια ζωή της χώρας. Αλλά προπαντός μελέτησα την ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Υπήρξα ταυτόχρονα μαθητής και δάσκαλος».²⁸⁷

Ο ίδιος ήταν έτοιμος για την επιστροφή του στο προσκήνιο και για τον λόγο αυτό, στα μέσα Απριλίου 1965, πραγματοποίησε επίσκεψη στη Θεσσαλία συνοδεύει 3 υπουργών και 35 βουλευτών της ΕΚ. Ενδιαφέρον ήταν ότι σε αυτή τη συγκέντρωση παρόντες ήταν και αρκετοί από τους μετέπειτα «αποστάτες», όπως οι: Γκλαβάνης, Παπασπύρου, Κοθρής, Βασματζίδης, Γιαμάς, Γεωργίου κ.ά. Ουσιαστικά, επρόκειτο για μία επίδειξη πολιτικής δύναμης και παρουσίας της Κεντροαριστερής τάσης εντός της ΕΚ.²⁸⁸ Στην ομιλία του στη Λάρισα αφού πρώτα τόνισε ότι η ενότητα της ΕΚ είναι «*αρραγής και αδιάσπαστος*», αναφέρθηκε στα επιτεύγματα της κυβέρνησης, αλλά ταυτόχρονα υπέδειξε τη λήψη περαιτέρω μέτρων αφήνοντας αιχμές για την οικονομική πολιτική. Σχετικά με το Κυπριακό, τόνισε την ανάγκη να υπάρχει ενότητα του ελληνισμού και κατηγόρησε όσους «*έσπερναν «ζιζάνια*» και προσπαθούσαν να διασπάσουν το κοινό μέτωπο ότι «*υπονομεύουν το Έθνος*»²⁸⁹

Στην επιτυχία της συγκέντρωσης αυτής απέδωσε ο Ανδρέας την «αλλαγή ατμόσφαιρας υπέρ του, τη συσπείρωση γύρω του των «*προοδευτικών τάσεων και στελεχών*» εντός της ΕΚ σε συνδυασμό με ότι είχε γίνει «*υπολογίσιμη δύναμη για εχθρούς και φίλους*». Το λαϊκό έρεισμα που φάνηκε να διαθέτει, η θέληση του πατέρα του για να υλοποιηθούν οι ιδέες του στον οικονομικό τομέα, αλλά και το γεγονός ότι εκτός κυβέρνησης θα είχε όλο το χρόνο να περιοδεύει ως βουλευτής αποκτώντας ολοένα μεγαλύτερη δημοφιλία, κάτι που θα προκαλούσε την αντίδραση των ηγετικών στελεχών της κυβέρνησης, παρουσιάστηκαν ως οι λόγοι επιστροφής του στην κυβέρνηση.²⁹⁰

Άμεση ήταν η αντίδραση τόσο των ενδοκυβερνητικών αντιπάλων όσο και της αντιπολίτευσης. Η *Ελευθερία* χαρακτήρισε «*θορυβώδη και με πολιτικό χαρακτήρα*» τη συγκέντρωση «*υπό κουστωδίαν υπουργών, βουλευτών και δημάρχων*».²⁹¹ Η *Καθημερινή* έκανε λόγο για «*αδέξια συγκαλυπτόμενη προσπάθεια επαναφοράς του στην κυβέρνηση, κάτι το οποίο θα έφερνε τον πρωθυπουργό σε δύσκολη θέση, αν αναλάμβανε ο Ανδρέας οικονομικό υπουργείο λόγω «ανοικτής ρήξης» με τους Στεφανόπουλο και Μητσοτάκη. Σε άλλη στήλη η εφημερίδα χαρακτήρισε «κοινοτυπίας άνευ της παραμικράς πρωτοτυπίας» τις οικονομικές*

²⁸⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 205-206.

²⁸⁸ *Ο.π.*, σ. 206 και Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 180-181.

²⁸⁹ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 260-261.

²⁹⁰ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 206.

²⁹¹ *Ελευθερία*, 20 Απριλίου 1965, σ. 1.

προτάσεις του Ανδρέα, ενώ εστίαζε στη διαμάχη του με τον Μητσοτάκη, τον οποίο επιδίωκε να εξαναγκάσει σε παραίτηση αναφέροντας ότι: «ο μεν κ. Μητσοτάκης δεν παραιτείται, ο δε κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως στερείται της δυνάμεως να τον εξαναγκάσει εις παραίτησιν (...)».²⁹²

Πράγματι, στις 29 Απριλίου ορκίστηκε ξανά αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού και μαζί του ο Γ. Μυλωνάς υπουργός Παιδείας (αντί του Λουκή Ακρίτα²⁹³, ο οποίος είχε αποβιώσει τον Φεβρουάριο) και ο Π. Βαρδινογιάννης ως υπουργός Προεδρίας.²⁹⁴ Η επιστροφή του Ανδρέα στην κυβέρνηση προκάλεσε, σύμφωνα με την *Ελευθερία*, την έντονη διαμαρτυρία του υπουργού Συντονισμού και αντιπροέδρου, Στ. Στεφανόπουλου, για το ζήτημα των αρμοδιοτήτων. Μετά από συνάντησή του όμως, με τον πρωθυπουργό και τον ίδιο τον Ανδρέα φαίνεται να πείστηκε.²⁹⁵ Ωστόσο, η επίσης φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Μακεδονία* διέψευσε το γεγονός.²⁹⁶ Σχολιάζοντας την είδηση, η *Καθημερινή* προειδοποιούσε για ενδοκυβερνητικά προβλήματα, εξαιτίας της τάσεως του Α. Παπανδρέου να εμπλέκεται παντού.²⁹⁷ Ο ίδιος ο Ανδρέας παραδέχθηκε αργότερα ότι ήταν «στρατηγικό λάθος» η επιστροφή του στο υπουργείο, επειδή: «η εχθρική στάση που είχε εκδηλώσει η ΕΡΕ για την κυβέρνησή μας είχε τώρα μεταβληθεί σε αντιπαπανδρεϊκή υστερία».²⁹⁸

Ο υπουργός Εθνικής Αμύνης, Π. Γαρουφαλιάς παρουσιάζει μια άλλη εκδοχή, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος ο Ανδρέας «με μάτια υγρά»(...) «συντετριμμένος και αξιολύπητος» τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει στον πατέρα του, ώστε να ξαναγίνει υπουργός, γιατί αλλιώς θα «έσβηνε το πολιτικό του μέλλον». Ο Ανδρέας θεωρούσε πως ο πατέρας του τον ήθελε στην κυβέρνηση, αλλά φοβόταν την αντίδραση των υπόλοιπων υπουργών. Συνεπώς, ο Γαρουφαλιάς κρίνοντας ότι θα ήταν καλύτερα να ασχολείται με τα υπουργικά καθήκοντα και «αν όχι να σταματήσει, πάντως να περιορίσει ουσιωδώς την πολυπλόκαμη ενδοκυβερνητική και εξωκυβερνητική δραστηριότητά του, καθώς και την ανάμιξή του σε άλλα υπουργεία» αποφάσισε να μεσολαβήσει στον «πρωθυπουργό-πατέρα του».²⁹⁹

²⁹² Βλ. στήλη: «Καθημερινά» με τίτλο: «Η Τραγική Αλήθεια», *Καθημερινή*, 20 Απριλίου 1965, σ. 1.

²⁹³ Στενότερος συνεργάτης του Γ. Παπανδρέου συνέβαλε τα μέγιστα ως υφυπουργός Παιδείας μαζί με τον Ευάγγελο Παπανούτσο στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, η οποία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη επιτυχία της κυβέρνησης της ΕΚ. Βλ. Μαρία Βρεζιά, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964» στο Πετρίδης, Αναστασιάδης, *Παπανδρέου-60 Χρόνια, ό.π.*, σσ. 579-588, Χάρης Μελετιάδης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του '64», *Καθημερινή*, 18 Σεπτεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/875381/i-ekpaideytiki-metarrythmisi-toy-64>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

²⁹⁴ *Το Βήμα*, 30 Απριλίου 1965.

²⁹⁵ *Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1965.

²⁹⁶ *Μακεδονία*, 29 Απριλίου 1965.

²⁹⁷ *Καθημερινή*, 28 Απριλίου 1965.

²⁹⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 206.

²⁹⁹ Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 267.

Ταυτόχρονα με τις εξελίξεις αυτές, ο Μητσοτάκης παραχώρησε μια ενδιαφέρουσα πασχαλινή συνέντευξη στην εφημερίδα *Αλλαγή* του Ηρακλείου. Σε αυτήν υποστήριξε ότι είναι δικαίωμα του πρωθυπουργού να αποφασίζει για την σύνθεση της κυβέρνησης, αλλά η απόφαση της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής ήταν ευθύνη του συνόλου των υπουργών, ενώ για την κριτική του Ανδρέα για την οικονομική πολιτική, απάντησε ότι «δεν ηδυνήθησαν να αντιληφθώ αν οι απόψεις αυτές αποτελούν συνηγορία ή κριτική της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής», αναγνωρίζοντας μεν το δικαίωμα στην κριτική, ζητώντας δε περισσότερη σαφήνεια. Σχετικά με το Κυπριακό, διέψευσε φήμες που τον ήθελαν να ζητεί να βρεθεί λύση λόγω των δαπανών που αναγκαζόταν να κάνει η χώρα. Επίσης, χαρακτήρισε «κακοήθειαν» τα περί «Κεντροδεξιάς και «μωρία» τα περί «Κεντροαριστεράς», αναφέροντας χαρακτηριστικά: «την παράταξιν της Δημοκρατίας δικαιούμεθα να την θεωρούμεν ιδικήν μας περισσότερο από κάθε άλλον». Σε ερώτηση για το αν υπήρχε διαμάχη με τον Ανδρέα για τη διαδοχή της ΕΚ, ο ίδιος αρνήθηκε να εμπλακεί σε οποιαδήποτε τέτοια συζήτηση, καθώς «τον Γεώργιο Παπανδρέου ανεκηρύξαμεν οικειοθελώς αρχηγόν της παρατάξεως και απεδείχθη άξιος της εμπιστοσύνης μας» και τού προκάλούσε «και πολιτικώς και ανθρωπίνως βαθείαν αντίδραση η περί διαδοχής συζήτηση» προσθέτοντας ότι ήλπιζε να «συμμεριζείται και ο Ανδρέας Παπανδρέου αυτή την τοποθέτηση, για τον οποίο υπήρχε και πρόσθετος λόγος πέραν της πολιτικής και ανθρώπινης ευπρέπειας». Ο Μητσοτάκης έκλεισε τη συνέντευξη με τη χαρακτηριστική φράση: «η ηγεσία ούτε χαρίζεται ούτε κληρονομείται, αλλά κατακτάται με τους αγώνες και επικυρούται από την κοινή αναγνώρισιν»³⁰⁰

Η ενδιαφέρουσα αυτή συνέντευξη προκάλεσε αντιδράσεις. Ο Ν. Παπαδημητρίου αναφέρει ότι: «αν το περιεχόμενο της ομιλίας του Α. Παπανδρέου στη Λάρισα εκτιμήθηκε ως έμμεση «επίθεση» εναντίον του Κ. Μητσοτάκη, η συνέντευξη του υπουργού Οικονομικών στο Ηράκλειο ερμηνεύθηκε ως «αποδοχή» της πρόσκλησης για ένα οριστικό «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» με τον πρώην αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού».³⁰¹ Ο Μητσοτάκης άφησε υπόνοιες για αρχηγικές βλέψεις του Α. Παπανδρέου, παρά το γεγονός ότι ο πατέρας του ήταν ακόμα ακμαίος και δεν υπήρξε στο άμεσο μέλλον ζήτημα διαδοχής. Η *Ελευθερία*, λίγες ημέρες μετά, ισχυριζόταν ότι γινόταν προσπάθεια νόθευσης της πολιτικής που είχε επικροτήσει το 53% του ελληνικού λαού και κατήγγειλε «ραδιουργία, συκοφαντία, υπονόμους χωρίς αιδώ» με στόχο όχι μόνο τους ανθρώπους που διεξήγαγαν τον ανένδοτο, αλλά τις ιδέες και την

³⁰⁰ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 171.

³⁰¹ Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 264.

πολιτική που αυτός πρέσβευε μαζί με την συνέπεια και την αυτοτέλεια της «δημοκρατικής παρατάξεως».³⁰²

Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι εκείνη την περίοδο η διαμάχη δεν περιοριζόταν μόνο στο δίπολο Ανδρέα-Μητσοτάκη. Για παράδειγμα, ενδεικτικά ήταν τα δημοσιεύματα του Τύπου της 28^{ης} Μαΐου 1965, όπου παρουσιαζόταν διαφωνία μεταξύ Γαρουφαλιά και Μητσοτάκη, όταν ο πρώτος ζήτησε νέες πιστώσεις για το υπουργείο Εθνικής Αμύνης ύψους 120 εκ. δραχμών. Ο Μητσοτάκης, αυστηρός πολύ σε περιττές δαπάνες, και ειδικά σχετικά με τις Ένοπλες Δυνάμεις, για τις οποίες είχε δεσμευθεί προεκλογικά η ΕΚ ότι θα προχωρούσε σε περικοπή δαπανών, δήλωσε ότι πρέπει να βρίσκονται προκαταβολικά οι πόροι για τις αντίστοιχες δαπάνες.³⁰³

Την ημέρα της ορκωμοσίας η *Ελευθερία* στο κύριο άρθρο της επιτέθηκε ξανά με βαρύτατους χαρακτηρισμούς κατά του Α. Παπανδρέου κατηγορώντας τον ότι την πρώτη φορά που διετέλεσε υπουργός είχε μεταβάλει το υπουργείο Προεδρίας «εις λαχαναγοράν», ενώ τη δεύτερη στο υπουργείο Συντονισμού δεν φάνηκε το έργο του παραιτούμενος, επειδή, όπως είχε ισχυριστεί ο ίδιος, η παρουσία του είχε καταστήσει την κυβέρνηση και την ΕΚ στόχο επιθέσεων. Η τρίτη υπουργοποίηση πραγματοποιήθηκε υπό την απειλή στον πατέρα του ότι αλλιώς θα ξενιτευθεί. Η εφημερίδα καλούσε τον Ανδρέα να αντιληφθεί ότι πρωθυπουργός ήταν ο πατέρας του και όχι ο ίδιος, όπως και ότι «η Ελλάς δεν είναι ούτε δορυάλωτον τιμάριον, ούτε σπίτι του λαχείου». Πρόσθεσε ότι αποτελεί «πολιτικώς και ανθρωπίνως απρέπεια η επιδίωξις να κληρονομήση ζώντα τον πατέρα του- πρακτικώς δε ματαιοπονία». Αποκάλεσε, μάλιστα, «μασκαράδες, απατεώνες, λωποδύτες και δωσιλόγους» όσους τον περιτριγύριζαν και ουσιαστικά ότι θα ήταν θετικό για όλους να «είχε αποσυρθή εις την έρημον».³⁰⁴ Άλλο παράδειγμα διαφωνίας με την επιστροφή του Α. Παπανδρέου στην κυβέρνηση ήταν αυτό του βουλευτή της ΕΚ, Ιάκ. Διαμαντόπουλου, ο οποίος μάλιστα, με δήλωσή του προς τον Πρόεδρο της Βουλής, ανακοίνωσε πως καθώς δεν εξέλειψαν οι λόγοι για τους οποίους παραιτήθηκε την προηγούμενη φορά από την κυβέρνηση, απέσυρε την εμπιστοσύνη του προς τον συγκεκριμένο.³⁰⁵

Σε κάθε περίπτωση, η ήδη κλονισμένη ενότητα της ΕΚ θα διαταρασσόταν ακόμα περισσότερο, όπως προέβλεπε σε έκθεσή της και η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, τον

³⁰² «Οι Ανένδοτοι», *Ελευθερία*, 28 Απριλίου 1965.

³⁰³ Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*, 28 Μαΐου 1965.

³⁰⁴ «Αν Αντιληφθή», *Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1965 και Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 207.

³⁰⁵ Γρηγοριάδης, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 703.

Μάρτιο του 1965. Σε αυτήν παρουσιάζονται ως πιθανοί διάδοχοι του Γ. Παπανδρέου, κυρίως ο Μητσοτάκης και ο Ανδρέας και λιγότερο ο Στεφανόπουλος, ο οποίος είχε όμως τους λιγότερους αντιπάλους μέσα στο κόμμα λόγω της μετριοπάθειάς του, ενώ ήταν παραδοσιακός συντηρητικός πολιτικός και επομένως έχαιρε της εκτίμησης και των Αμερικανών, των Ανακτόρων, αλλά και του Στρατού. Παρόλα αυτά, ο Γ. Παπανδρέου φαινόταν δραστήριος και υγιής, παρά την ηλικία του, και δεν υπήρχε ζήτημα διαδοχής. Ωστόσο, η επιστροφή του Ανδρέα στην κυβέρνηση, οι Αμερικανοί είχαν τον φόβο ότι η κυβέρνηση θα μετατοπιζόταν *«αριστερότερα»* τόσο στην οικονομία όσο και στην εξωτερική πολιτική.³⁰⁶ Αλλά για πόσο ακόμα θα παρέμενε στην έξουσία η ΕΚ;

³⁰⁶ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 165-166.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. Πολλαπλά μέτωπα στις Ένοπλες Δυνάμεις. Η κυβέρνηση σε αποσταθεροποίηση.

6.1. Οι σχέσεις του Κέντρου με τις Ένοπλες Δυνάμεις

Στην ενότητα αυτή αναλύεται ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα που κλήθηκε να διαχειριστεί η κυβέρνηση της ΕΚ, ο έλεγχος του στρατού. Οι Ένοπλες Δυνάμεις αποδείχθηκαν ένας εξαιρετικά «ευαίσθητος» τομέας, ο οποίος αποτέλεσε πηγή αλληπάλληλων προβλημάτων που οδήγησαν τελικά σε πτώση την κυβέρνηση του Κέντρου. Όμως, γιατί η κυβέρνηση κλονίστηκε τόσο πολύ από την κατάσταση στο στρατεύμα;

Από την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου και ειδικότερα από την ανάληψη της αρχιστρατηγίας από τον τότε στρατηγό και μετέπειτα στρατάρχη, Α. Παπάγο, με σχεδόν δικτατορικές εξουσίες, ο στρατός άρχισε να αυτονομείται από την πολιτική, εκμεταλλευόμενος σε μεγάλο βαθμό το γεγονός ότι την εποχή εκείνη υπήρξε ίσως ο μόνος θεσμός που διατηρούσε αυξημένο κύρος.³⁰⁷ Μεταπολεμικά στις τάξεις του στρατεύματος παρατηρήθηκαν παρασκηνιακές διεργασίες, με τη συγκρότηση μυστικών οργανώσεων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον ΙΔΕΑ³⁰⁸ στο πλαίσιο του αντικομμουνιστικού κλίματος τόσο λόγω του Εμφυλίου στην Ελλάδα όσο και γενικότερα στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Βέβαια, για τα ελληνικά δεδομένα δεν ήταν πρωτόγνωρο ο στρατός να επεμβαίνει στα πολιτικά δρώμενα, αν και μεταπολεμικά η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική συγκριτικά με το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, όταν και σημειώθηκε σειρά κινημάτων.³⁰⁹ Μόνο μία φορά, το 1951, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από αξιωματικούς φίλα προσκείμενους στον Παπάγο, με αφορμή την παραίτηση του Στρατάρχη από την ηγεσία του στρατού, το οποίο όμως κατεστάλη αμέσως χάρη και στη συμβολή του ίδιου.³¹⁰ Ο Παπάγος διατηρούσε τον απόλυτο έλεγχο επί του στρατεύματος, αλλά από την μία η αμνήστευση του κινήματος του 1951 και από την άλλη ο θάνατός του το 1955 δημιούργησαν αναστάτωση τόσο στους πολιτικούς όσο και σε μια μερίδα αξιωματικών. Αυτό αποδεικνύεται από τις αναφορές στον δημόσιο λόγο σχετικά με την

³⁰⁷ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σ. 420, Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική*, ό.π., σ. 57.

³⁰⁸ Πιο αναλυτικά για τον ΙΔΕΑ, βλ. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική*, ό.π., σσ. 31 κ.ε..

³⁰⁹ Γενικά για τις επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική, βλ. Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική: 1916-1936*, Οδυσσεύς, 1983 και του ίδιου: *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία*, Κούριερ, 2000.

³¹⁰ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική*, ό.π., σσ. 74-133.

οργάνωση του ΙΔΕΑ να κυριαρχούν, κυρίως το Κέντρο και την Αριστερά. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο στρατός παρέμενε σε «φάση εφεδρείας» και θα επέμβαινε μόνο όταν θα κινδύνευε το πολιτικό και οικονομικό καθεστώς. Επιπλέον, η απώλεια του Παπάγου μείωσε τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας επί των στρατιωτικών. Παρά την αναστολή της δράσης του ΙΔΕΑ, αρκετοί νεότεροι αξιωματικοί συνέχισαν να δρουν παρασκηνιακά στο πλαίσιο άλλων μυστικών οργανώσεων, όπως η ΕΕΝΑ³¹¹, στην οποία είχαν συσπειρωθεί αρκετοί από τους πραξικοπηματίες του 1967. Ωστόσο, παρά την ιδεολογική κυριαρχία του αντικομμουνισμού, ο ελληνικός στρατός δεν υπήρξε «μονολιθικός», ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι οι όποιες κινήσεις των αξιωματικών συσχετιζόνταν άμεσα και με τα συντεχνιακά συμφέροντά τους (μεταθέσεις, προαγωγές κλπ.).³¹²

Η έκρηξη του Ανένδοτου Αγώνα, το μέτωπο Κέντρου-Αριστεράς και η έμμεση αμφισβήτηση του βασιλικού θεσμού προκάλεσε ανησυχία στις τάξεις των αξιωματικών, οι οποίοι είχαν ταυτίσει το πρόσωπο του βασιλιά με το Έθνος. Όσο η ΕΚ βρισκόταν στην αντιπολίτευση έγιναν προσπάθειες να βελτιωθούν οι σχέσεις κόμματος-στρατού. Ενδεικτικό το διάγγελμα της ΕΚ το 1962, στο οποίο υπενθύμιζε τους αγώνες της «*Φιλελευθέρας Δημοκρατικής Παρατάξεως*», της οποίας κληρονόμος ήταν η ΕΚ, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την αναδιοργάνωση της Στρατιάς του Έβρου, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 επιβάλλοντας «*έντιμον ειρήνην*». Επιπλέον, τονίστηκε η συμβολή στην καταστολή του κινήματος στη Μέση Ανατολή, στα Δεκεμβριανά και στον Εμφύλιο.³¹³

Λόγω της πολύχρονης αποχής από την εξουσία και την παράλληλη κυριαρχία της Δεξιάς το Κέντρο δεν είχε σοβαρά ερείσματα στις Ένοπλες Δυνάμεις. Για να καλύψει το μειονέκτημα αυτό, ο πρωθυπουργός έθεσε ως στόχο την «*αποκομματικοποίηση*» και τον «*εκδημοκρατισμό*» του στρατού. Όπως αναφέρθηκε, στο κομβικό υπουργείο Εθνικής Αμύνης τοποθετήθηκε ως υπουργός ο στενός φίλος του πρωθυπουργού αλλά συντηρητικός, Π. Γαρουφαλιάς, ενώ υφυπουργός ο πιο μετριοπαθής, Μ. Παπακωνσταντίνου. Ο Γαρουφαλιάς αποκάλυψε ότι επιλέχθηκε για το συγκεκριμένο υπουργείο για τρεις λόγους: α) το Κυπριακό, β) τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών και γ) την αποκατάσταση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ πρωθυπουργού-Ενόπλων Δυνάμεων. Σύντομα το Κυπριακό θα μονοπωλούσε το ενδιαφέρον του.³¹⁴ Από την άλλη, ο Παπακωνσταντίνου είχε αναλάβει την αποστολή της

³¹¹ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., σσ. 178-184.

³¹² Χατζηβασιλείου, «Η αποτυχία της πολιτικής», ό.π., σσ. 417-42.

³¹³ «Διάγγελμα της Ενώσεως Κέντρου προς τας Ενόπλους Δυνάμεις. Αι Ένοπλαι Δυνάμεις μακράν της πολιτικής...», *Ελευθερία*, 18 Μαρτίου 1962.

³¹⁴ Γαρουφαλιάς, ό.π., σ. 20.

«αποκομματικοποίησης» με τη ρητή εντολή από τον Παπανδρέου να μην ανήκει ο στρατός σε κόμματα, αλλά στο Έθνος. Στην πράξη, ωστόσο, το έργο αυτό ήταν δύσκολο λόγω των λεπτών ισορροπιών στο στράτευμα.³¹⁵

6.2. Αλλαγές στην ηγεσία του Στρατού

Όπως είναι πλέον γνωστό, προκειμένου ο Παπανδρέου να «καρπωθεί» τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών παραχώρησε στα Ανάκτορα τον έλεγχο του στρατεύματος. Άλλωστε, η παρουσία του στρατηγού ε.α. Παπανικολόπουλου στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης, ο οποίος θεωρούνταν «τοποτηρητής των ανακτόρων» ήταν χαρακτηριστική.³¹⁶ Σύμφωνα, με τον Κ. Μητσοτάκη, τις διαπραγματεύσεις είχε αναλάβει για λογαριασμό του Παπανδρέου, ο εκδότης της *Ελευθερίας*, Πάνος Κόκκας, ξεκάθαρη απόδειξη της ισχυρής θέσης των εκδοτών την εποχή εκείνη. Ο Κόκκας είχε αναλάβει ως διαμεσολαβητής, παρά τη διαφωνία του ίδιου αλλά και του Μητσοτάκη, ο οποίος όπως ανέφερε: «ο Παπανδρέου τα έδινε όλα για να γίνει πρωθυπουργός».³¹⁷

Με την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ όλα τα δεδομένα συνηγορούσαν στο ότι θα υπήρχαν ραγδαίες μεταβολές στην ηγεσία του στρατεύματος, κυρίως λόγω της κυβερνητικής μεταβολής, αλλά και επειδή οι καταγγελίες της ΕΚ για τη «βία και νοθεία» το 1961 ενέπλεκαν αρκετούς ανώτατους αξιωματικούς. Επίσης, η νομοθεσία που είχε προωθηθεί ήδη από την κυβέρνηση Παπάγου έδινε τη δυνατότητα μεγάλων παρεμβάσεων της εκτελεστικής εξουσίας στις Ένοπλες Δυνάμεις, ενώ παράλληλα, κάποιοι από τους προσκείμενους στην ΕΡΕ αξιωματικούς είχαν υποβάλει την παραίτησή τους.³¹⁸ Όμως, οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης μέσω του Παπακωνσταντίνου προκαλούσαν αναστάτωση στο εσωτερικό του στρατού. Η αποστράτευση ή οι μεταθέσεις ικανών αξιωματικών, οι οποίοι δεν εμπιστεύονταν την κυβέρνηση, σήμαινε συχνά την προώθηση συναδέλφων τους που δεν ήταν ικανότεροι, αλλά ήταν φιλοκυβερνητικοί. Επίσης, οι ανακατατάξεις αυτές προκάλεσαν την ενόχληση και του βασιλιά, ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά στον Παπακωνσταντίνου: «Σάς κατηγορούν ότι κάνετε μεταθέσεις και αναστατώνετε έτσι το στράτευμα».³¹⁹ Φαίνεται, μάλιστα, ότι ανώτατοι αξιωματικοί προσέφευγαν στην αμερικανική πρεσβεία για να εξασφαλίσουν την υποστήριξή της.³²⁰

³¹⁵ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 158-160.

³¹⁶ Χατζηβασιλείου, «Η αποτυχία της πολιτικής», ό.π., σ. 427.

³¹⁷ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 133-134.

³¹⁸ Παπαδιαμάντης, «Η Ένωση Κέντρου και οι Ένοπλες Δυνάμεις», ό.π., σ. 454.

³¹⁹ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 170-171.

³²⁰ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 115.

Εκτός αυτών, η κυβέρνηση ήρθε αντιμέτωπη με τη δυσπιστία της στρατιωτικής ηγεσίας. Ο Παπακωνσταντίνου στις πρώτες του επαφές με τους ανώτατους αξιωματικούς γνώρισε από πρώτο χέρι την αντιπάθεια πολλών εξ αυτών απέναντι στην ΕΚ, όπως του διοικητή του Γ΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγου Π. Καζακόπουλου και του ναυάρχου Σακελλαρίου. Μάλιστα, ο δεύτερος δεν επέτρεπε πλήρη ή και καθόλου πρόσβαση του υφυπουργού στο Πεντάγωνο, καθώς είχε δημιουργήσει «*άδυτα ή στεγανά*». Για το λόγο αυτό, ο Παπακωνσταντίνου είχε προτείνει την αποστράτευση του. Όμως, ο Σακελλαρίου παρότρυνε την ανώτατη ηγεσία να παραπονεθεί μέσω επίσημου διαβήματος στον Γαρουφαλιά, με αφορμή ανησυχίες για τις πορείες στους δρόμους της πρωτεύουσας και την απειλή «*κομμουνιστικής διείσδυσης*» στον στρατό, αγνοώντας τον υφυπουργό. Η παράβλεψη της ιεραρχίας προκάλεσε την πρώτη σύγκρουση Γαρουφαλιά και Παπακωνσταντίνου.³²¹

Μετά τη νίκη στις εκλογές του 1964, ο Παπανδρέου συζήτησε με τον βασιλιά Κωνσταντίνο τις αλλαγές στην ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων. Έπειτα από εισήγηση του τελευταίου επιλέχθηκε για τη θέση του Α/ΓΕΣ, ο μέχρι τότε διοικητής του Β΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Ιωάννης Γεννηματάς. Ο Παπανδρέου, παρά τις αρχικές του επιφυλάξεις, καθώς ο Γεννηματάς θεωρούνταν από τους πρωτεργάτες της «βίας και νοθείας» στις εκλογές του 1961, σύμφωνα με τις καταγγελίες της ΕΚ στη «Μαύρη Βίβλο»,³²² τελικά υποχώρησε λαμβάνοντας ως αντιστάθμισμα την αποστράτευση του φιλοβασιλικού Σακελλαρίου.³²³ Για την επιλογή του αυτή ο Παπανδρέου ενημέρωσε και τον Αμερικανό πρέσβη, Λαμπούιζ, ο οποίος είχε σχηματίσει «*εξαιρετική άποψη*» για τον Γεννηματά επισημαίνοντας στον πρωθυπουργό ότι τυχόν μεγάλες παρεμβάσεις θα είχαν αρνητικό αντίκτυπο στο ηθικό του στρατεύματος.³²⁴

Ο Παπανδρέου εύλογα ανησυχούσε για τις εσωτερικές αντιδράσεις λόγω της επιλογής Γεννηματά. Είναι ενδεικτική η αφήγηση του Παπακωνσταντίνου για την «*ψυχρολουσία*» που αισθάνθηκαν τα κυβερνητικά στελέχη με την ανακοίνωση της συγκεκριμένης απόφασης. Στις 18 Απριλίου 1964 η *Ελευθερία* στο κύριο άρθρο της χαρακτήρισε «*ανατριχιαστική*» την τοποθέτησή του, του «*ήρωα του εκλογικού πραξικοπήματος της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961*» και χαρακτήρισε ως «*επιβράβευση της επιορκίας, ενθάρρυνση της παρανομίας και πρόκληση εναντίον κάθε συνειδητού και εντίμου πολίτη και προσηλωμένου εις το καθήκον στρατιώτη*».

³²¹ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α΄, *ό.π.*, σσ. 158-162, *Ακρόπολις*, 22 Σεπτεμβρίου 1974 (σειρά άρθρων Πέτρου Γαρουφαλιά), Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ΄, *ό.π.*, σσ. 401-406.

³²² *Μαύρη Βίβλος*, *ό.π.*, σ. 79.

³²³ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β΄, *ό.π.*, σ. 48 και Παπακωνσταντίνου, τόμος Α΄, *ό.π.*, σσ. 163-164.

³²⁴ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, *ό.π.*, σσ. 114-115.

Κλείνοντας το άρθρο ανέφερε: «*Η εφημερίς αυτή, το ομολογεί, έχει απολέση εκ καταπλήξεως την λαλιάν της. Σήμερα δεν μπορεί να ειπή τίποτε άλλο: Αιδώς Αργείοι!*».³²⁵ Η αντίδραση του Κόκκα ήταν αναμενόμενη, δεδομένου ότι εκτός των άλλων ο Γεννηματάς υπήρξε μάρτυρας κατηγορίας εναντίον της *Ελευθερίας* σε δίκη σχετικά με τις εκλογές του 1961, η οποία διεξήχθη το 1962.³²⁶

Επιπροσθέτως, εντύπωση προκάλεσε ότι ο Παπανδρέου κατονόμασε από το βήμα της Βουλής την ύπαρξη της οργάνωσης του ΙΔΕΑ.³²⁷ Συγκεκριμένα, όταν κλήθηκε από τον Π. Κανελλόπουλο, ανέφερε: «*Η οργάνωσις ονομάζεται ΙΔΕΑ και θα την καταργήσωμεν. Όσοι νομίζουν ότι δύνανται να ανήκουν εις άλλην οργάνωσιν εκτός του στρατού τού έθνους, δεν έχουν θέσιν εις τον στρατόν*».³²⁸ Η ύπαρξη του ΙΔΕΑ προκαλούσε μεγάλη ανησυχία και στον φιλοκυβερνητικό Τύπο,³²⁹ έστω και αν η δράση της οργάνωσης με τη γνωστή της μορφή φέρεται να είχε ανασταλεί ήδη από την εποχή του Παπάγου.³³⁰ Ωστόσο, η κινητικότητα παρατηρούνταν σε επίπεδο νεότερων ηλικιακά και κατώτερων στην ιεραρχία αξιωματικών, καθώς τα ηγετικά στελέχη του «παλαιού ΙΔΕΑ» βρίσκονταν προς το τέλος της στρατιωτικής τους σταδιοδρομίας και δεν είχαν λόγο να συμμετέχουν σε οργανώσεις.³³¹ Πάντως, ο πυρήνας των πρωτεργατών του πραξικοπήματος του 1967 διατηρήθηκε σε κομβικά πόστα, όπως ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο οποίος μετατέθηκε από την ΚΥΠ σε μονάδα του Έβρου.³³²

6.3. «Βασιλικός Στρατός»

Νέα αναστάτωση στο εσωτερικό της κυβέρνησης προκάλεσε το ζήτημα της μετονομασίας του Εθνικού Στρατού σε «Βασιλικό Στρατό». Η ιδέα αυτή προτάθηκε από τον υπουργό Εθνικής Αμύνης, Π. Γαρουφαλιά, από κοινού με τον επικεφαλής του βασιλικού Στρατιωτικού Οίκου και σύμβουλο του Κωνσταντίνου, στρατηγό Κ. Δόβα και τον Α/ΓΕΣ, Ι. Γεννηματά, ως δώρο για τους βασιλικούς γάμους και με το πρόσχημα ότι με το προσωνύμιο «βασιλικό» και «βασιλική» ονομάζονται το Πολεμικό Ναυτικό και η Πολεμική Αεροπορία, αντίστοιχα.³³³

³²⁵ «Το Μαύρο και το Άσπρο», *Ελευθερία*, 18 Απριλίου 1964.

³²⁶ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ', ό.π., σ. 404.

³²⁷ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., σσ. 244-245.

³²⁸ *Ελευθερία*, 24 Απριλίου 1964.

³²⁹ Βλ. ενδεικτικά το άρθρο με την υπογραφή «Στρατιωτικός» και τίτλο: «Η Αλήθεια για τον ΙΔΕΑ», *Ελευθερία*, 30 Απριλίου 1964.

³³⁰ Έκθεση Π. Πανουργιά προς τον Κ. Καραμανλή (Οκτώβριος 1967) στο *Καραμανλής*, τόμος 7, ό.π., σ. 18, Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., σ. 245.

³³¹ Χατζηβασιλείου, «Η αποτυχία της πολιτικής», ό.π., σσ. 424-425.

³³² Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., σ. 237.

³³³ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 77-80.

Ωστόσο, ο Κωνσταντίνος, αρνήθηκε ότι γνώριζε τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία, κάτι που επιβεβαιώνει και ο Παπακωνσταντίνου.³³⁴

Η δημοσιοποίηση του διατάγματος προκάλεσε σάλο, καθώς ερμηνεύθηκε ως πολιτικό ζήτημα και προσπάθεια απόλυτου ελέγχου του στρατεύματος από τα Ανάκτορα.³³⁵ Ο Παπανδρέου ζήτησε την ανάκληση του διατάγματος, αλλά παρά τον εκνευρισμό του με τη μονομερή ενέργεια του υπουργού, δεν προχώρησε σε περαιτέρω ενέργειες εις βάρος του, καθώς δεν ήταν μόνο η φιλική σχέση τους, αλλά και η αναγνώριση της επιτυχημένης επιχείρησης αποστολής στρατευμάτων στην Κύπρο.³³⁶ Ο Α. Παπανδρέου χαρακτήρισε «αχιλλείο πτέρνα» του πρωθυπουργού την αδυναμία που είχε στον Γαρουφαλιά. Σε συζήτηση με τον Παπακωνσταντίνου, ο Γέρος ανέφερε: «ο Πέτρος ήθελε να φανεί αρεστός στο Παλάτι»,³³⁷ παρότι δεν είχε προσωπικές σχέσεις ούτε με τον Κωνσταντίνο ούτε με τον πατέρα του, Παύλο.³³⁸ Επίσης, η *Ελευθερία* επιτέθηκε στον Γαρουφαλιά κατηγορώντας τον για «προσωπική πολιτική», όπως συνέβη και κατά τον Ανένδοτο και κάλεσε τον πρωθυπουργό να τον αποπέμψει, ενώ σε επόμενο φύλλο έθετε ερωτήματα για τον ρόλο των Γαρουφαλιά, Δόβα και Γεννηματά τονίζοντας τον ρόλο τους στις εκλογές του 1961.³³⁹ Παρά την ανάκληση του διατάγματος οι σχέσεις Παπανδρέου-Γαρουφαλιά δοκιμάστηκαν, ενώ κλονίστηκε και η εμπιστοσύνη κυβέρνησης και ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων.

6.4. Το «Σχέδιο Περικλής»

Έγινε νωρίτερα αναφορά στην «πρόσκληση» του Π. Κανελλόπουλου στη συγκέντρωση στην Πλατεία Κλαυθμώνος για σχηματισμό κυβέρνησης από την ΕΚ χωρίς τον Παπανδρέου. Ως απάντηση στη νέα αντιπολιτευτική τακτική της ΕΡΕ, αλλά και σε μια προσπάθεια συσπείρωσης της ΕΚ, ο Γ. Παπανδρέου αποκάλυψε από το βήμα της Βουλής το «Σχέδιο Περικλής»,³⁴⁰ παρά τις επιφυλάξεις του Παπακωνσταντίνου που πρότεινε να ενημερωθεί ο βασιλιάς ώστε να αποκομίσει η κυβέρνηση την απομάκρυνση του Α/ΓΕΣ, στρατηγού Γεννηματά.³⁴¹

³³⁴ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σ. 224

³³⁵ Λιναρδάτος,, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 80.

³³⁶ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, ό.π., σ. 247.

³³⁷ Λιναρδάτος,, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 80.

³³⁸ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σσ. 94 και 117.

³³⁹ Βλ. «Η Ασέβεια», *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1964 και «Σήμα Κινδύνου», *Ελευθερία*, 22 Σεπτεμβρίου 1964.

³⁴⁰ Για το Σχέδιο «Περικλής», βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα, 1952-1967. Ιστορική επισκόπηση*, παράρτημα, σσ. 251-256.

³⁴¹ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α', ό.π., σσ. 260-264.

Το σχέδιο αποτελούνταν από μια σειρά εγγράφων που βρέθηκε τυχαία στα αρχεία της ΚΥΠ και σύμφωνα με την κυβέρνηση ήταν η απόδειξη του σχεδίου για «βία και νοθεία» στις εκλογές του 1961 και έφερε τις υπογραφές της στρατιωτικής ηγεσίας και την έγκριση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή.³⁴² Ο Παπακωνσταντίνου, όπως ο ίδιος καταγράφει στο βιβλίο του, παρέκαμψε τον προϊστάμενό του, Π. Γαρουφαλιά, καθώς δεν τον εμπιστευόταν, ενημερώνοντας απευθείας τον πρωθυπουργό.³⁴³

Στη συζήτηση στη Βουλή, ο Κανελλόπουλος, από την πλευρά του, απάντησε ότι το συγκεκριμένο σχέδιο αφορούσε πολεμική προετοιμασία για ενδεχόμενο κομμουνιστικής επίθεσης και κατηγορήσε τον πρωθυπουργό ότι αποκάλυπτε απόρρητα έγγραφα. Αργότερα, ο ίδιος με αυτοκριτική διάθεση παραδέχθηκε ότι μάλλον ο ίδιος είχε άδικο και ότι «η ερμηνεία του Παπανδρέου ήταν ίσως η ορθή».³⁴⁴

Μετά την ανακάλυψη του Σχεδίου, ο Γαρουφαλιάς είχε αναθέσει σε επιτροπή υπό τον αντιστράτηγο Λουκάκη να διερευνήσει τυχόν ευθύνες της τότε στρατιωτικής ηγεσίας. Πράγματι στις 20 Φεβρουαρίου η «επιτροπή Λουκάκη» εξέδωσε το πόρισμά της, σύμφωνα με το οποίο το Σχέδιο «Περικλής», όντως χρησιμοποιήθηκε για την άσκηση βίας και νοθείας στις εκλογές του 1961 με την γνώση και υποστήριξη της πολιτικής ηγεσίας.³⁴⁵ Με το πόρισμά αυτό επιβεβαιώνονταν και επισήμως τα όσα είχε καταγγείλει η ΕΚ ήδη από τις επόμενες ημέρες των εκλογών του 1961 και είχαν οδηγήσει στον Α΄ Ανένδοτο Αγώνα.

Σύμφωνα με πηγές της αμερικανικής πρεσβείας, το πόρισμα Λουκάκη προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου, στρατηγού Πιπλή και του Α/ΓΕΣ στρατηγού Γεννηματά, την οποία εξέφρασαν απευθείας στον βασιλιά, μαζί με την απογοήτευσή τους για τον Γαρουφαλιά, καθώς θεωρούσαν ότι δεν τους προστάτευσε. Μάλιστα, έθεσαν την παραίτησή τους στη διάθεση του Κωνσταντίνου, ο οποίος τούς έπεισε να μην παραιτηθούν και παράλληλα ζήτησε από τον Παπανδρέου να μην προχωρήσει σε αλλαγές στο στράτευμα μέχρι το τέλος του 1965. Με βάση αμερικανικές πηγές, ο βασιλιάς φέρεται να ζήτησε την αποστράτευση του Λουκάκη με την αιτιολογία ότι άσκησε έρευνα σε ανωτέρους του παραβιάζοντας τη στρατιωτική ιεραρχία, αλλά ο πρωθυπουργός δίστασε να αποστρατεύσει τον Λουκάκη, λόγω πιέσεων του Μητσοτάκη.³⁴⁶ Ο Κωνσταντίνος διέψευσε

³⁴² *ΕΠΣΒ*, συνεδρίαση ΜΓ΄, 23 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 554- 565, *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, *Μακεδονία*, 24 Φεβρουαρίου 1965.

³⁴³ Παπακωνσταντίνου, τόμος Α΄, *ό.π.*, σ. 261.

³⁴⁴ Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, *ό.π.*, σσ. 72-73.

³⁴⁵ «Πόρισμα της επιτροπής αντιστρατήγου Λουκάκη», Παπακωνσταντίνου, τόμος Α΄, *ό.π.*, παράρτημα, σσ. 309-316.

³⁴⁶ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 160.

στο βιβλίο του τόσο ότι γνώριζε την ύπαρξη του Σχεδίου «Περικλής» αλλά και το ότι ζήτησε την αποστράτευση του Λουκάκη.³⁴⁷

Η υπόθεση «Περικλής» αντί να συσπειρώσει την κυβέρνηση, τελικά αποτέλεσε την αφετηρία αλυσιδωτών προβλημάτων. Το πρώτο ήταν η διατάραξη των σχέσεων Παλατιού-Παπανδρέου, καθώς ο βασιλιάς επιθυμούσε να έχει τον πρώτο λόγο στον στρατό, ενώ παράλληλα επιδεινώθηκε η ήδη υπάρχουσα δυσπιστία στις σχέσεις κυβέρνησης και στρατιωτικής ηγεσίας.³⁴⁸

6.5. Η Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και οι επιπτώσεις της στο εσωτερικό της κυβέρνησης.

Η αποκάλυψη τον Μάιο του 1965 της ύπαρξης μυστικής οργάνωσης εντός του στρατεύματος και η εμπλοκή σε αυτήν του Α. Παπανδρέου προκάλεσε μεγάλη πολιτική ένταση. Η οργάνωση ΑΣΠΙΔΑ συγκροτήθηκε από μια ομάδα κατώτερων αξιωματικών προσκείμενη στην ΕΚ, η οποία αποσκοπούσε στην προώθηση των μελών της σε κρίσιμες θέσεις του στρατού ώστε να αναχαιτιστούν τα σχέδια ακραίων κύκλων που επιβουλεύονταν την κυβέρνηση του Κέντρου, αλλά και γενικά το δημοκρατικό πολίτευμα.³⁴⁹ Άλλωστε, η ονομασία της οργάνωσης υποδήλωνε τον αμυντικό χαρακτήρα της.³⁵⁰ Κάτι που προκύπτει και από τις γραπτές μαρτυρίες των ηγετικών στελεχών του ΑΣΠΙΔΑ.³⁵¹

Οι αιτίες ίδρυσης του ΑΣΠΙΔΑ, σύμφωνα με το ηγετικό στέλεχος της οργάνωσης, Αριστόδημο Μπουλούκο, εντοπίζονται στη μετεμφυλιοπολεμική κατάσταση του στρατού, όπου κυριαρχούσε μια μερίδα φανατικών αντικομμουνιστών, στο κλίμα ευνοιοκρατίας και στην έλλειψη σεβασμού στην ιεραρχία.³⁵² Η πρώτη συσπείρωση αξιωματικών, χωρίς όμως την συγκρότηση συγκεκριμένης οργάνωσης, πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την απόπειρα ενοποίησης του κεντρώου χώρου από τον Γρίβα με την της ΚΕΑ. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εναντίωση του Γρίβα στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου.³⁵³ Μετά την αποτυχία της κίνησης Γρίβα πραγματοποιήθηκαν δυσμενείς μεταθέσεις αξιωματικών-οπαδών του με στόχο να αποκοπεί η μεταξύ τους επικοινωνία. Ωστόσο, ο «δημοκρατικός κόσμος» συνειδητοποίησε ότι

³⁴⁷ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 111-112.

³⁴⁸ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία, ό.π.*, σσ. 187-190.

³⁴⁹ Παπαδιαμάντης, «Η Ένωση Κέντρου και οι Ένοπλες Δυνάμεις», *ό.π.*, σσ. 460-461.

³⁵⁰ Μπουλούκος, *ό.π.*, σ. 163.

³⁵¹ Για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ βλ. αναλυτικότερα Μπουλούκος, *ό.π.*, Δημήτριος Χονδροκούκης, *Οι ανέντιμοι και ο «Ασπίδα»*, Κέδρος, Αθήνα, 1976 και Δημήτριος Παραλίκας, *Το αληθινό πρόσωπο του Ι. Δ. Ε. Α. και του Α. Σ. Π. Ι. Δ. Α.: 1944-1974*, χ.ο., Αθήνα, 1978. Επίσης, βλ. Δημήτρης Παπαδιαμάντης, «Η Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ», *Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/882322/i-ypothesi-aspida>, (τελευταία πρόσβαση: 4 Δεκεμβρίου 2020).

³⁵² Μπουλούκος, *ό.π.*, σσ. 26-38.

³⁵³ *Ο.π.*, σσ. 109-115.

εκτός από την πολιτική ενοποίηση ήταν αναγκαία και η αντίστοιχη συσπείρωση στον στρατό.³⁵⁴ Η επιρροή από τον ΙΔΕΑ ήταν εμφανής, όπως προκύπτει από τον γραμμένο σε περίεργα ελληνικά όρκο, στον οποίο γινόταν λόγος για «Μεγάλη Ελλάδα», κάτι που έδειχνε τη στήριξη στην ρητορική της ΕΚ, αλλά και τη συνέχεια της φιλογριβικής οργάνωσης του 1960-1961. Επίσης, ο όρκος αναφερόταν σε εναντίωση σε κάθε επιβουλή από εξωτερικό εχθρό, αλλά και σε κομμουνιστική δράση με ταυτόχρονη προάσπιση της αξιοκρατίας την οποία ταύτιζε με την κυβέρνηση της ΕΚ.³⁵⁵ Από την άλλη, ο Γαρουφαλιάς θεωρούσε ότι η πίεση των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων και βουλευτών για «*μεγάλη τομή*» στον στρατό είχε «*ολέθριες συνέπειες*», επειδή αξιωματικοί συμπαθούντες την ΕΚ, αλλά και «*καιροσκοπούντες*» ζητούσαν από την κυβέρνηση την απομάκρυνση συναδέλφων τους με σκοπό τη δική τους επαγγελματική ανέλιξη. Την κατάσταση επιδείνωσε η «*παθητική*» αντιμετώπισή τους από τον Γ. Παπανδρέου.³⁵⁶

Από τη στιγμή που η ομάδα Κόκκα-Μητσοτάκη ήταν αυτή που επισήμαινε συνεχώς μέσω της *Ελευθερίας* τον κίνδυνο που ελλόχευε από τους επιγόνους του ΙΔΕΑ,³⁵⁷ αλλά και από την παρουσία του Γεννηματά, η πρώτη επαφή έγινε με τον Κ. Μητσοτάκη.³⁵⁸ Ο τελευταίος αρνήθηκε να εμπλακεί, αν και εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τους Γαρουφαλιά και Γεννηματά και για τις «*δεξιές υποχωρήσεις*» και τις «*αριστερές φωνασκίες*» της κυβέρνησης.³⁵⁹

Μετά την άρνηση Μητσοτάκη, ο Μπουλούκος στοχεύοντας στην εξεύρεση πολιτικής κάλυψης εντός της ΕΚ, προσέγγισε τον Α. Παπανδρέου, ο οποίος φαίνεται να ενημερώθηκε για τον ΑΣΠΙΔΑ και τον όρκο του.³⁶⁰ Ο Ανδρέας στο βιβλίο του διαψεύδει ότι γνώριζε για την οργάνωση, παρά μόνο ότι είχε συναντηθεί μόνο μια φορά με τον Μπουλούκο για ένα ρουσφέτι.³⁶¹ Η επαφή μεταξύ των δύο πλευρών θεωρείται δεδομένη, αλλά το ερώτημα αν ο Ανδρέας υπήρξε ο πολιτικός αρχηγός της οργάνωσης είναι ένα σκοτεινό ζήτημα.³⁶²

Η δημοσιοποίηση ύπαρξης του ΑΣΠΙΔΑ έγινε στις 18 Μαΐου 1965 από την εφημερίδα της Λάρισας, τον *Ημερήσιο Κήρυκα*, ιδιοκτησίας του επί σειρά ετών προέδρου της Βουλής και

³⁵⁴ *Ο.π.*, σσ. 115-119.

³⁵⁵ *Ο.π.*, σσ. 162-163 και Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 208-209, Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική*, *ό.π.*, σσ. 255-256.

³⁵⁶ Γαρουφαλιάς, *ό.π.*, σ. 34.

³⁵⁷ Η *Ελευθερία* είχε πρωτοστατήσει στην αποκάλυψη της οργάνωσης του ΙΔΕΑ, βλ. *Ελευθερία*, 8 Αυγούστου και 2 Σεπτεμβρίου 1951. Ωστόσο, ο ΙΔΕΑ είχε περιπέσει σε αδράνεια, όπως είχε αποκαλύψει και το ηγετικό στέλεχος του ΙΔΕΑ, στρατηγός Καραγιάννης, βλ. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική*, *ό.π.*, σσ. 88-89.

³⁵⁸ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', *ό.π.*, σ. 183.

³⁵⁹ Μπουλούκος, *ό.π.*, σσ. 145, 167-168.

³⁶⁰ *Ο.π.*, σσ. 170-179.

³⁶¹ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 208-215.

³⁶² Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική*, *ό.π.*, σ. 256.

επιφανούς στελέχους της ΕΡΕ, Κωνσταντίνου Ροδόπουλου. Η εφημερίδα αποκάλυπτε αναφορά του στρατηγού Γρίβα προς τον υπουργό Εθνικής Αμύνης, Π. Γαρουφαλιά, τον Α/ΓΕΣ, Ι. Γεννηματά, η οποία κοινοποιήθηκε στον βασιλιά Κωνσταντίνο και αποκάλυπτε την ύπαρξη μυστικής οργάνωσης κατώτερων αξιωματικών στις τάξεις των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων στην Κύπρο. Κεντρικό πρόσωπο εμφανιζόταν ο λοχαγός Μπουλούκος³⁶³, ο οποίος είχε υπηρετήσει στην ΚΥΠ μετά από παρέμβαση του υπουργού Εξωτερικών, Στ. Κωστόπουλου και είχε μετατεθεί στην Κύπρο, κατόπιν αιτήματος του Γρίβα. Ως πολιτικός αρχηγός της οργάνωσης αναφερόταν ο Α. Παπανδρέου.³⁶⁴ Το αξιοσημείωτο ήταν ότι ο Γρίβας έστειλε την αναφορά στον υπουργό και στον βασιλιά, όχι όμως και στον πρωθυπουργό. Για τον Κωνσταντίνο, ο Γρίβας αποτελούσε την κύρια πηγή πληροφοριών για τον ΑΣΠΙΔΑ, καθώς δεν εμπιστευόταν τις μυστικές υπηρεσίες.³⁶⁵ Τα κίνητρα του Γρίβα είναι άγνωστα, αλλά πιθανότατα αποκάλυψε την οργάνωση όταν αντιλήφθηκε ότι έχανε από την επιρροή του τους άλλοτε πιστούς σε αυτόν αξιωματικούς, οι οποίοι είχαν γοητευθεί από το κύρος και την αντιαμερικανική ρητορική του Α. Παπανδρέου, ειδικά μετά το ταξίδι του στην Κύπρο.³⁶⁶ «Πολύ προσεκτικά προσεγμένη παγίδα» χαρακτήρισε ο τελευταίος την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.³⁶⁷ Η αποκάλυψη της υπόθεσης ήταν αυτή που «ψύχρανε» ακόμη περισσότερο τις σχέσεις Παλατιού-Παπανδρέου, καθώς το Στέμμα δεν επιθυμούσε τα κόμματα να επηρεάζουν τις Ένοπλες Δυνάμεις.³⁶⁸

Αργότερα, ο Α. Παπανδρέου παραδέχθηκε την ύπαρξη της οργάνωσης αναφέροντας ότι «ο ΑΣΠΙΔΑ είχε, φαίνεται, μια δόση αλήθειας» και μάλιστα, δικαιολόγησε τους αξιωματικούς επισημαίνοντας ότι «αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στη χούντα του ΙΔΕΑ και απογοητευμένοι από τους συμβιβασμούς της κυβέρνησης αποφάσισαν να ιδρύσουν τον σύνδεσμό τους για να προστατεύσουν τις καριέρες τους». Επιπλέον, παραδέχθηκε πως «σε μερικούς από αυτούς είχαν κάνει καλή εντύπωση οι προοδευτικές θέσεις μου, τους άρεσε ο ρόλος που έπαιζα στο Κυπριακό και ίσως τους είχε δημιουργηθεί η ελπίδα πως μια νέα εποχή άρχιζε για τον τόπο μας. Κατά

³⁶³ Ο Μπουλούκος προερχόταν από στρατιωτική οικογένεια. Ο πατέρας του είχε σκοτωθεί στο αλβανικό μέτωπο. Μάλιστα, συνδεόταν προσωπικά με σημαντικά στελέχη της ΕΚ, όπως ο Ν. Μπακόπουλος ο οποίος τον είχε βαφτίσει, αλλά και ο Στ. Κωστόπουλος. Γράφεται ότι υπήρξε στέλεχος της οργάνωσης «Χ» του Γρίβα κατά την Κατοχή (βλ. Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 210 και Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σ.183) αλλά ο ίδιος το διαψεύδει αφού ήταν μόλις 11-12 ετών. Υπήρξε, ωστόσο, πράγματι οπαδός του Γρίβα όταν αυτός κατέβηκε στην πολιτική με την ΚΕΑ, βλ. Μπουλούκος, *ό.π.*, σσ. 13, 89 (υποσημείωση 1), 109-115.

³⁶⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 183-186.

³⁶⁵ Βασιλεύς Κωνσταντίνος τόμος Β', *ό.π.*, σ. 115.

³⁶⁶ Χατζηβασιλείου, «Η αποτυχία της πολιτικής», *ό.π.*, σσ. 432-433.

³⁶⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 211.

³⁶⁸ Βασιλεύς Κωνσταντίνος τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 114-115.

συνέπεια, μιλούσαν ευμενώς για μένα».³⁶⁹ Ο Ανδρέας ερμήνευσε το γεγονός αυτό ως ευκαιρία για το στρατιωτικό κατεστημένο με τη βοήθεια Γαρουφαλιά και την ενθάρρυνση των Αμερικανών μέσω της κατασκευοφάντησης του ίδιου να παρέχουν στον βασιλιά «το ηθικό έρεισμα για την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου».³⁷⁰

Την ίδια ημέρα της αποκάλυψης της οργάνωσης η κυβέρνηση έδωσε εντολή στον αντιστράτηγο της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης, Σίμο, την εντολή διερεύνησης της υπόθεσης. Ο κεντρώος Τύπος και η Αριστερά χαρακτήρισαν την υπόθεση: «σκευωρία της Χούντας του ΙΔΕΑ»,³⁷¹ ενώ από την άλλη, η ΕΡΕ παρουσίαζε σαν δική της δικαίωση τις καταγγελίες περί κεντρώας και κομμουνιστικής διείσδυσης στις Ένοπλες Δυνάμεις.³⁷²

Αμέσως μετά τη γνωστοποίηση της παράτασης της διαδικασίας των ανακρίσεων και αφού ο αντιστράτηγος Σίμος είχε επισκεφθεί την Κύπρο για τη διεξαγωγή έρευνας, η *Ελευθερία* επιτέθηκε στον Γαρουφαλιά και την κυβέρνηση καταγγέλλοντας ότι σημειώθηκαν πολλά «περίεργα και άτοπα και απαράδεκτα», ενώ άφηνε υπόνοιες για τον ρόλο του Γεννηματά, αφού η είδηση περί παράτασης των ερευνών είχε προαναγγελθεί στον δεξιό Τύπο. Η εφημερίδα, μάλιστα, απεύθυνε το «μέγα ερώτημα» προς την κυβέρνηση: «Έως πότε θα ανέχεται τα ρεζιλίκια αυτά; Και έως πότε νομίζει ότι θα τα ανέχεται το 53% του ελληνικού λαού;»³⁷³

Το διάστημα κατά το οποίο αναμενόταν η δημοσίευση του πορίσματος Σίμου, ο φιλοκυβερνητικός Τύπος χαρακτήριζε ως «σκευωρία» την υπόθεση, ενώ στηλίτευε τον ρόλο του Γεννηματά. Συγκεκριμένα, το *Βήμα* αναφερόταν στην υπόθεση ως «στερουμένης σοβαρότητας και «πρόφασις της Χούντας των αμετανοήτων νοσταλγών του παρελθόντος διά την εκκαθάρισιν των νομιμοφρόνων αξιωματικών» και καλούσε την κυβέρνηση να αντικαταστήσει τον Γεννηματά.³⁷⁴ Την απομάκρυνση του Α/ΓΕΣ ζητούσε επιμόνως και η *Ελευθερία*, η οποία προειδοποιούσε την κυβέρνηση για διαρροές του πορίσματος προς τη Δεξιά και τον Τύπο της.³⁷⁵ Μετά την παράδοση του πορίσματος Σίμου την 1^η Ιουνίου, με βάση το οποίο δεν προέκυπταν ευθύνες για πολιτικά πρόσωπα, παρά μόνο για έξι κατώτερους αξιωματικούς,

³⁶⁹ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 214.

³⁷⁰ *Ο.π.*, σ. 215.

³⁷¹ Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθερία*, 22 και 23 Μαΐου 1965, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 188-189.

³⁷² *Καθημερινή*, 23 Μαΐου 1965 και Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία*, *ό.π.*, σ. 261.

³⁷³ «Έως Πότε;», *Ελευθερία*, 28 Μαΐου 1965.

³⁷⁴ *Το Βήμα*, 27 Μαΐου 1965.

³⁷⁵ «Αιρετικά», *Ελευθερία*, 27 Μαΐου 1965, «Όχι ψευδαισθήσεις», *Ελευθερία*, 29 Μαΐου 1965, «Αρετήν και τόλμην», *Ελευθερία*, 30 Μαΐου 1965.

μεταξύ των οποίων ο λοχαγός Μπουλούκος, η κυβέρνηση και ο φιλικός της Τύπος υποβάθμισαν την υπόθεση.³⁷⁶

Ο Ανδρέας χαρακτήρισε «κυρίως έργο του Γαρουφαλιά τη σκευωρία ΑΣΠΙΔΑ», αφού φαίνεται να ζητούσε την απόταξη δέκα αξιωματικών τόσο πριν όσο και μετά την έκδοση του πορίσματος για να «ευχαριστηθεί ο βασιλιάς».³⁷⁷ Πάντως, ενώ το πόρισμα Σίμου εισηγούνταν αρχειοθέτηση της υπόθεσης, ο Κωνσταντίνος αναστατωμένος από τις εξελίξεις ζήτησε να συνεχιστούν οι ανακρίσεις για τον ΑΣΠΙΔΑ. Ο πρωθυπουργός παρέπεμψε μαζί με τον φάκελο του ΑΣΠΙΔΑ και την υπόθεση του Σχεδίου «Περικλής» στη στρατιωτική δικαιοσύνη.³⁷⁸

Το διάστημα κατά το οποίο ο ΑΣΠΙΔΑ κυριαρχούσε στην επικαιρότητα συνέπεσε με το ζήτημα της παραπομπής Καραμανλή, για το οποίο έγινε λόγος νωρίτερα. Τα απανωτά προβλήματα που έπρεπε να διαχειριστεί η κυβέρνηση και η αδυναμία να σταθεί στο ύψος των προσδοκιών που η ίδια είχε θέσει έφεραν την «έκρηξη» της *Ελευθερίας*, καθώς έβλεπε να αγνοούνται οι προειδοποιήσεις της. Στις 20 Ιουνίου η εφημερίδα επιτέθηκε στον πρωθυπουργό αναφέροντας ότι: μετέτρεψε τη «θριαμβεύσασα παράταξιν της Δημοκρατίας εις οικογενειακόν μικρομάγαζον». Συγκεκριμένα, ισχυριζόταν ότι η κοινοβουλευτική ομάδα και το υπουργικό συμβούλιο υπολειτουργούσαν, ενώ οι αποφάσεις του μικρού υπουργικού συμβουλίου ανατρέπονταν εύκολα. Παράλληλα, αγωνιστές του Ανεκδότου παραμερίστηκαν για να ανοίξει ο δρόμος «εις τους λιποτάκτας και τους συνθηκολόγους». Πρόσθεσε χαρακτηριστικά ότι «τα τρωκτικά, τα δουλάκια, οι πρακτορίσκοι του Καραμανλή (...) εξαπολύθηκαν να συκοφαντούν τους «αγωνιστάς της Δημοκρατίας. Η ΚΥΠ των Μπουλούκων επεδόθη (...) εις κατασκόπευσιν (...) υπουργών (...) της Ενώσεως Κέντρου. Ακόμη και εις την Κύπρον προσεπάθησαν να μεταδώσουν τον επάρατον ιόν που εκαλλιέργουν εις τας Αθήνας (...)». Το άρθρο έκλεινε τονίζοντας ότι η ΕΚ δεν ήταν «ούτε τεχνητόν κατασκεύασμα, ούτε κέντρον διερχομένων, ούτε προσωπικόν τιμάριον κανενός (...)».³⁷⁹

Η *Ελευθερία* επανερχόταν συνεχώς με επιθέσεις κατά των Γαρουφαλιά και Ανδρέα, τους οποίους χαρακτήρισε «ως τα δύο μεγάλα εμπόδια εις τον δρόμον προς την εξυγίανσιν του Στρατεύματος» και ζητούσε την απομάκρυνσή τους, καθώς ο πρώτος «δεν πίστευε στην ανάγκη εξυγιάνσεως», ενώ ο δεύτερος «επιχείρησε να ιδρύση «μικρομάγαζον» εις τον Στρατόν».³⁸⁰ Ο

³⁷⁶ Βλ. τα φύλλα των εφημερίδων: *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, *Μακεδονία*, 2 Ιουνίου 1965.

³⁷⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 211-212.

³⁷⁸ *Ελευθερία*, 8 Ιουνίου 1965, Μαρκεζίνης, τόμος Γ', *ό.π.*, σσ. 117-118, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σ. 192.

³⁷⁹ «Η ρίζα του κακού», *Ελευθερία*, 20 Ιουνίου 1965 (η έμφαση του γράφοντος).

³⁸⁰ «Η ψήφος και το γραμμάτιον», *Ελευθερία*, 27 Ιουνίου 1965.

Ανδρέας σε δηλώσεις του χαρακτήρισε «σκευωρία» την απόπειρα ανάμιξής του με τον ΑΣΠΙΔΑ και κατήγγειλε, χωρίς να κατονομάζει την εφημερίδα, για «προσωπικά και άλλα κίνητρα εναντίον του, υιοθετώντας τις κατηγορίες της Δεξιάς». Η *Ελευθερία* αντεπιτέθηκε σε πολύ υψηλούς εκφράζοντας «οίκτο και αληθή αποστροφή κατά του Α. Παπανδρέου», ο οποίος «δεν πιστεύει εις τίποτε και δεν έχει ρίζες πουθενά» και υπήρξε «εις όλους τους τομείς, συνεχώς και αδιαλλείπτως η αχιλλειος πτέρνας της κυβερνήσεως και της δημοκρατικής παρατάξεως». Η εφημερίδα εξηγούσε ότι η αποστροφή αυτή πήγαζε από το ότι ο ίδιος δεν αγωνίστηκε ποτέ για την παράταξη ούτε δέθηκε μαζί της, είχε αρχηγικές βλέψεις και «ερεζίλεψε την υπόσχεσιν της αζιοκρατίας με τα απίθανα υποκείμενα που εμάζεψε γύρω του» στην προσπάθεια να μετατρέψει την ΕΚ σε «μικρομάγαζον ιδικόν του». Παράλληλα, τον αποκάλεσε «πρώην τροτσκιστή» που χρησιμοποίησε «σταλινικάς μεθόδους» και κατέστρεψε την ψυχική ενότητα που υπήρχε γύρω από τον Γ. Παπανδρέου λόγω του Ανένδοτου Αγώνα, προσπαθώντας να απομονώσει τον πατέρα του για να τον επηρεάζει. Επίσης, πρόσθεσε ότι παρίστανε τον «αριστερούτσικον και τον σοσιαλίζοντα», αλλά υπερασπίστηκε τα συμφέροντα του Τομ Πάπας αναμειγνυόμενος σε όλες τις υποθέσεις, «κάνοντάς τα μούσκεμα», όπως το Κυπριακό, για το οποίο «η Κύπρος θα τον αναθεματίζη όταν μάθη την αλήθειαν», ενώ για τον ΑΣΠΙΔΑ επισήμανε «ότι οι κατηγορούμενοι αξιωματικοί τον καθυβρίζουν τώρα, ότι αφού τούς παρέσυρε, τούς εγκατέλειψε (...)».³⁸¹

Η αποκάλυψη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ προκάλεσε «σεισμό» στο πολιτικό σύστημα, καθώς εκλήφθηκε από τα Ανάκτορα, τη Δεξιά, αλλά και την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων ως απόπειρα του Α. Παπανδρέου να ελέγξει τον στρατό, αν και η συγκεκριμένη υπόθεση έλαβε δυσανάλογα μεγάλη υπόσταση σε σχέση με το πραγματικό μέγεθός της. Το βέβαιο είναι ότι κλόνισε τις σχέσεις πρωθυπουργού-βασιλιά, αφού ο Κωνσταντίνος το εξέλαβε ως «εχθρική κίνηση» εναντίον του,³⁸² ενώ όπως φάνηκε και από την αντίδραση της *Ελευθερίας*, η «ομάδα Μητσοτάκη» είχε εξαντλήσει την υπομονή της με την πολυσχιδή δράση του Ανδρέα. Εντούτοις, η αναταραχή στις Ένοπλες Δυνάμεις δεν περιορίστηκε μόνο στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, καθώς προέκυψε ένα ακόμα ζήτημα.

6.6. Το Σαμποτάζ του Έβρου

Στα μέσα Ιουνίου του 1965, η κοινή γνώμη συγκλονίστηκε από την είδηση ότι στην 117^η μονάδα Πυροβολικού της 12^{ης} Μεραρχίας στον Έβρο καταγγέλθηκε δολιοφθορά σε οχήματα

³⁸¹ «Η Αχιλλειος Πτέρνα», *Ελευθερία*, 29 Ιουνίου 1965.

³⁸² Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σ. 184.

από δύο στρατιώτες. Διοικητής της μονάδας αυτής ήταν ο μετέπειτα δικτάτορας, αντισυνταγματάρχης (τότε) Γ. Παπαδόπουλος ρίχνοντας ζάχαρη στα ντεπόζιτα στρατιωτικών οχημάτων, ο αποκαλούμενος τότε ως «Νάσερ της Ελλάδος» και το όνομα του οποίου είχε αναμιχθεί στο «Σχέδιο Περικλής».³⁸³

Η αναταραχή ήταν μεγάλη. Ο δεξιός τύπος έκανε λόγο για κομμουνιστική διείσδυση στο στράτευμα και ο Π. Κανελλόπουλος δήλωσε ότι «*επιβεβαιώθηκαν τα όσα είχε καταγγείλει από καιρό*». Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου προσπαθούσε να καθησυχάσει την κοινή γνώμη, προχωρώντας, παράλληλα, σε συλλήψεις δύο στρατιωτών και τριών πολιτών ως ύποπτοι καθ' υπόδειξη του Παπαδόπουλου.³⁸⁴ Ο κεντρώος Τύπος έκανε λόγο για συνωμοσία, με το *Βήμα* να υπενθυμίζει την εμπλοκή του Παπαδόπουλος στο «Σχέδιο Περικλής» και τις σχέσεις του με την ΚΥΠ.³⁸⁵ Η *Μακεδονία* του Ι. Βελλίδη αναρωτιόταν αν η δολιοφθορά ήταν «*Σαμποτάζ ή σκευωρία της ΕΡΕ;*»³⁸⁶ Σε παρόμοιο τόνο και η *Ελευθερία*, η οποία όμως προειδοποιούσε την κυβέρνηση για την κατάσταση στο στράτευμα.³⁸⁷

Στις 14 Ιουνίου 1965 ο πρωθυπουργός προχώρησε σε διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό, στο οποίο διαβεβαίωνε ότι «*ο στρατός βρίσκεται εις έξοχον κατάστασιν από απόψεως φρονήματος και πειθαρχίας*», υποβάθμισε την σπουδαιότητα του ΑΣΠΙΔΑ και του σαμποτάζ στον Έβρο αναφέροντας πως θα υπάρξουν ανακρίσεις και θα αποκαλυφθεί όλη η αλήθεια. Επιπλέον, τόνισε ότι η κυβέρνηση διέθετε πλήρη ενότητα, ενώ χαρακτήρισε τη δημοκρατία «*παντοδύναμη*» και τη γαλήνη της χώρας «*αδιατάρακτη*».³⁸⁸ Το οξύμωρο είναι ότι το διάγγελμα πραγματοποιήθηκε με αφορμή δολιοφθορά με πρωταγωνιστή το πρόσωπο που θα κατέλυε τη δημοκρατία λιγότερο από δύο χρόνια μετά, ενώ η γαλήνη της χώρας θα διαταρασσόταν ακριβώς έναν μήνα αργότερα.

Πολύ σύντομα αποδείχθηκε ότι το περιστατικό του Έβρου ήταν σκηνοθετημένο από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο, προφανώς στο πλαίσιο ενός γενικότερου σχεδίου αποσταθεροποίησης το οποίο είχε ξεκινήσει να εφαρμόζει από κοινού με την συνωμοτική ομάδα που τον πλαισιώνει με στόχο, όπως αποδείχθηκε, την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού.³⁸⁹ Το γεγονός ότι η

³⁸³ Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, «Το «σαμποτάζ» του Έβρου χωρίς ζάχαρη: Μια απόπειρα αναψηλάφησης», *Αρχειοτάξιο*, τ. 12, (2010), σσ. 132–60 και του ίδιου: «Οι γνωστοί «άγνωστοι» απριλιανοί συνωμότες» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, τόμος 6, Τα Νέα, Αθήνα, 2010, σσ. 23-50.

³⁸⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 192-194.

³⁸⁵ *Το Βήμα*, 13 Ιουνίου 1965.

³⁸⁶ *Μακεδονία*, 13 Ιουνίου 1965.

³⁸⁷ «Δεν πάμε καλά», *Ελευθερία*, 13 Ιουνίου 1965.

³⁸⁸ *Ελευθερία*, 15 Ιουνίου 1965.

³⁸⁹ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 194-195.

δολιοφθορά πραγματοποιήθηκε στα σύνορα με την Τουρκία ανησύχησε ιδιαίτερα τα Ανάκτορα. Σε επικοινωνία του Γαρουφαλιά με τον βασιλιά, ο πρώτος αποκάλυψε ότι τη δολιοφθορά πραγματοποίησε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος, αλλά επειδή υπήρχε κοινή καταγωγή του με τον πρωθυπουργό Παπανδρέου, ο τελευταίος απέφυγε την τιμωρία του.³⁹⁰ Την άποψη αυτή είχε καταθέσει ο Γαρουφαλιάς και παλαιότερα αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι ο Παπαδόπουλος αποτελούσε προστατευόμενο του Παπανδρέου και ο πατέρας του κατοπινού δικτάτορα τον είχε παρακαλέσει να μην τον τιμωρήσει, καθώς ήταν ψηφοφόρος της ΕΚ! Έτσι, ο Παπανδρέου έδωσε εντολή στον Γαρουφαλιά να βάλει την υπόθεση στο αρχείο.³⁹¹ Πάντως, μια άλλη πτυχή αποκαλύπτει κατά την άποψη του Μ. Παπακωνσταντίνου, ο Παπαδόπουλος διασώθηκε μετά από παρέμβαση των ανακτόρων.³⁹² Τους ισχυρισμούς Γαρουφαλιά αμφισβητεί και ο Λ. Καλλιβρετάκης σε μεταγενέστερη έρευνα.³⁹³

6.7. Ψήφος εμπιστοσύνης

Προκειμένου να ανταπεξέλθει στα πολλαπλά ανοικτά μέτωπα,³⁹⁴ ο Παπανδρέου αποφάσισε να προχωρήσει σε μια απέλπιδα κίνηση συσπείρωσης της ΕΚ με το να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Ως αιτιολογία ανέφερε την επερχόμενη καλοκαιρινή διακοπή λειτουργίας της Βουλής και τη διαφοροποίηση μερίδας βουλευτών της ΕΚ στο ζήτημα παραπομπής Καραμανλή στο ειδικό δικαστήριο. Ουσιαστικά, ο πρωθυπουργός αποσκοπούσε στην ενίσχυση της θέσης του με την προβολή ενός συσπειρωμένου κόμματος και ισχυρής κυβέρνησης, καθώς επιθυμούσε να προχωρήσει σε μεταβολές στην ηγεσία του στρατού, ευρισκόμενος υπό την ασφυκτική πίεση του φιλοκυβερνητικού Τύπου για απομάκρυνση του Γεννηματά.³⁹⁵

Η συζήτηση ξεκίνησε στη Βουλή στις 23 Ιουνίου και ολοκληρώθηκε στις 25 Ιουνίου 1965. Ο Π. Κανελλόπουλος εκ μέρους της ΕΡΕ υποστήριξε ότι υπάρχει «*απόλυτη δυσπιστία*» προς την κυβέρνηση επικρίνοντας τη διαχείριση της οικονομίας, του Κυπριακού και των Ενόπλων Δυνάμεων. Μάλιστα, κατηγόρησε τον πρωθυπουργό ότι «*διά να αποφύγει την λύσιν των ενδοκομματικών διαφορών, ίσως και των ενδοκυβερνητικών διαφορών της Ενώσεως*

³⁹⁰ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σσ. 117-119.

³⁹¹ *Ακρόπολις*, 22 Σεπτεμβρίου 1974.

³⁹² Γιώργος Καράγιωργας, *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου*, Ιωλκός, Αθήνα, 2003, σσ. 225-227.

³⁹³ Καλλιβρετάκης, «Το «σαμποτάζ» του Έβρου», ό.π., σσ. 145-150.

³⁹⁴ Υπενθυμίζεται ότι εκκρεμούσαν οι υποθέσεις «Περικλή», Λαμπράκη, σαμποτάζ Έβρου, ενώ πρόσφατα είχε κλείσει το ζήτημα παραπομπής Καραμανλή.

³⁹⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 196.

Κέντρου εις την συνέλευσιν των βουλευτών του, εσκηνοθέτησε την συζήτησιν αυτήν ενώπιον της Βουλής», ενώ ανακοίνωσε ότι η ΕΡΕ θα αποχωρούσε από τη συζήτηση.³⁹⁶

Προφητική θεωρείται η ομιλία του Η. Ηλιού, κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της ΕΔΑ, ο οποίος μίλησε για «κρίση εξουσίας» και στάθηκε ιδιαίτερα στο πρόσωπο του Γ. Παπαδόπουλου, αφού αυτός υπέδειξε στην κυβέρνηση συλλήψεις πολιτών, χρησιμοποιώντας μάλιστα τη λέξη «Χούντα».³⁹⁷ Επίσης, και ο Σπ. Μαρκεζίνης επέκρινε συνολικά την κυβέρνηση και δήλωσε ότι οι Προοδευτικοί θα αποχωρούσαν από τη συζήτηση.³⁹⁸

Τη συζήτηση έκλεισε ο πρωθυπουργός, Γ. Παπανδρέου, προαναγγέλλοντας την «εξυγίανση του Στρατού», ο οποίος «και θα ανήκη μόνο εις το Έθνος». Κατηγόρησε την ΕΡΕ ότι είναι «κοινοβουλευτικός μανδύας του φασισμού» και πως «υπονομεύει καθ' ημέραν το στράτευμα κατασκευάζουσα ψευδείς ειδήσεις περί καταστροφών». Επιπλέον, σε απάντηση προς την ΕΔΑ επισήμανε ότι «ελέγχει το στράτευμα εις το ακέραιον», ενώ αρνήθηκε κατηγορηματικά ενδεχόμενο νομιμοποίησης του ΚΚΕ και επιστροφή των πολιτικών προσφύγων. Ενδιαφέρον έχει η αποστροφή του λόγου του πρωθυπουργού ότι «η έννοια της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας είναι ότι ο λαός είναι κυρίαρχος και η Κυβέρνησις της εμπιστοσύνης του ασκεί πλήρη εξουσίαν και ασκεί πλήρη ευθύνη. (...) Ελέχθη επίσης ότι υπάρχουν εις την κυβέρνησιν τοποτηρηταί άλλων δυνάμεων. Αποκρούω με αγανάκτησιν και αυτή την ύβριν. Δεν υπάρχουν εις την ιδικήν μας κυβέρνησιν τοποτηρηταί άλλων δυνάμεων. Υπάρχουν μέλη Κυβερνήσεως. (...) Και αν συμβή να υπάρξουν υπουργοί οι οποίοι επιθυμούν να έχουν υπουργικήν πολιτικήν και να μην συμμορφούνται προς την κυβερνητικήν πολιτικήν, οι υπουργοί αυτοί παραιτούνται και η παραίτησίς τους γίνεται δεκτή».³⁹⁹ Εν τέλει η κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης με 163 ψήφους υπέρ της, όλων δηλαδή των παρόντων βουλευτών της ΕΚ, πλην ενός. Η ΕΡΕ και οι Προοδευτικοί απείχαν, ενώ η ΕΔΑ ψήφισε «Παρών».⁴⁰⁰

Όμως, το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας δεν αντικατόπτριζε την πραγματική κατάσταση στο εσωτερικό της κυβέρνησης. Πλέον, ο πρωθυπουργός δεν μπορούσε να διατηρήσει τον Γεννηματά στη θέση του Α/ΓΕΣ. Ωστόσο, λόγω της χρονικής συγκυρίας, η οποιαδήποτε απόπειρα μεταβολής στις Ένοπλες Δυνάμεις θα εκλαμβανόταν ως απόπειρα «συγκάλυψης». Σε τηλεγράφημά της η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα ανέφερε ότι ο Κόκκας

³⁹⁶ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασις ΡΗ', 25 Ιουνίου 1965, σσ. 507-509

³⁹⁷ *Ο.π.*, σσ. 510-515. Ο όρος «Χούντα» χρησιμοποιούνταν ευρέως εκείνη την περίοδο, όχι όμως με τη σημερινή της χρήση για την περίοδο 1967-1974, δηλαδή ένα στρατιωτικό πραξικόπημα κατώτερου βαθμού αξιωματικών, αλλά ως μια βασιλική ενέργεια.

³⁹⁸ *Ο.π.*, σσ. 517-520.

³⁹⁹ *Ο.π.*, σσ. 562-566.

⁴⁰⁰ *Ελευθερία*, 26 Ιουνίου 1965.

συνομιλώντας με αξιωματούχο της αποκάλυψε ότι ο Παπανδρέου αισθανόταν ευγνώμων στον Γεννηματά για τη βοήθειά του να μην συμπεριληφθεί το όνομα του Ανδρέα στο πόρισμα Σίμου. Στο ίδιο τηλεγράφημα, καταγράφονταν οι διαφωνίες εντός του κυβερνητικού στρατοπέδου με τις εφημερίδες *Ελευθερία* και *Βήμα* να πιέζουν τον πρωθυπουργό για απομάκρυνση του Γεννηματά, το γεγονός ότι ο Μητσοτάκης ήταν πολύ ισχυρός, αλλά ήταν αντιπαθής στο συγκρότημα Λαμπράκη και ότι οι υποθέσεις «Περικλής» και ΑΣΠΙΔΑ είχαν προκαλέσει τη δυσπιστία των ανωτάτων αξιωματικών προς την κυβέρνηση.⁴⁰¹ Το σοβαρό πρόβλημα, όμως, του Παπανδρέου ήταν ότι ο υπουργός Εθνικής Αμύνης, Π. Γαρουφαλιάς, διαφωνούσε με κάθε τέτοια αλλαγή στον στρατό, ευθυγραμμιζόμενος με το Παλάτι.⁴⁰²

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις Ένοπλες Δυνάμεις, η ΕΚ προσπάθησε να καλύψει το μειονέκτημα που είχε λόγω του μειωμένου ερείσματος που είχε σε αυτές. Ωστόσο, αναγκάστηκε να προχωρήσει σε συμβιβασμούς με τα Ανάκτορα διατηρώντας πρόσωπα, όπως ο Γεννηματάς στη θέση του Α/ΓΕΣ, ενώ σε γενικές γραμμές οι μεταβολές στον στρατό ήταν λιγοστές συγκριτικά με τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί και περιορίστηκαν σε μεταθέσεις αξιωματικών. Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση δεν απέφυγε τα προβλήματα. Προάγγελος των ενδοκυβερνητικών δυσλειτουργιών ήταν το ζήτημα της μετονομασίας του στρατού σε «βασιλικό» αποδεικνύοντας ότι ο αρμόδιος υπουργός προσπαθούσε να κερδίσει την εύνοια του βασιλιά. Επίσης, η κίνηση του Παπανδρέου να δημοσιοποιήσει το Σχέδιο «Περικλής» που φαίνεται να αποδείκνυε την άσκηση «βίας και νοθείας» στις εκλογές του 1961 λειτούργησε ως «μπούμερανγκ» για την κυβέρνηση του Κέντρου, καθώς η αναστάτωση που προκλήθηκε στις Ένοπλες Δυνάμεις οδήγησε στην ανάδειξη νέων απανωτών υποθέσεων με αποκορύφωμα την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αλλά και το σκηνοθετημένο σαμποτάζ στον Έβρο. Η πιο ανησυχητική εξέλιξη ήταν, επιπλέον, η ψύχρανση των σχέσεων κυβέρνησης-Ανακτόρων, αφού για τον Θρόνο ο έλεγχος του στρατού αποτελούσε «κόκκινη γραμμή». Μια σοβαρή κρίση βρισκόταν πλέον «προ των πυλών».

⁴⁰¹ Άνσουτζ προς State Department, 18 Ιουνίου 1965, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 194, σσ. 687-691.

⁴⁰² Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 201.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. Η κατάρρευση της ΕΚ. Η διάσπαση και η Αποστασία.

Η δεινή θέση της κυβέρνησης Παπανδρέου ήταν ολοφάνερη, παρά τις διαψεύσεις των φημών του Τύπου για κυβερνητική κρίση και τα σενάρια πρόωρων εκλογών.⁴⁰³ Η πίεση από τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες για αντικατάσταση του Γεννηματά ήταν ασφυκτική, ενώ για τα Ανάκτορα η μονομερής μεταβολή της ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων θεωρούνταν *casus belli*. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 5 Μαρτίου είχε διακοπεί η επικοινωνία μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού.⁴⁰⁴ Παράλληλα, η *Ελευθερία*, η οποία ως γνωστόν απηχούσε τις απόψεις Μητσοτάκη, βρισκόταν σε «πόλεμο» με τον Α. Παπανδρέου, ενώ πέραν τούτου, ο πρωθυπουργός καλούνταν να διαχειριστεί τη διαφωνία του υπουργού Εθνικής Αμύνης, Π. Γαρουφαλιά, ο οποίος είχε συνταχθεί με τον Κωνσταντίνο στην άρνηση μεταβολής της ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων. Η στενή φιλία του με τον Γαρουφαλιά, δυσκόλευε τον Γ. Παπανδρέου να αποφασίσει την αποπομπή του. Από την άλλη, ο Γαρουφαλιάς αρνούσανταν πεισματικά να αποχωρήσει, εκτός αν το ζητούσε ο ίδιος ο βασιλιάς και φαίνεται να είχε ξεκινήσει επαφές με στελέχη της ΕΚ, ώστε να σχηματιστεί ένα διάδοχο κυβερνητικό σχήμα με επικεφαλής τον ίδιο, καθώς θεωρούσε «ζήτημα ημερών» την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου.⁴⁰⁵

Αργότερα ο Κωνσταντίνος θα ισχυριστεί ότι για το ζήτημα απομάκρυνσης Γαρουφαλιά είχε πληροφορηθεί από τις εφημερίδες, οι οποίες τότε έγραφαν «*απίστευτα πράγματα*». Σε αρχική επικοινωνία με τον Παπανδρέου, ο τελευταίος διέψευσε το θέμα Γαρουφαλιά, κάτι που ανατράπηκε λίγες ημέρες αργότερα, όταν ο Παπανδρέου ζήτησε όντως να αντικατασταθεί ο Γαρουφαλιάς και να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο. Ωστόσο, ο βασιλιάς διαφώνησε να αναλάβει ο ίδιος ο πρωθυπουργός την πολιτική ηγεσία του υπουργείου, φοβούμενος απόπειρα συγκάλυψης, αφού το υπουργείο ήταν αυτό που θα διεξήγαγε την έρευνα για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, στην οποία παρουσιαζόταν ως εμπλεκόμενος ο γιος του πρωθυπουργού.⁴⁰⁶

Η πρώτη επίσημη ενημέρωση των βασιλικών απόψεων πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου, κατά τη συζήτηση για ψήφο εμπιστοσύνης, όταν ο διευθυντής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά, Κωνσταντίνος Χοϊδάς, απέστειλε εκ μέρους του βασιλιά στον πρωθυπουργό την πρώτη επιστολή, εκφράζοντας μάλιστα και τη δυσφορία των Ανακτόρων

⁴⁰³ Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθερία*, 1 Ιουλίου 1965.

⁴⁰⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 201-202 και Γρηγοριάδης, τόμος Β', ό.π., σ. 712.

⁴⁰⁵ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 202-203.

⁴⁰⁶ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σσ. 120-121.

για το ότι δεν προηγήθηκε διάλογος. Κατά τον Α. Παπανδρέου, προέκυπταν «*δύο πολύ σοβαρά προβλήματα για την κυβέρνηση*». Το πρώτο ήταν η διαφωνία του Στέμματος, δηλαδή ένδειξη ρήξης, ενώ το δεύτερο ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον υπουργό Γαρουφαλιά, αφού αυτός όχι μόνο διέρρευε προς τα Ανάκτορα τα σχέδια της κυβέρνησης, αλλά και τα διαστρέβλωνε «*φανατίζοντας έτσι τον βασιλιά*». ⁴⁰⁷ Από την άλλη, ο Κ. Μητσοτάκης μεταγενέστερα επισήμανε ότι μόλις έγινε γνωστή η διαφωνία βασιλιά-Παπανδρέου, τόσο ο ίδιος όσο και ο Κόκκας τάχθηκαν ανεπιφύλακτα με το μέρος του Παπανδρέου και εναντίον του Γαρουφαλιά, ενώ στο «μικρό υπουργικό συμβούλιο» συμφωνήθηκε ομόφωνα ότι έπρεπε να υπάρξει οπωσδήποτε συμβιβασμός και όχι ρήξη. Ο τότε υπουργός Οικονομικών ανέφερε ότι ο μόνος που υποστήριζε τη ρήξη ήταν ο Α. Παπανδρέου, αλλά «*όχι δημόσια*». ⁴⁰⁸

Με την κατάσταση «*να οδεύει προς τον γκρεμό*», η *Ελευθερία* με παρέμβασή της με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «*Ενώπιον του Χάους*» καλούσε για άλλη μία φορά τον πρωθυπουργό να προχωρήσει σε ανασχηματισμό απομακρύνοντας την «*τροχοπέδη*» (σ.σ. τον Γαρουφαλιά) και την «*αχίλλειο πτέρνα*» (σ.σ. τον Ανδρέα) και στη συνέχεια να υπάρξει ψύχραιμος διάλογος και συνεννόηση με τον βασιλιά ώστε να αποφευχθεί η ρήξη. Συγκεκριμένα, ανέφερε: «*Δεν ηγωνίσθημεν τον Ανένδοτον Αγώνα διά να βάλωμεν εις τον τράχηλόν μας την αρβύλαν του «ΑΣΠΙΔΑ» ή την μπόταν του «ΙΔΕΑ». (...) Το Έθνος δεν θα παίξει εις τα ζάρια και δεν θα χαρίση εις κανένα την ενότητά του, τας ελευθερίας του, το μέλλον του. Εις κανένα απολύτως*». ⁴⁰⁹ Ο Α. Παπανδρέου χαρακτήρισε «*ουραγό της Δεξιάς*» την εφημερίδα, η οποία απάντησε την επόμενη ημέρα καλώντας τον πρωθυπουργό να «*απαλλαγής του υιού του. Προτού καταστρέψη Σας και την κυβέρνησιν και τη Δημοκρατίαν*». ⁴¹⁰

7.1. Η ανταλλαγή των επιστολών αφορμή για τη ρήξη

Η κρίση που ήταν οφθαλμοφανής, είχε αρχίσει να αποκτά διαστάσεις οι οποίες ξεπερνούσαν το πολιτικό και έφταναν το πολιτειακό και συνταγματικό επίπεδο, καθώς ο βασιλιάς ακολουθούσε προσωπική πολιτική, ενώ ένας υπουργός αρνούνταν να παραιτηθεί μη υπακούοντας στον πολιτικό του προϊστάμενο, τον πρωθυπουργό της χώρας. ⁴¹¹

Το διάστημα μεταξύ 8 και 14 Ιουλίου 1965 ακολούθησε ανταλλαγή συνολικά πέντε επιστολών μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού. Ήταν μια διαδικασία οδυνηρή για όλες τις

⁴⁰⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 218-219.

⁴⁰⁸ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 180.

⁴⁰⁹ «Ενώπιον του χάους», *Ελευθερία*, 4 Ιουλίου 1965.

⁴¹⁰ «Και όμως κινείται», *Ελευθερία*, 5 Ιουλίου 1965.

⁴¹¹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, *ό.π.*, σσ. 251-254 και Ευάγγελος Βενιζέλος, «Η Συνταγματική διάσταση της κρίσης του 1965» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, *ό.π.*, σσ. 295-303.

πλευρές, που απέκλεισε οποιαδήποτε δυνατότητα σύγκλησης και συνδιαλλαγής, κάτι για το οποίο και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος μετάνιωσε αργότερα.⁴¹² Η πρώτη από αυτές σε πολύ αυστηρό και επιθετικό ύφος διαπίστωνε ότι δεν λειτουργούσε ομαλά το κράτος, λόγω της από καιρού διακοπής επικοινωνίας μεταξύ των δύο, ενώ «*το αίσθημα ασφαλείας, τάξεως και δικαίου είχαν κλονισθεί*». Κατηγορούσε τον πρωθυπουργό ότι έχασε τον έλεγχο της ΚΥΠ, από όπου προέκυψε «*επαναστατική συνωμοτική οργάνωσις εις τας ενόπλους δυνάμεις*» με σκοπό την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο βασιλιάς ήταν, επίσης, φανερά ενοχλημένος με τις πολυπληθείς διαδηλώσεις και τα συνθήματα εναντίον του ίδιου και της μητέρας του, Φρειδερίκης, αλλά και με δημοσιεύματα στον φιλοκυβερνητικό τύπο, τα οποία ζήτησε από τον πρωθυπουργό να καταδικάσει.⁴¹³ Ο Παπανδρέου απάντησε χαρακτηρίζοντας «*κατασκευάσματα του τύπου της Δεξιάς*» την κατάσταση που περιέγραφε ο βασιλιάς και εξέφραζε την πικρία του για τις «*μάταιες υποχωρήσεις*» στις οποίες προχώρησε με στόχο την αρμονική τους συνεργασία. Επίσης, μεταξύ άλλων διαπίστωνε ότι ο βασιλιάς επιθυμούσε να ορίζει ο ίδιος την ηγεσία του υπουργείου Εθνικής Αμύνης και την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων ακόμα και αν αυτό ερχόταν σε αντίθεση με τη γνώμη της «*υπευθύνου κυβερνήσεως*».⁴¹⁴

Η ευχάριστη παρένθεση της γέννησης της κόρης του βασιλιά στις 9 Ιουλίου και η μετάβαση του Παπανδρέου στην Κέρκυρα δεν έφερε τη λύση του προβλήματος, ενώ απορρίφθηκε και η απέλπιδα πρόταση Μητσοτάκη για ανασχηματισμό με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό του ίδιου και του Ανδρέα από την κυβέρνηση.⁴¹⁵ Ενώ η ΕΚ βρισκόταν σε αναβρασμό, η διαδικασία ανταλλαγής επιστολών συνεχιζόταν. Ο Κωνσταντίνος απάντησε με δεύτερη επιστολή, στις 10 Ιουλίου 1965, στην οποία επέμενε στις θέσεις του και προειδοποιούσε ότι αναγκαζόμενος να προασπιστεί τη συνταγματική τάξη και την ομαλότητα θα προχωρούσε σε καταγγελία στον ελληνικό λαό των προθέσεών του (σ.σ. του Παπανδρέου), ενώ χαρακτήρισε «*τεχνητή*» την ένταση του πρωθυπουργού με τον υπουργό Εθνικής Αμύνης και τον Α/ΓΕΣ. Παράλληλα, ο Κωνσταντίνος *αποκάλεσε «πράξιν αήθη αλλά και προσβλητική»* την αποστολή του Βασιλικού Διατάγματος περί αντικατάστασης του Γαρουφαλιά, χωρίς να έχει προηγηθεί μεταξύ τους συνεργασία. Επιπλέον, δήλωνε την ανησυχία του για την «*υπόθεση της συνωμοσίας*» και τόνισε ότι είχε ορκιστεί να διαφυλάττει ότι ο στρατός θα ανήκει στο

⁴¹² Βασιλεύς Κωνσταντίνος Β', τόμος Β', ό.π., σ. 122.

⁴¹³ Καθώς οι επιστολές έχουν δημοσιευθεί πολλάκις σε σωρεία έργων, δεν αναπαράγονται αυτούσιες στο παρόν κείμενο, Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθερία* 16 Ιουλίου 1965, σσ. 1 και 7.

⁴¹⁴ Για την πρώτη επιστολή του Γ. Παπανδρέου, βλ. και Πετρίδης, Αναστασιάδης, *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος*, ό.π., σσ. 509-511.

⁴¹⁵ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 182-184.

Έθνος. Ο Γ. Παπανδρέου στην απάντησή του ανέφερε ότι ο Γαρουφαλιάς θα θιγόταν λιγότερο εφόσον το υπουργείο αναλάμβανε ο ίδιος ο πρωθυπουργός, ενώ τόνισε ότι «καθιερούται τοιουτοτρόπως η αρχή, ότι δύναμαι να είμαι πρωθυπουργός, αλλά όχι και υπουργός Εθνικής Αμύνης. Πολιτικός ανήρ ο οποίος θα εδέχετο τοιούτον εξευτελισμόν θα καθίστατο άξιος περιφρόνησεως υπό του λαού. Και θα παρέμενε μοναδικόν παράδειγμα αφιλοτιμίας εις την πολιτικήν ιστορία της χώρας». Χαρακτήρισε «άθλιο και ασύστατο» τον ισχυρισμό ότι αποσκοπούσε στην συγκάλυψη των ενόχων κατά τις διεξαγόμενες ανακρίσεις». Ο Παπανδρέου επέμεινε στις θέσεις του και καλούσε τον βασιλιά να υποχωρήσει, καθώς «η χώρα είχε ανάγκη ομαλότητας (...) Αλλά η ομαλότης δεν δύναται να στηριχθή ούτε επί της ηθικής μειώσεως του πρωθυπουργού ούτε επί της παραβιάσεως των αρχών της Βασιλευομένης Δημοκρατίας».⁴¹⁶

Στην τρίτη επιστολή του ο βασιλιάς απεύθυνε τελευταία έκκληση προς τον Παπανδρέου να μην αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης, λόγω της κρίσιμης καμπής στην οποία βρισκόταν τότε το Κυπριακό, αλλά να επιλεγεί από την ΕΚ ένα κοινής αποδοχής πρόσωπο. Ενώ πρόσθεσε ότι το πρόσωπο αυτό ήταν αναγκαίο να «διαφυλάξη από πάσης επιρροής ή επεμβάσεως την δικαστικήν ανάκρισιν εις την υπόθεσιν συνωμοσίας εν τω στρατεύματι». Ενώ συνέχιζε: «Δυστυχώς διαφέρουν ριζικώς αι αντιλήψεις ημών επί τούτου, διότι εσείς θεωρείτε ανύπαρκτον την συνωμοσίαν και μόνον πολιτικήν σκευωρίαν υπάρχουσαν, ενώ εγώ στηριζόμενος εις το πόρισμα της διοικητικής εξετάσεως είμαι υποχρεωμένος να θεωρώ υπαρκτήν και επικίνδυνον την ελεεινήν αυτήν υπόθεσιν (...)». Κλείνοντας σε επιθετικό τόνο ο μονάρχης κατηγορούσε τον Παπανδρέου ότι με το διάταγμα με το οποίο καλούσε να υπογράψει δημιουργούσε τεχνητή πρόφαση παραίτησης και δημιουργία κλίματος εις βάρος του.⁴¹⁷

Ακόμη και σήμερα συζήτηση προκαλεί εκτός από το περιεχόμενο των επιστολών και η ταυτότητα του συντάκτη τους. Ο Κωνσταντίνος χαρακτήρισε αργότερα τις επιστολές «σοβαρό ολίσθημα» και παραδέχθηκε πως ο συντάκτης τους ήταν κυρίως ο Χοϊδάς, αλλά με τη δική του έγκριση και ευθύνη, ενώ συμμετείχε στη συγγραφή τους και ο Π. Κόκκας.⁴¹⁸ Από την άλλη, ο Μητσοτάκης, στενός φίλος του Κόκκα, αμφισβήτησε τη συμμετοχή του εκδότη της

⁴¹⁶ Για τη δεύτερη επιστολή Παπανδρέου, βλ. Πετρίδης-Αναστασιάδης, *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος*, ό.π., σσ. 512- 514, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε΄, ό.π., σσ. 214-218 και *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1965.

⁴¹⁷ Για την τρίτη επιστολή του βασιλιά βλ., *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1965, σ. 7.

⁴¹⁸ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β΄, ό.π., σ. 122 και σ. 136.

Ελευθερίας στη συγγραφή των επιστολών, αλλά θεωρούσε ότι ρόλο είχε παίξει και η Φρειδερίκη,⁴¹⁹ ενώ ο Λιναρδάτος προσθέτει και τον Π. Πιπινέλη ως πιθανό συμμετέχοντα.⁴²⁰

Το ζήτημα που προέκυψε ήταν μείζον. Ο βασιλιάς αρνούταν να υπογράψει το διάταγμα αντικατάστασης του υπουργού Εθνικής Αμύνης από τον ίδιο τον πρωθυπουργό. Δηλαδή ο πρωθυπουργός δεν μπορούσε να επιλέξει τα μέλη της κυβέρνησής του. Από την άλλη, η μεταβολή της πολιτικής ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων δημιουργούσε κλίμα καχυποψίας, καθώς εκλαμβάνονταν ως απόπειρα συγκάλυψης τυχόν ευθυνών που θα προέκυπταν εις βάρος του Α. Παπανδρέου. Αυτό τονίζε και η *Ελευθερία*, η οποία χαρακτήριζε «*σφάλμα πρώτου μεγέθους*» την κίνηση του πρωθυπουργού, τον οποίο καλούσε να εμπιστευθεί ένα από τα «*πολλά άξια στελέχη που διαθέτει η Ένωση Κέντρου για να διευθύνουν το υπουργείο Εθνικής Αμύνης*».⁴²¹ Τελικά, ο Παπανδρέου προχώρησε στη διαγραφή του Γαρουφαλιά, έπειτα από συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, με τον τελευταίο να αρνείται να παραιτηθεί.⁴²²

7.2. Το χρονικό της Αποστασίας. Πρώτη διάσπαση και κυβέρνηση Νόβα.

Η έλλειψη διαλλακτικότητας και των δύο πλευρών είχε φέρει τεράστια αναστάτωση στο πολιτικό σκηνικό, αλλά και στο εσωτερικό της κυβέρνησης. Η πλειοψηφία των κυβερνητικών στελεχών δεν επιθυμούσε τη σύγκρουση με τον βασιλιά. Για τον λόγο αυτό υπήρξαν μέχρι την τελευταία στιγμή πυρετώδεις διεργασίες για την αποφυγή ρήξης. Για παράδειγμα, τα ξημερώματα της 10^{ης} Ιουλίου πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ Μητσοτάκη, Κόκκα και του υπασπιστή του βασιλιά, Μιχαήλ Αρναούτη, κατά την οποία ο υπουργός Οικονομικών ζήτησε να μεταφερθεί στον Κωνσταντίνο να μην επέμβει και να λυθεί το ζήτημα εσωτερικά στην ΕΚ. Μάλιστα, κατά την εκτίμηση Μητσοτάκη αν ετίθετο σε ψηφοφορία το θέμα στην Κοινοβουλευτική Ομάδα, ο Παπανδρέου δεν θα είχε μαζί του την πλειοψηφία.⁴²³

Επίσης, την 14^η Ιουλίου μια ομάδα σημαντικών στελεχών της ΕΚ απαρτιζόμενη από τους Μητσοτάκη, Τσιριμώκο, Παπασπύρου, Αλλαμανή και Μπακατσέλο μετέβησαν στο Καστρί για να συναντήσουν τον Γ. Παπανδρέου, ώστε να τον πείσουν να μην προχωρήσει σε οριστική ρήξη, χωρίς ωστόσο να το καταφέρουν αποτέλεσμα. Ταυτόχρονα, ο Μητσοτάκης είχε ζητήσει να συγκληθεί η πολιτική επιτροπή της ΕΚ υπό την προεδρία Στεφανόπουλου και μέσω επιστολής να εκφραστεί επισήμως η αποφυγή της ρήξης. Ωστόσο, ο ίδιος ο Παπανδρέου

⁴¹⁹ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 200-202.

⁴²⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 209.

⁴²¹ «Προσοχή!», *Ελευθερία*, 14 Ιουλίου 1965.

⁴²² Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 220-221.

⁴²³ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σ. 195.

ζήτησε να μην αποσταλεί η συγκεκριμένη επιστολή, ώστε να μπορέσει να μεταβεί στη συνάντηση με τον βασιλιά «με κύρος», διαβεβαιώνοντας ότι θα επιδιώξει συμβιβασμό.⁴²⁴

Έτσι την 15^η Ιουλίου ο Παπανδρέου επισκέφθηκε τα Ανάκτορα με πρόθεση να υποβάλει την παραίτησή του, αν μια τελευταία προσπάθεια συνεννόησης αποτύγχανε. Ο Κωνσταντίνος φαίνεται να κατέθεσε κάποιες προτάσεις της τελευταίας στιγμής, όπως ο διορισμός οποιουδήποτε άλλου προσώπου της εμπιστοσύνης του Παπανδρέου στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης ή να μεταφερθεί στο υπουργείο Δικαιοσύνης η έρευνα για τον ΑΣΠΙΔΑ, αλλά ο Παπανδρέου τις απέρριψε. Ο μονάρχης θεωρούσε ότι ήταν εξαιρετικά επηρεασμένος από τον γιο του, Ανδρέα. Τελικά, ο Γ. Παπανδρέου υπέβαλε προφορικά την παραίτησή του, χωρίς όμως να ζητήσει εκλογές.⁴²⁵ Ήταν η αφετηρία μιας περιόδου αναταραχής και ανωμαλίας.

Ο Κωνσταντίνος χωρίς καν να περιμένει τη γραπτή υποβολή της παραίτησης του Παπανδρέου και μετά από συμβουλή του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου, Χρήστου Σγουρίτσα, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον τότε Πρόεδρο της Βουλής, Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, καθώς ήταν ο *ex officio* τρίτος πολιτειακός παράγων της χώρας.⁴²⁶ Παρά, τις απόψεις συνταγματολόγων, όπως ο Χ. Σγουρίτσας και ο Α. Βαμβέτσος, ή και πολιτικών όπως ο Π. Πιπινέλης,⁴²⁷ οι οποίοι θεωρούσαν συνταγματικές τις κινήσεις του μονάρχη,⁴²⁸ η κίνηση αυτή ήταν ασυνήθιστη, αντιδημοφιλής και ευνοούσε τη διάσπαση του κόμματος της ευρύτατης πλειοψηφίας. Παράλληλα, προσωποποιούσε τη διένεξη μεταξύ Κωνσταντίνου και Γ. Παπανδρέου, ενώ υπό κανονικές συνθήκες ο βασιλιάς θα έπρεπε να αποτελεί σύμβολο ενότητας του έθνους. Δεν είναι υπερβολή να χαρακτηριστεί η ημέρα αυτή ως «η αρχή του τέλους» για τον θεσμό της βασιλείας στην Ελλάδα.⁴²⁹

Με την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Νόβα, άνοιξε ο «ασκός του Αιόλου» για την ΕΚ, καθώς όλες οι εσωτερικές αντιθέσεις, αντιφάσεις και οι διαφωνίες βγήκαν στην επιφάνεια. Ήδη είχαν ξεσπάσει τεράστιες διαδηλώσεις οι οποίες στρέφονταν εναντίον του βασιλιά και των «Αποστατών». Εκτός του Νόβα, ορκίστηκαν και οι πρώτοι υπουργοί, όπως ο ναύαρχος Ι.

⁴²⁴ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 184. Βλ. επίσης στο παράρτημα του ίδιου το σχέδιο της επιστολής, σ. 418 και την επιστολή Γ. Μπακατσέλου προς Κ. Μητσοτάκη στις 18 Νοεμβρίου 1985, σσ. 393-394.

⁴²⁵ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 125-135, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 233-234 και Τύπος της 16^{ης} Ιουλίου.

⁴²⁶ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 131-135.

⁴²⁷ Παναγιώτης Πιπινέλης, «Ο Ιδεολόγος της οχλοκρατίας», *Καθημερινή*, 27 Ιουλίου 1965, σ. 1.

⁴²⁸ Βλ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, *ό.π.*, σσ. 251-254 και τα άρθρα του Αλέξανδρου Βαμβέτσου με τίτλο: «Χωρίς οργήν και μίσος» στην *Ελευθερία* της 6^{ης} και 7^{ης} Οκτωβρίου 1965.

⁴²⁹ Για την πορεία του βασιλικού θεσμού την περίοδο 1961-1967, βλ. Mogens Pelt, «Ο ρόλος του βασιλιά από την κήρυξη του Ανένδοτου Αγώνα έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, *ό.π.*, σσ. 110-128.

Τούμπας και ο Στ. Κωστόπουλος. Ο νέος πρωθυπουργός σε διάγγελμά του δήλωσε ότι «υπήρξε διάσπασις μεταξύ Παπανδρέου και Στέμματος» και απέβησαν άκαρπες όλες οι προσπάθειες για να αποφευχθεί η διαφωνία αυτή. Παράλληλα, τόνισε ότι η νέα κυβέρνηση θα απαρτιζόταν αμιγώς από βουλευτές της ΕΚ και θα συνέχιζε την πολιτική της. Η απάντηση του Παπανδρέου ήταν βίαιη: «*Συντελεσθή σήμερον παραβίασις του Πολιτεύματος. Η Κυβέρνησις του Λαού εξηναγκάσθη εις παραίτησιν. Και εκλήθη να κυβερνήση μια ομάς προδοτών της Ενώσεως Κέντρου (...)*». Και συνέχιζε χαρακτηρίζοντας «*κυβέρνηση ανδρικήλων*» και «*ακατονόμαστο πρόεδρο*» τον Νόβα καλώντας τον «*δημοκρατικό κόσμο*» της χώρας σε νέο Ανένδοτο Αγώνα.⁴³⁰

Η αντίδραση του φιλοκυβερνητικού Τύπου ήταν έντονη. Οι λέξεις «*προδοσία*», «*πραξικόπημα*» και «*συνωμοσία*» κυριαρχούσαν στις εφημερίδες που έμειναν (έστω και φαινομενικά) πιστές στον Γ. Παπανδρέου.⁴³¹ Η *Ελευθερία*, από την άλλη, κάλεσε σε στήριξη των «*ανδρών που επωμίσθησαν το δυσβάστακτον βάρος να σταματήσουν το κατρακύλισμα προς τον κρημνόν*»⁴³². Δεν επρόκειτο για «*κεραυνό εν αιθρία*», καθώς οι επιθέσεις προς την κυβέρνηση είχαν πυκνώσει με στόχο τον Α. Παπανδρέου αλλά και δεδομένου ότι η εφημερίδα υποστήριζε τον Κ. Μητσοτάκη.

Μέχρι την επόμενη ημέρα δεκατέσσερις νέοι υπουργοί είχαν ορκισθεί, μεταξύ των οποίων τα πιο σημαντικά μέλη της κυβέρνησης Παπανδρέου και μάλιστα πρωταγωνιστές του Ανένδοτου Αγώνα, όπως ο Γ. Νόβας-Αθανασιάδης (πρώην πρόεδρος της Βουλής), ο Κ. Μητσοτάκης (πρώην υπουργός Οικονομικών, νυν Συντονισμού), ο Στ. Κωστόπουλος (πρώην υπουργός Εξωτερικών). Το μεγάλο ερώτημα που τίθεται διαχρονικά είναι το αν υπήρξε σχέδιο συνωμοσίας εντός της ΕΚ με στόχο να απομακρυνθεί ο Παπανδρέου από την εξουσία, αλλά και γιατί τόσο σημαντικά στελέχη αποχώρησαν από την ΕΚ επιβεβαιώνοντας τα σενάρια περί «*Κεντροδεξιάς*» σπιλώνοντας την υπόληψή τους με τις κατηγορίες περί «*αποστασίας*» και «*προδοσίας*»; Μια απάντηση σε αυτό μάς δίνει ο ίδιος ο Μητσοτάκης, ο οποίος σε δηλώσεις του ισχυρίστηκε πως «*είμεθα τοποτηρηταί της Ενώσεως Κέντρου, ως συνόλου, εις την εξουσίαν(...)*», ενώ πρόσθεσε: «*Δεν θα αφήσουμε την εξουσίαν έρμαιον των πεζοδρομίων ούτε θα την εχαρίσομεν εις τους παντοειδείς μνηστήρας της ανωμαλίας*». Απέρριψε τις κατηγορίες για συνωμοσία και ανέφερε τις προσπάθειες που έγιναν να μεταπειστεί ο Παπανδρέου, όπως η πρόταση για ανασχηματισμό χωρίς τη συμμετοχή του ίδιου. Τέλος, χαρακτήρισε «*και*

⁴³⁰ Βλ. Τύπος της 16ης Ιουλίου 1965, ««*Διάγγελμα*» προς τον ελληνικό λαό (1965)» στο Πετρίδης-Αναστασιάδης (επιμ.), *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος, ό.π.*, σ. 515.

⁴³¹ Βλ. *Τα Νέα, Το Βήμα* και *Μακεδονία*, 16 Ιουλίου 1965.

⁴³² «*Η Δημοκρατία θα ζήσει*», *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1965.

λογικώς και πολιτικώς αδιανόητον» να χαρακτηριστεί ως «προδοσία» ο σχηματισμός μιας νέας κυβέρνησης εκ της Ενώσεως Κέντρου, από τη στιγμή που ο Παπανδρέου είχε παραιτηθεί και δεν είχε ζητήσει εκλογές.⁴³³

Ο Κ. Μητσοτάκης, ο οποίος έγινε ο κύριος στόχος των επιθέσεων τις επόμενες ημέρες υποστήριξε μεταγενέστερα ότι δεν γνώριζε ότι θα ορκισθεί υπουργός. *«Προσωπικώς δεν εγνώριζα ότι ο Νόβας επρόκειτο να ορκισθεί (...) Την ώρα που βρέθηκα προ τετελεσμένου γεγονότος, δηλαδή είχε ορκιστεί ο Νόβας με τον Κωστόπουλο και με τον Τούμπα, εθεώρησα χρέος μου, (...) να εκφράσω την αλληλεγγύη μου προς αυτήν την προσπάθεια (...) να αποσωβήσουμε τη ρήξη η οποία άλλως ήτο βεβαία. Πάντως θεωρώ ότι η τακτική που ακολουθήθη ήτο εσφαλμένη. Επίσης, θεωρώ ότι απέτελεσε σφάλμα μου, εμού προσωπικώς αλλά και όλων των άλλων, ότι τās πολλές αντιθέσεις μας και τās πολλές προσπαθείας που καταβάλαμε και προς τās δύο κατευθύνσεις τις εβδομάδες και τις ημέρες που προηγήθησαν της 15^{ης} Ιουλίου διά να αποσωβήσουμε την ρήξη, δεν τις καταστήσαμε δημοσία γνωστές».*⁴³⁴ Σε ίδιο μήκος κύματος και ο Τούμπας, ο οποίος επίσης δεν γνώριζε ότι θα ορκιστεί υπουργός, κάτι που χαρακτήρισε *«άστοχον πράζιν»*.⁴³⁵

Στις 18 Ιουλίου 1965 η εφημερίδα δημοσίευσε μια ανοικτή επιστολή προς τον Γεώργιο Παπανδρέου, *«με τον οποίο η εφημερίδα είχε την τιμή να διεξαγάγει τον ωραιότερο και σκληρότερο αγώνα που εγνώρισε η ελληνική πολιτική ιστορία, τον Ανένδοτο»*. Η *Ελευθερία* χαρακτήρισε την πολιτική του Γ. Παπανδρέου ως *«την πλέον εξωφρενική πολιτική»*, θέτοντας ουσιαστικά πολιτειακό ζήτημα, επέκρινε τους διορισμούς Γαρουφαλιά και Γεννηματά. Παράλληλα, έκανε λόγο για *«κακό δαίμονα»* που τον οδήγησε σε παραίτηση, παρά τις πιέσεις των κυβερνητικών συνεργατών του. Επίσης, το άρθρο επικαλέστηκε το παράδειγμα του *«μεγάλου αρχηγού και διδάσκαλου»*, Ελ. Βενιζέλου, που δίδαξε ότι οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες αποχωρούν όταν κινδυνεύουν να βλάψουν. Έτσι και ο Παπανδρέου έπρεπε να υποδείξει τη διάδοχη κατάσταση μέσα από την ΕΚ. *«Τα μεγάλα κόμματα (...) δεν δικαιούνται να παίζουν τās τύχας των είς ένα χαρτί. Γνωρίζουν και τον ελιγμόν και την υπομονήν. Και ακόμη περισσότερον δεν παίζεται εις ένα χαρτί η Δημοκρατία, ούτε η γαλήνη του τόπου»*. Απέρριψε τον χαρακτηρισμό *«προδότες»* για τους *«αποστάτες»*, καθώς αυτοί ήταν που πίεζαν να παραμείνει ο ίδιος πρωθυπουργός. Η εφημερίδα, επιπλέον, κατήγγειλε τόσο τη *«συνοδοιοπορία»* του Παπανδρέου με την Αριστερά, όσο και απειλές δολοφονίας και βιαιοπραγίας κάνοντας λόγο

⁴³³ «Το Ιστορικό της Κρίσεως», *Ελευθερία*, 17 Ιουλίου 1965.

⁴³⁴ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 186, *Ακρόπολις*, 16 Φεβρουαρίου 1988.

⁴³⁵ Συνέντευξη Ι. Τούμπα στον Βασίλειο Σπ. Μαρκεζίνη στο Μαρκεζίνη, τόμος Γ', ό.π., σσ. 132-133.

για «μεθόδους Γκαίμπελς και Στάλιν». Τέλος, προειδοποιούσε ότι η «*Ιστορία δεν θα τον συγχωρούσε αν αντί της ομαλής πολιτικής ζωής γαλήνης και της ειρηνικής αναδημιουργίας και αγωνιζόμενος για τη Δημοκρατία παρέδιδε τον ελληνικό λαό στην εμφύλια διαμάχη και στην τυραννία είτε της Δεξιάς είτε της Αριστεράς*».⁴³⁶

Το κάλεσμα του Παπανδρέου για νέο Ανένδοτο βρήκε άμεσα τεράστια απήχηση στην κοινωνία, με την άμεση «έκρηξη» πολυπληθών και πολυήμερων διαδηλώσεων, οι οποίες έμειναν γνωστές ως «Ιουλιανά».⁴³⁷ Στις κινητοποιήσεις αυτές δυναμικό χαρακτήρα προσέδιδαν οι νεολαίες της ΕΚ και της ΕΔΑ συγκροτώντας ένα κοινό μέτωπο απέναντι στα Ανάκτορα, τη Δεξιά και τους «αποστάτες», όπως είχε συμβεί και στον Α΄ Ανένδοτο. Τους οπαδούς της «Δημοκρατικής Παράταξης» ελάχιστα απασχολούσαν τα εσωτερικά προβλήματά της. Αυτό που έβλεπαν ήταν ότι η παράταξη που εμπιστεύθηκαν με το εντυπωσιακό 53% αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την εξουσία και τον ηγέτη της να μην μπορεί να ασκήσει την πολιτική του λόγω των βασιλικών εμποδίων σε συνεργασία με τους «αποστάτες», τη Δεξιά, του παρακράτους και των Αμερικανών.⁴³⁸

Στις 21 Ιουλίου 1965 πραγματοποιήθηκε ένα από τα μαζικότερα συλλαλητήρια που είχε γίνει μέχρι τότε, το οποίο επισκιάστηκε από τον θάνατο του 25χρονου φοιτητή, Σωτήρη Πέτρουλα. Ο θάνατός του προήλθε από εκτόξευση δακρυγόνου από αστυνομικό, το οποίο τον τραυμάτισε θανάσιμα στο κεφάλι. Παράλληλα, δεκάδες υπήρξαν οι τραυματίες. Οι τραγικές αυτές εξελίξεις μεγάλωσαν το ρήγμα «αποστατών»-κοινωνίας, με τον Γ. Παπανδρέου να χαρακτηρίζει τους πρώτους: «*κυβέρνηση αίματος, η οποία πρέπει να εξαφανισθεί από προσώπου γης και να λογοδοτήσει διά τα εγκλήματά της*».⁴³⁹

Αντίθετα με τους δρόμους της πρωτεύουσας, η κυβέρνηση Νόβα ενισχυόταν περισσότερο, καθώς στις 20 Ιουλίου ορκίστηκαν άλλοι 5 υπουργοί προερχόμενοι από την ΕΚ, με συνέπεια το κόμμα του Γ. Παπανδρέου να χάσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.⁴⁴⁰ Η «διαρροή» βουλευτών από την ΕΚ προς τους «αποστάτες» συνοδεύτηκε από καταγγελίες εναντίον τους περί «*εξαγοράς συνειδήσεων*» με αντάλλαγμα ένα υπουργείο. Η *Ελευθερία*

⁴³⁶ «Προς τον κύριον Γεώργιον Παπανδρέου. Ανοικτή επιστολή», *Ελευθερία*, 18 Ιουλίου 1965.

⁴³⁷ Για τα Ιουλιανά βλ. ενδεικτικά: Σωτήρης Ριζάς, «Ιουλιανά και Αποστασία», *Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/883400/article/epikairothta/ellada/iyuliana-kai-apostasias>, (τελευταία πρόσβαση: 18 Νοεμβρίου 2020), Βερναρδάκης-Μαυρή, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες*, *ό.π.*, σσ. 239-267, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος»» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, *ό.π.*, σσ. 57-77.

⁴³⁸ Βλ. Διαμαντόπουλος, «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του '65», *ό.π.*, σσ. 311-312, Βερναρδάκης-Μαυρή, *ό.π.*, σσ. 286-311.

⁴³⁹ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε΄, *ό.π.*, σσ. 246-247.

⁴⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 246.

απαντώντας στο ερώτημα: «αν υπάρχουν τόσοι πουλημένοι εις την Ένωσιν Κέντρου» υποστήριξε ότι δεν αρκούσαν τα υπουργεία για να εγκαταλείψουν την ΕΚ τα συγκεκριμένα στελέχη, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς διέθεταν ήδη σημαντικά πόστα στην κυβέρνηση Παπανδρέου. «Οι άνθρωποι αυτοί αισθάνονται την ανάγκη να επωμισθούν ευθύνες ως δημόσιοι άνδρες δια να αποτρέψουν κινδύνους σοβαρωτάτους, τους οποίους αν δεν βλέπη ο κ. Παπανδρέου, διακρίνουν από μακρυνά οι σχολιασταί του διεθνούς τύπου (...)».⁴⁴¹

Αλλά και ο πρωθυπουργός, Γ. Νόβας, σε συνέντευξη τύπου τόνισε ότι «η ευθύνη της δημιουργηθείσης κυβερνητικής κρίσεως βαρύνει αποκλειστικώς τον πρώην πρωθυπουργόν, τον οποίον ουδείς εξανάγκασεν εις παραίτησιν». Μεταξύ άλλων, πρόσθεσε ότι οι αιτίες της πολιτικής κρίσης πήγαζαν αποκλειστικώς από τη διαχείριση της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, στην οποία εμπλεκόταν ο Α. Παπανδρέου και ότι «ο κ. Γ. Παπανδρέου ελκύεται από την λύσιν του πεζοδρομίου». Πρόσθεσε, επίσης, ότι «τα παράπονα εντός του κόμματος ήταν συνεχή», αλλά για χάρη της ενότητάς του και λόγω της εκκρεμότητας του εθνικού ζητήματος του Κυπριακού θεωρήθηκαν ως «δευτερεύοντα». Ο Νόβας ανέφερε ότι σε 16 μήνες διακυβέρνησης, μόνο δύο φορές συγκλήθηκε η Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ, χωρίς ωστόσο να συζητηθούν οι ενδοκυβερνητικές διαφωνίες. Μάλιστα, ο Νόβας δήλωσε ότι η κυβέρνηση αποτελούνταν από ιδρυτικά στελέχη της ΕΚ που εξακολουθούσαν να πιστεύουν στην ενότητα της ΕΚ, αρκεί αυτή να λειτουργούσε ως «αληθές δημοκρατικόν κόμμα».⁴⁴²

Παρά την αποχώρηση αρκετών στελεχών, η ΕΚ βρισκόταν σε αναβρασμό. Και ήταν εξαιρετικά πιθανό να είχαν αποχωρήσει εξ αρχής ακόμα περισσότεροι από την ΕΚ, αλλά λόγω του τρόπου που πραγματοποιήθηκε η πρώτη φάση της Αποστασίας και της βίαιης αντίδρασης της κοινωνίας είτε υπαναχώρησαν είτε καθυστέρησαν την αποχώρησή τους.⁴⁴³ Πέραν τούτου, με πρωτοβουλία αρκετών βουλευτών προτάθηκε μια συμβιβαστική λύση με ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Στ. Στεφανόπουλο. Ο πρώην αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, σε συνέντευξή του, αφού πρώτα κατηγόρησε τους «αποστάτες» για την ανάληψη της εξουσίας χωρίς τη συναίνεση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της ΕΚ, έθεσε δύο όρους για να αναλάβει ο ίδιος την εντολή: 1) Να παραιτηθεί η κυβέρνηση Νόβα και 2) να έχει την ο ίδιος την έγκριση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της ΕΚ. Αλλά ο Παπανδρέου δήλωσε δημόσια ότι απέρριπτε

⁴⁴¹ «Όλα θα πάνε καλά», *Ελευθερία*, 21 Ιουλίου 1965.

⁴⁴² *Ελευθερία*, 23 Ιουλίου 1965, σσ. 1 και 7.

⁴⁴³ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 250.

κάθε συμβιβασμό εξαναγκάζοντας τον Στεφανόπουλο να «πειθαρχήσει σε οποιαδήποτε απόφαση της κοινοβουλευτικής ομάδας».⁴⁴⁴

Ο Μητσοτάκης, επίσης, σε συνέντευξή του στο Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας γνωστοποίησε ότι υπήρξαν διαφωνίες «είτε μικρές είτε μεγάλες» σε όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης της ΕΚ. Χαρακτήρισε «αφορμή» την παραίτηση για τη διαφωνία με το βασιλιά, καθώς όπως δήλωσε «υφίστατο βαθύτερα κρίσις εμπιστοσύνης» αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι: «ο κ. Παπανδρέου διέπραξεν ως Πρωθυπουργός, τα ίδια σφάλματα τα οποία διαπράττει τώρα κατά την πτώσιν του. Ενδοτικός εις την ουσίαν και ως εκ τούτου πολιτικώς και δυναμικώς ανίσχυρος, επέτρεψεν εις τον εαυτόν του να απειλή τούς πάντας, από του Βασιλέως μέχρι των Βουλευτών του». Επιπλέον, ο Μητσοτάκης υποστήριξε ότι οι Στεφανόπουλος, Νόβας, Παπασπύρου, Τσιριμώκος, Κωστόπουλος και ο ίδιος είχαν διαφωνήσει με το ενδεχόμενο να παραιτηθεί ο Παπανδρέου, και μάλιστα ο τελευταίος επιδίωκε να βρεθεί συμβιβαστική λύση, αλλά τελικά επικρατούσε η επιρροή προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτή που θεωρούσε ο ίδιος και οι συνεργάτες του.⁴⁴⁵

Μια αναφορά του Μητσοτάκη στη στάση του Συγκροτήματος Λαμπράκη κατά την περίοδο της Κατοχής προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του *Βήματος* που έκανε λόγο για «συκοφαντίες».⁴⁴⁶ Στο ίδιο φύλλο, ο Γιώργος Θεοτοκάς έκανε λόγο για «προδοσία της βούλησης του λαού», για «ίλιγγο αποστασίας» και «ξεχείλισμα πολιτικού κυνισμού» και κατηγορούσε τη Δεξιά ότι «δεν επέτρεπε να ορθοποδήσει ένα σύγχρονο δημοκρατικό σύστημα στην Ελλάδα».⁴⁴⁷

Παράλληλα, η *Ελευθερία* έστειλε δεύτερη ανοικτή επιστολή προς τον Γ. Παπανδρέου στις 25 Ιουλίου. Απευθυνόμενη στον αρχηγό τη ΕΚ τόνιζε ότι «διεπράξατε σφάλματα φοβερά κατά την πρωθυπουργίαν σας» και πως χειριζόταν την «υπόθεση της δημοκρατικής παρατάξεως που είναι υπόθεσις του Έθνους ως αποκλειστικά προσωπικό ζήτημα (...)». Κατηγόρησε τον Παπανδρέου ότι ακολουθούσε «γραμμήν αλλοπρόσαλλον, σφαλεράν και ελάχιστα ρεαλιστικήν», η οποία θα οδηγούσε στην απομόνωσή του και θα έμενε το στίγμα ότι «χαντάκωσε τη δημοκρατικήν παράταξιν, απαρνήθηκε τις ιδέες του, έθεσε σε κίνδυνο τη γαλήνη του τόπου και ότι υπήρξε ανάξιος της εντολής του λαού να τον οδηγήσει στην ομαλότητα και την ειρηνική αναδημιουργία (...)». Επίσης, καλούσε τον Γ. Παπανδρέου να εγκαταλείψει «την τακτική των

⁴⁴⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, ό.π., σσ. 250-251.

⁴⁴⁵ *Ελευθερία*, 25 Ιουλίου 1965, σσ. 1 και 15.

⁴⁴⁶ «Ως χρέος έναντι της κοινής γνώμης», *Το Βήμα*, 27 Ιουλίου 1965.

⁴⁴⁷ Γιώργος Θεοτοκάς, «Η Ελπίδα. Το λαϊκό αίσθημα και οι ευθύνες του μέλλοντος», *Το Βήμα*, 27 Ιουλίου 1965.

απειλών και της αναταραχής» και να σταματήσει «τους ολεθρίους μηχανισμούς που έθεσε εις κίνησιν εν ονόματί του ο «κακός δαίμων» (δηλαδή ο Α. Παπανδρέου), τον οποίο έπρεπε να εκδιώξει «εις τα πέρατα της γης προτού καταλήξει εις τα φυλακάς της Ελλάδος». Τέλος, επαναλάμβανε την πρόταση να συγκληθεί η Κοινοβουλευτική Ομάδα και να υποδειχθεί πρωθυπουργός από την ΕΚ, ο οποίος θα ηγούνταν της κυβερνήσεως μέχρι «να παρέλθη η σημερινή τρικυμία».⁴⁴⁸

Στο πλαίσιο του Β' Ανένδοτου Αγώνα, η ΕΚ πραγματοποιούσε ομιλίες και συγκεντρώσεις σε όλη την Ελλάδα. Χαρακτηριστική ήταν αυτή της 28^{ης} Ιουλίου στη Θεσσαλονίκη με κεντρικό ομιλητή τον Η. Τσιριμώκο. Ο παλαιός ΕΑΜίτης κατακεραύνωσε τους πρώην συνεργάτες του κάνοντας λόγο για «λαθραία κατάκτηση της εξουσίας» συγκρίνοντας με το 1915 και τον Εθνικό Διχασμό, δείγμα ότι στον κεντρώο χώρο ο φόβος επανάληψής του δημιουργούσε εξαιρετικά δυσάρεστες αναμνήσεις, αλλά και φόβο για μια νέα περίοδο εθνικής κρίσης.⁴⁴⁹ Η ομιλία αυτή απέκτησε εκ των υστέρων μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς ο Η. Τσιριμώκος προσχώρησε στους «αποστάτες» σχηματίζοντας τη δεύτερη κυβέρνηση των «αποστατών», λίγες ημέρες αργότερα.

Με στόχο την εξασφάλιση της δεδηλωμένης, η νέα κυβέρνηση, εξάντλησε τα συνταγματικώς προβλεπόμενα χρονικά περιθώρια για να εμφανιστεί στη Βουλή και να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης. Εν όψει της επικείμενης εμφάνισης της κυβέρνησης Νόβα, η ΕΚ συγκάλυψε την Κοινοβουλευτική Ομάδα της στο κτίριο της Λέσχης Φιλελευθέρων, έξω από το οποίο πραγματοποιούνταν πολυπληθής συγκέντρωση με συνθήματα υπέρ του Γ. Παπανδρέου και εναντίον των αποστατών. Η Κοινοβουλευτική Ομάδα αποφάσισε να καταψηφίσει την κυβέρνηση Νόβα με την υπογραφή σχετικού πρωτοκόλλου. Το πρωτόκολλο έφερε την υπογραφή 143 βουλευτών της ΕΚ. Όμως, υπήρξαν δύο βουλευτές, οι Θ. Ρέντης και Α. Λώρας οι οποίοι αν και παρόντες, δεν το υπέγραψαν, εκφράζοντας επιφυλάξεις για την τακτική του κόμματος. Ο Γ. Παπανδρέου στην ομιλία του απάντησε ότι η διαφορά με τον βασιλιά ήταν «πολιτειακή», αφού «ο Βασιλιάς έπρεπε να βασιλεύει και ο Λαός να κυβερνά», ενώ έθεσε ως προτεραιότητα να «εξαφανισθή από προσώπου γης η κυβέρνηση Νόβα». Πέραν των δύο προαναφερθέντων, υπήρξαν και τέσσερις απόντες.⁴⁵⁰

Όταν η κυβέρνηση Νόβα εμφανίστηκε στη Βουλή, αρχικά στις 30 Ιουλίου, η ΕΚ κατέθεσε στον Πρόεδρο της Βουλής το πρωτόκολλο καταψήφισής της. Από την άλλη, ο Π.

⁴⁴⁸ «Τελευταία Έκκλησις. Προς Γεώργιον Παπανδρέου, Ανοικτή Επιστολή Β'», *Ελευθερία*, 25 Ιουλίου 1965.

⁴⁴⁹ *Μακεδονία*, 29 Ιουλίου 1965, Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα*, ό.π., σσ. 425-427.

⁴⁵⁰ Βλ. τον Τύπο της 30^{ης} Ιουλίου 1965.

Κανελλόπουλος δήλωσε ότι η ΕΡΕ θα απέχει εφόσον δεν εμφανιστεί στη Βουλή η ΕΚ. Τελικά, ο προεδρεύων, Εμ. Μπακλατζής δήλωσε ότι δεν υπήρχε η απαιτούμενη απαρτία και «η κυβέρνηση δεν έτυχε ψήφου εμπιστοσύνης και ευρισκόμεθα ενώπιον κυβερνητικής κρίσεως».⁴⁵¹ Εντούτοις, η κυβέρνηση Νόβα δήλωσε ότι δεν είχε καταψηφιστεί. Τελικά, η συνεδρίαση διακόπηκε για τις 2 Αυγούστου, καθώς είχε προκύψει σοβαρό νομικό και συνταγματικό ζήτημα. Τελικά, στη συνεδρίαση της 2ας Αυγούστου 1965 η ΕΚ αποφάσισε να συμμετέχει, χωρίς όμως την παρουσία του Γ. Παπανδρέου. Παρόλα αυτά, η συνεδρίαση αποτέλεσε ντροπή για την πολιτική και κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας με ξυλοδαρμούς, οχλαγωγία, φωνασκίες και ανταλλαγή ύβρων.⁴⁵² Μεταγενέστερα, ο Μητσοτάκης κατονόμασε τον Α. Παπανδρέου ως ενορχηστρωτή των επεισοδίων στη Βουλή, καταγγέλλοντας επίσης, ότι «τα τηλεφωνήματα και οι απειλές, είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους εκείνη την εποχή».⁴⁵³ Ο Α. Παπανδρέου αναγνώρισε ότι η Βουλή «είχε χάσει την ευπρέπιά της», αλλά θεωρούσε ότι «αυτό είχε λιγότερη σημασία από την απώλεια του ίδιου του σκοπού της ύπαρξής της. Και αυτό ήταν κατόρθωμα του βασιλιά, που ανέτρεψε εσσιθελικά το λαοπρόβλητο πρωθυπουργό της χώρας λίγες μόνο μέρες αφότου η Βουλή επιβεβαίωσε την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπό του».⁴⁵⁴

Ο Νόβας στην ομιλία του, όπως τουλάχιστον αυτή καταγράφεται στα πρακτικά, καθώς ήταν αδύνατο να ακουστεί κανονικά, ανέφερε ότι ο βασιλιάς δεν είχε διάθεση να ελέγχει τα μέλη της κυβέρνησης, αλλά η διάσταση απόψεων προκλήθηκε λόγω της εν εξελίξει ανάκρισης για τον ΑΣΠΔΑ. Επανέλαβε ότι ο Παπανδρέου είχε δεχθεί αρχικά να προτείνει άλλο πρόσωπο για το υπουργείο Εθνικής Αμύνης, όπως ο Στεφανόπουλος, ο Τούμπας ή ο στρατηγός Παπανικολόπουλος, αλλά τελικά υπαναχώρησε. Κατά τον Νόβα, το θέμα «ήτο συζητήσιμον και επιδεκτικό λύσεως» και «ο Παπανδρέου δεν εξηναγκάσθη από κανένα εις παραίτησιν αλλά εσκεμμένως προκάλεσε την ρήξιν, επί τη βάσει καταστρωθέντος σχεδίου (...)». Για τον λόγο που τον οδήγησε στο να αποδεχθεί την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης επικαλέστηκε τα λόγια του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος είχε εκμυστηρευθεί στον ίδιο τον Νόβα την πικρία του για τον εθνικό διχασμό και πως πριν πεθάνει επιθυμούσε να δει «αποκαθισταμένην την ψυχικήν ενότητα του Έθνους». Η κυβέρνηση ήταν «μεταβατική», θα αποτελούνταν αποκλειστικά από

⁴⁵¹ ΕΠΣΒ, περίοδος Η', Έκτακτος Σύνοδος, Συνεδριάσεις Α', 30 Ιουλίου 1965, σσ. 3-7.

⁴⁵² Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 248.

⁴⁵³ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 210

⁴⁵⁴ Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 249.

στελέχη της ΕΚ και θα συνέχιζε την πολιτική της σε κρίσιμα εθνικά θέματα, όπως το Κυπριακό.⁴⁵⁵

Με μεγαλύτερο ενδιαφέρον αναμενόταν την επόμενη ημέρα ο Κ. Μητσοτάκης, ο οποίος ανέβηκε στο βήμα και κατάφερε, παρά τις φωνές από την ΕΚ και την ΕΔΑ να καταγραφεί στα πρακτικά η ομιλία του, την οποία χαρακτήρισε την «*πιο δύσκολη της ζωής του*».⁴⁵⁶ Σε αυτήν ο Μητσοτάκης ανέφερε ότι η διαφωνία του Παπανδρέου με τον βασιλιά δεν ήταν ζήτημα αρχών, αφού είχε αποδεχθεί άλλο πρόσωπο, όπως ο Στεφανόπουλος, ως αντικαταστάτη του Γαρουφαλιά, αλλά τελικά υπαναχώρησε επιλέγοντας τον «*εύκολο τρόπο (...) υπό το κράτος κακών και καταστρεπτικών επιρροών (...)*». Επανέλαβε την απορριφθείσα πρόταση για ανασχηματισμό, ενώ τόνισε ότι η ΕΚ δεν διέθετε «*δημοκρατική οργάνωση*», αφού κανένα όργανο του κόμματος δεν λειτούργησε. Πρόσθεσε, επίσης, ότι δεν εισακούστηκαν οι εισηγήσεις των υπόλοιπων υπουργών για να αποφευχθεί η ρήξη, όπως και για το γεγονός ότι δεν γνωστοποιήθηκε το περιεχόμενο των επιστολών ανάμεσα στον Παπανδρέου και τον βασιλιά. Σοβαρή υπήρξε η καταγγελία σχετικά με την παρακολούθηση των τηλεφώνων του από την ΚΥΠ σε γνώση του πρωθυπουργού.⁴⁵⁷

Τελικά, η κυβέρνηση Νόβα καταψηφίστηκε από τη Βουλή με 131 ψήφους υπέρ, στις οποίες περιλαμβάνονταν οι ψήφοι των «αποστατών», της ΕΡΕ και των Προοδευτικών του Μαρκεζίνη και 167 κατά, σε 298 σύνολο παρόντων βουλευτών. Η είδηση προκάλεσε ενθουσιασμό στον ΕΚ και στην Αριστερά.⁴⁵⁸ Από την άλλη, η *Ελευθερία* χαρακτήρισε «*γενναίους άνδρες*» όσους συμμετείχαν στην κυβέρνηση Νόβα, η οποία και πρόσφερε δύο υπηρεσίες. Πρώτον, «*συνεκράτησε την τάξιν και κατωχόρωσε την γαλήνην του ελληνικού λαού, που απειλούσαν οι σκοτεινές δυνάμεις της ανωμαλίας*» και δεύτερον, «*κατώρθωσε να φθάση και να κριθή εις την Βουλή, να επιβεβαιώση, δηλαδή, εμπράκτως ότι αι βάσεις του ελευθέρου πολιτεύματος παραμένουν αμετακίνητοι*». Ο Νόβας χαρακτηριζόταν ως «*ο αμνός ο αίρων τας αμαρτίας των*». Πλέον, η *Ελευθερία* επέρριπτε την ευθύνη σε όσους ανέτρεψαν την κυβέρνηση Νόβα να βρουν λύση.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ *ΕΠΣΒ*, περίοδος Η', Συνεδρίασης Β', 2 Αυγούστου, σσ. 8-11, Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σσ. 248-249, Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σσ. 205-206.

⁴⁵⁶ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', *ό.π.*, σ. 210.

⁴⁵⁷ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασης Γ', 4 Αυγούστου 1965, σσ. 37-45.

⁴⁵⁸ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σ. 262.

⁴⁵⁹ «Χωρίς Νόβαν», *Ελευθερία*, 5 Αυγούστου 1965.

7.3. Η δεύτερη φάση της Αποστασίας. Κυβέρνηση Τσιριμώκου.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Νόβα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος προχώρησε σε ακροάσεις των πολιτικών αρχηγών, αλλά και στελεχών της ΕΚ ώστε να βρεθεί λύση. Μάλιστα, ο πρώτος που κλήθηκε στα ανάκτορα ήταν ο Γ. Παπανδρέου, αν και μετά την απώλεια 25 βουλευτών δεν ήταν ο ισχυρός ηγέτης της πλειοψηφίας. Ο Παπανδρέου ζήτησε να ανατεθεί η εντολή σε αυτόν ή να προκηρυχθούν εκλογές. Ωστόσο, ήταν στην κρίση του βασιλιά αν θα διαλυόταν η Βουλή.

Στις 6 Αυγούστου ο Παπανδρέου συγκάλωσε την Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ στην οποία επανέλαβε τις θέσεις αυτές, εστιάζοντας στο γεγονός ότι, παρά το δέλεαρ των υπουργείων αποχώρησαν μόνο 25 βουλευτές, ενώ «η μικρά αυτή διάσπασις συνέβη μόνο εις την κορυφήν. Εις την βάση συνέβη το αντίθετον».⁴⁶⁰

Το ίδιο βράδυ και με το αδιέξοδο να είναι εμφανές, οι εκδότες των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων, Χ. Λαμπράκης του *Βήματος* και των *Νέων*, ο Ι. Βελλίδης της *Μακεδονίας* και ο Ι. Παπαγεωργίου της *Αθηναϊκής* άρχισαν να ενεργοποιούνται παρασκηνιακά υπογράφοντας το λεγόμενο «πρωτόκολλο των εκδοτών»⁴⁶¹. Σύμφωνα με αυτό:

- 1) Αναγνώριζαν τον Γ. Παπανδρέου ως τον «αναμφισβήτητον αρχηγόν της ΕΚ».
- 2) Δεν έπρεπε να διαταραχθεί η ενότητα της ΕΚ, η οποία έπρεπε να εξαντλήσει την τετραετία.
- 3) Πρότεινε να δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Στεφανόπουλο.
- 4) Απέρριπτε τη λύση «εξωπολιτικής κυβερνήσεως».
- 5) Χαρακτήριζε «ασύμφορη» τη διεξαγωγή εκλογών «υπό τας παρούσας συνθήκας».

Οι προτάσεις αυτές κατατέθηκαν από τους Στεφανόπουλο, Τσιριμώκο και Παπαπολίτη σε επίσκεψη στο Καστρί τον Παπανδρέου μαζί με τους τρεις εκδότες αλλά ο Παπανδρέου τις απέρριψε.⁴⁶² Το πρωτόκολλο χαρακτηρίστηκε ως «συνωμοσία εναντίον του Γ. Παπανδρέου» μεταξύ άλλων και από τον Μητσοτάκη.⁴⁶³

Ο Χ. Λαμπράκης, παρά το ότι δεν υπήρξε ποτέ ένθερμος οπαδός του Παπανδρέου, μετά την απώλεια του Σ. Βενιζέλου και την αποχώρηση του Γ. Μαύρου φαινομενικά υποστήριξε τον Γέρο. Χαρακτηριστικό ήταν το πρωτοσέλιδο του *Βήματος* στις 8 Αυγούστου, το οποίο

⁴⁶⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 264-265.

⁴⁶¹ «Περιεχόμενο πρωτοκόλλου εκδοτών», Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., παράρτημα, σ. 330.

⁴⁶² Άνσουτζ προς State Department, 23 Ιουλίου 1965, *FRUS*, 1964-1968, XVI, έγγραφο 200, σ. 706.

⁴⁶³ Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 334-335.

ανέφερε: «*Εντολήν εις Γεώργιον Παπανδρέου: Η μόνη συνταγματική οδός*»,⁴⁶⁴ ενώ στο κύριο άρθρο του ίδιου φύλλου τόνιζε ότι δεν υπήρχε αποδεκτή λύση ερήμην της ΕΚ και του Γ. Παπανδρέου.⁴⁶⁵ Στην πράξη, ωστόσο, επιδίωκε την προώθηση του Στεφανόπουλου στην πρωθυπουργία.⁴⁶⁶ Πέραν των ιδεολογικών και πολιτικών πτυχών, υπήρχε και η επιχειρηματική πλευρά, η οποία οπωσδήποτε απασχολούσε τους εκδότες. Ο Β' Ανένδοτος είχε οδηγήσει σε αύξηση της δημοτικότητας του Παπανδρέου, επομένως και οι εφημερίδες που τον υποστήριζαν είχαν εμφανίσει ανάλογη αύξηση στις πωλήσεις των φύλλων τους. Αντίθετα η *Ελευθερία* του Κόκκα, η οποία συνειδητά ακολούθησε τον αντιδημοφιλή δρόμο στήριξης των «αποστατών», σημείωσε κατακόρυφη πτώση στις πωλήσεις των φύλλων της, ενώ τα γραφεία της εφημερίδας είχαν υποστεί και επιθέσεις από οπαδούς της ΕΚ.⁴⁶⁷

Πάντως, η Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΚ απέρριψε τη «λύση Στεφανόπουλου». Την ίδια ώρα εξοργισμένοι διαδηλωτές κατευθύνθηκαν προς τα γραφεία του *Βήματος* εκτοξεύοντας ύβρεις και καίγοντας φύλλα της εφημερίδας. Για «*βρόμικο παιχνίδι που έπαιζε ο Λαμπράκης*» γράφει ο Α. Παπανδρέου, ο οποίος παρακάλεσε ο ίδιος τους διαδηλωτές να αποχωρήσουν, καθώς «*προσπαθούσαμε να αποφύγουμε ανοιχτή αναμέτρηση*» με τον εκδότη του ομόνυμου Συγκροτήματος.⁴⁶⁸

Μετά την απόφαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της ΕΚ ο Στεφανόπουλος επέστρεψε την εντολή στον βασιλιά. Μάλιστα, για τους χειρισμούς του κατηγορήθηκε από τον *Καθημερινή*.⁴⁶⁹ Από την άλλη, το *Βήμα* καθιστούσε υπευθύνους για την κρίση όσους με «*μέσα αθέμιτα, με υποσχέσεις και απειλές, συνωμοσίες και μηχανορραφίες επιβουλευόνταν τους ελεύθερους θεσμούς (...)*» και μετά την «*ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης*» προωθούσαν δύο ακόμα στόχους: «*τον εξοστρακισμό του αρχηγού της Ενώσεως Κέντρο, κ. Γεωργίου Παπανδρέου και τη διάσπαση του κόμματος, της Ενώσεως Κέντρο*».⁴⁷⁰

Πλέον, ο Κωνσταντίνος προσανατολίστηκε στην επιλογή Τσιριμώκου για την πρωθυπουργία, αλλά ήθελε πρώτα να εξασφαλίσει την υπερψήφιση της κυβέρνησης, καθώς απογοητεύτηκε από την καταψήφιση του Νόβα.⁴⁷¹ Η περίπτωση του Τσιριμώκου ήταν «*η πιο*

⁴⁶⁴ *Το Βήμα*, 8 Αυγούστου 1965.

⁴⁶⁵ «Το σχέδιον διασπάσεως της Ενώσεως Κέντρο. Η ισχύς εν τη ενότητι», *Το Βήμα*, 8 Αυγούστου 1965.

⁴⁶⁶ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 212 και υποσημείωση 1, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 335-336.

⁴⁶⁷ «Η Ζούγκλα», *Ελευθερία*, 11 Αυγούστου 1965, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 266, Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 224-225 και Α. Παπανδρέου, ό.π., σ. 249.

⁴⁶⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, ό.π., σ. 251.

⁴⁶⁹ *Καθημερινή*, 10 Αυγούστου 1965.

⁴⁷⁰ «Να λήξει ο εμπαιγμός. Ποιοι πράγματι θέτουν εν κινδύνω την ομαλότητα της χώρας», *Το Βήμα*, 10 Αυγούστου 1965.

⁴⁷¹ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 202.

περίπλοκη και τραγική», κατά τον Λιναρδάτο, καθώς αποτελούσε ιδρυτικό και ηγετικό μέλος του ΕΑΜ και συνεπώς προκαλούσε πάντοτε μεγάλη καχυποψία στη Δεξιά, το Παλάτι και τους Αμερικανούς, ακόμη και εντός της ΕΚ.⁴⁷² Ενδεικτικό είναι ότι η Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΕΡΕ είχε διχαστεί για το θέμα της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης στον Τσιριμώκο,⁴⁷³ ενώ υπενθυμίζεται ότι ο Ι. Τούμπας είχε αποχωρήσει από την κυβέρνηση της ΕΚ λίγους μήνες νωρίτερα, λόγω της υπουργοποίησης του Τσιριμώκου. Ούτε και για την Αριστερά δεν ήταν πλέον συμπαθής φυσιογνωμία, λόγω της αποστασιοποίησής του από τις επιλογές του ΚΚΕ και την σύνταξή του με τον έντονα αντικομμουνιστή Γ. Παπανδρέου στην ΕΚ, ενώ ούτε ο Μαρκεζίνης υπήρχε περίπτωση να τον υπερψηφίσει.⁴⁷⁴ Για τους λόγους αυτούς ο Γ. Παπανδρέου σε ιδιωτική συνάντησή του με τον επικεφαλής του πολιτικού τμήματος της αμερικανικής πρεσβείας, Νταν Μπρούστερ, φέρεται να χαρακτήρισε «κωμική» την επιλογή Τσιριμώκου.⁴⁷⁵ Ο τελευταίος φαίνεται ότι ανησυχούσε ιδιαίτερα για τις αντιδράσεις εις βάρος του από την ηγεσία του στρατεύματος. εξαιτίας των εμφυλιοπολεμικών παθών που εξακολουθούσαν να είναι έντονα. Μολαταύτα, ο Κωνσταντίνος υπολόγιζε ότι λόγω των ιδιαίτερων συγκυριών θα έβρισκε η «λύση Τσιριμώκου» ευρύτερα ερείσματα.⁴⁷⁶

Τελικά, μετά από διαβουλεύσεις ημερών οι Τσιριμώκος και Στεφανόπουλος ανακοίνωσαν στις 14 Αυγούστου την ανεξαρτητοποίησή τους από την ΕΚ. Ο Παπανδρέου σε νέο διάγγελμα καταδίκασε τη στάση των Ανακτόρων να εμπλέκονται στο εσωτερικό των κομμάτων, ενώ επιτέθηκε σφοδρότατα στα δύο στελέχη κάνοντας λόγο για «προδοσία βαρύτερα και από την προδοσίαν του Νόβα». Και πρόσθεσε: «Παραδίδω συλλήβδην τους προδότας εις την οργήν του λαού». Ο Στεφανόπουλος σε απάντησή του υπενθύμισε ότι επί Καραμανλή ο Παπανδρέου είχε ζητήσει κοινό μέτωπο στις εκλογές για να συντρίψει «τους σημερινούς του φίλους» (σ. την Αριστερά). Ακόμη πιο σφοδρός ήταν ο Τσιριμώκος: «Όταν επροτεινάμεν τον κ. Γ. Παπανδρέου την αρχηγίαν της Ενώσεως Κέντρου, εγνωρίζαμεν ότι ήτο ήδη εις πλήρη συνεννόηση με τον κ. Καραμανλήν. Αλλά επειδή ακριβώς εγνωρίζαμε την ασυνέπειάν του, δεν εδιστάσαμεν να γίνη ηγέτης της Ενώσεως Κέντρου. Τον προσελάβαμεν όχι ως δημοκράτην, αλλά διά να αποσπάσωμεν από την ΕΡΕ τον καλύτερο διαθέσιμον, την εποχή εκείνην, δικηγόρον της Δημοκρατίας, με αμοιβήν την πρωθυπουργίαν»⁴⁷⁷ Η συγκεκριμένη ήταν

⁴⁷² Ο.π., σ. 204

⁴⁷³ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 275-276.

⁴⁷⁴ Μαρκεζίνης, τόμος Γ', ό.π., σ. 133, Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σσ. 149-150.

⁴⁷⁵ Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 204-205.

⁴⁷⁶ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, ό.π., σσ. 141-150.

⁴⁷⁷ Τύπος της 17^{ης} Αυγούστου, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 276-277 και Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα*, ό.π., σσ. 445-447.

απολύτως ενδεικτική για το πώς έβλεπαν τον Γ. Παπανδρέου τα ηγετικά στελέχη του κεντρικού χώρου, για τους οποίους ήταν ο πραγματικός «αποστάτης» που είχε πολιτευθεί με τη Δεξιά του Παπάγου.⁴⁷⁸

Σε νέες δηλώσεις στον Τύπο ο Στ. Στεφανόπουλος απάντησε στον Γ. Παπανδρέου ότι μετά από τις εισηγήσεις τους να βρεθεί λύση, οι οποίες αγνοήθηκαν με αποτέλεσμα να ξεπεραστεί το όριο της ανοχής. Υπενθύμισε ότι τα ιδρυτικά στελέχη του Κέντρου έδωσαν αγώνα για να κάμψουν τις αμφιβολίες και τους δισταγμούς του Σ. Βενιζέλου για τον σχηματισμό της ΕΚ, αλλά και για το πρόσωπο και τα προσόντα του Γ. Παπανδρέου. Παράλληλα, πρόσθεσε ότι δεν είναι μόνο οι προσωπικές φιλοδοξίες το κίνητρο για την ανάληψη της εξουσίας. Ο Στεφανόπουλος τόνισε ότι η ΕΚ δεν υπήρξε «προσωπικόν Κόμμα του κ. Γ. Παπανδρέου», αλλά «έργον όλων εκείνων, οι οποίοι επίστευον, όπως ημείς, εις την ανάγκη ιδρύσεως ενός ετέρου Εθνικού Κόμματος, η οποία θα απέτρεπε την πόλωσιν και θα εξησφάλιζε την ομαλήν και δημοκρατικήν λειτουργίαν του πολιτεύματος (...)». Επιπλέον, κατηγορήσε τον Παπανδρέου για εκμετάλλευση των πατριωτικών σκοπών των ιδρυτών της ΕΚ για να την καταστήσει «προσωπικόν και οικογενειακόν τιμάριον» και ότι στα χέρια του η ΕΚ από «παράγων ομαλής και δημοκρατικής διακυβέρνησης της χώρας καθίστατο όργανο ανωμαλίας και εσωτερικής διαμάχης».⁴⁷⁹

Με αφορμή την αποχώρηση Στεφανόπουλου-Τσιριμώκου, η *Ελευθερία* συνέχισε τις επιθέσεις της εναντίον «του άξιου της μοίρας του κ. Παπανδρέου», οποίος «διέλυσε την Ένωση Κέντρου», αλλά και του «απίθανου υιού του» (όπως χαρακτήριζε τον Α. Παπανδρέου) «τους μόνους πραγματικούς υπαίτιους του κακού», καθώς με την επιλογή τους να παραιτηθούν από την κυβέρνηση έδωσαν στον Θρόνο την πρωτοβουλία των κινήσεων. Η εφημερίδα θεωρούσε ότι ο «ηγέτης της παρατάξεως του 53%» οδηγούνταν πλέον στην απομόνωση λόγω «των πολιτικών του τυχοδιωκτισμών».⁴⁸⁰

Μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης Τσιριμώκου (στην οποία ζητήθηκε από τον Μητσοτάκη να μην συμμετέχει) στις 20 Αυγούστου συνέβησαν τρομερής βιαιότητας επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας με δεκάδες τραυματίες. Ο νέος πρωθυπουργός κάλεσε τον Γ. Παπανδρέου να «διατάξει την ηγεσία της ΕΔΑ και τον μεγαλύτερον υιόν του να σταματήσουν

⁴⁷⁸ Για τις συνεννοήσεις Παπανδρέου-Καραμανλή, βλ. και τις μεταγενέστερες μαρτυρίες Μητσοτάκη βλ., Δημητράκος, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 443-444.

⁴⁷⁹ Δηλώσεις Στ. Στεφανόπουλου στον Τύπο της 19^{ης} Αυγούστου 1965.

⁴⁸⁰ Βλ. τα άρθρα: «Τα Νέφη», *Ελευθερία*, 12 Αυγούστου 1965 και «Να σωθή η Δημοκρατία», *Ελευθερία*, 15 Αυγούστου 1965.

εις τον κατήφορον της ανωμαλίας (...)). Η ΕΔΑ από την πλευρά της καταδίκασε τα επεισόδια.⁴⁸¹

Εξ αρχής το πρόβλημα της κυβέρνησης Τσιριμώκου ήταν ότι δεν υπήρχε περίπτωση να λάβει ψήφο ανοχής από το ΚΠ του Μαρκεζίνη. Ο Κωνσταντίνος περιγράφει στο βιβλίο του τον διάλογο με τον Μαρκεζίνη, ο οποίος ήταν κατηγορηματικά εναντίον του Τσιριμώκου, μια στάση για την οποία ο τέως βασιλιάς τον κατηγόρησε για τη δικτατορία, αφού έβαλε τους προσωπικούς λόγους πάνω από το εθνικό συμφέρον.⁴⁸² Τελικά, η κυβέρνηση μετά από πενθήμερη συζήτηση στο Κοινοβούλιο δεν κατάφερε να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης, καθώς σε σύνολο 294 ψηφισάντων, υπέρ ψήφισαν 135 βουλευτές και κατά 159, ενώ 6 απείχαν.⁴⁸³

7.4. Η ολοκλήρωση της διάσπασης της ΕΚ. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου

Η αποτυχία και της επιλογής Τσιριμώκου οδήγησε τον βασιλιά να συγκαλέσει το «Συμβούλιο του Στέμματος»⁴⁸⁴ Επρόκειτο για ένα συμβούλιο το οποίο απαρτιζόταν από όλους τους εν ζωή πρωθυπουργούς και τους κοινοβουλευτικούς πολιτικούς αρχηγούς, ακόμα και αρχηγούς άλλων κρατών, όπως π.χ. ο Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, αρχιεπίσκοπος Μακάριος.⁴⁸⁵ υπό την προεδρία του βασιλιά και συγκαλούνταν σε περιόδους εθνικής κρίσης για να παράσχουν συμβουλές στο Στέμμα. Η συγκεκριμένη διαδικασία δεν προβλεπόταν από κάποιο νόμο ούτε από το σύνταγμα του 1952, δείγμα της αυξημένης παρεμβατικότητας και της εξωσυνταγματικής δράσης του Θρόνου, κατά τον Αλιβιζάτο. Επίσης, μέσω του Συμβουλίου του Στέμματος ο βασιλιάς εγκατέλειπε την ουδετερότητα που όφειλε να διατηρεί βάσει συντάγματος, ενώ το κέντρο λήψης αποφάσεων μετατοπίζονταν από το Κοινοβούλιο στους ανακτορικούς κύκλους και μάλιστα αποκλείονταν εκλεγμένες παρατάξεις από τη συμμετοχή.⁴⁸⁶

Οι συμμετέχοντες στο Συμβούλιο του Στέμματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1965 ήταν οι πολιτικοί αρχηγοί Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Σ. Μαρκεζίνης, και οι πρώην πρωθυπουργοί: Κ. Τσαλδάρης, Δ. Κιουσόπουλος, Γ. Νόβας-Αθανασιάδης, Η. Τσιριμώκος, Ι. Παρασκευόπουλος, Π. Πιπινέλης, Κ. Δόβας και ο παλαίμαχος γηραιός Στ. Γονατάς. Προσκλήθηκαν αλλά δεν προσήλθαν λόγω παρουσίας στο εξωτερικό οι Κ. Καραμανλής και Στ. Μαυρομιχάλης, ενώ λόγω ασθένειας απουσίασαν οι Κ. Γεωργακόπουλος και Π.

⁴⁸¹ Λιναρδάτος,, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 279-282.

⁴⁸² Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σ. 150.

⁴⁸³ *ΕΠΣΒ*, Συνεδρίασις Θ', 28 Αυγούστου 1965, ό.π., σσ. 193-220.

⁴⁸⁴ *Καθημερινή*, 1 Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁸⁵ Ο Μακάριος συμμετείχε σε Συμβούλια του Στέμματος στις 7 Μαΐου 1966 και 6 Φεβρουαρίου 1967.

⁴⁸⁶ Για το Συμβούλιο του Στέμματος βλ., Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σσ. 255-260.

Πουλίτσας. Δεν προσκλήθηκε ο πρόεδρος της ΕΔΑ, Ι. Πασαλίδης.⁴⁸⁷ Η συγκεκριμένη σύνθεση προανήγγειλε την απομόνωση του Παπανδρέου, αλλά και ότι αρκετοί συμμετέχοντες είχαν αποσυρθεί από την πολιτική για πολλά χρόνια.

Η συζήτηση στο Συμβούλιο του Στέμματος διήρκησε δύο ημέρες (1 και 2 Σεπτεμβρίου).⁴⁸⁸ Κατά την ομιλία του ο Γ. Παπανδρέου, αφού προχώρησε πρώτα σε μία παρουσίαση του χρονικού της κρίσης, απέρριψε τη λύση της κυβέρνησης εθνική ενότητα, ζήτησε την προκήρυξη εκλογών, ενώ απέρριψε ότι η ΕΚ έθετε καθεστωτικό ζήτημα.⁴⁸⁹ Τη λύση των εκλογών πρότεινε και ο Γονατάς. Από την άλλη, ο Κανελλόπουλος επισήμανε τον κίνδυνο από τη δράση των «Λαμπράκηδων» και εισηγήθηκε να λάβει η ΕΡΕ την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και να προχωρήσει άμεσα στη διάλυση της Βουλής. Από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, ο Σπ. Μαρκεζίνης υποστήριξε «*κυβέρνηση εθνικής συνεργασίας*», καθώς «*η ατμόσφαιρα αποκλείει άμεσους εκλογάς*», ο Κ. Τσαλδάρης χαρακτήρισε τις εκλογές «*εθνικήν αυτοκτονίαν*» και πρότεινε κυβέρνηση «*ευρυτέρας μορφής*». Τη δεύτερη ημέρα, ο Πιπινέλης εστίασε κυρίως στον «*κομμουνιστικό κίνδυνο*».⁴⁹⁰ Ουσιαστικά, το Συμβούλιο δεν παρείχε χειροπιαστό αποτέλεσμα, όπως αναμενόταν άλλωστε. Είναι, ωστόσο, ενδιαφέρον ότι την πρόταση αυτή του Κανελλόπουλου έλαβε σοβαρά υπόψη ο Παπανδρέου, αν και τελικά δεν μπόρεσε ούτε ο ίδιος ο αρχηγός της ΕΡΕ να την επιβάλει στο κόμμα του, δείγμα της κρίσης ηγεσίας που βρισκόταν τότε η συντηρητική παράταξη.⁴⁹¹

Αφού «ναυάγησε» και το σενάριο για την εντολή στην ΕΡΕ, η λύση που προκρίθηκε ήταν η ανάθεση της εντολής στον Στεφανόπουλο. Ήταν η δεύτερη φορά που ανατέθηκε εντολή στον πρώην αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Παπανδρέου, αλλά αυτή τη φορά οι συνθήκες ήταν πλέον πολύ πιο ώριμες.. Στις 17 Σεπτεμβρίου ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Στεφανόπουλο,⁴⁹² στην οποία συμμετείχε αυτή τη φορά και ο Κ. Μητσοτάκης (είχε μείνει εκτός κυβέρνησης Τσιριμώκου), με τον σημαντικό ρόλο του υπουργού Συντονισμού και χαρακτηρίστηκε μάλιστα και «*άτυπος πρωθυπουργός*,»⁴⁹³. Η είδηση αυτή έγινε δεκτή με καταγγελίες περί «*συνωμοσίας*» από τον φιλοπαπανδρεϊκό

⁴⁸⁷ Τύπος της 1ης Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁸⁸ *Καθημερινή*, 1-4 Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁸⁹ «Η αγόρευση στο «Συμβούλιο του Στέμματος» (1965)» στο Πετρίδης-Αναστασιάδης (επιμ.) *Παπανδρέου-Πολιτικός λόγος*, ό.π., σσ. 516-542.

⁴⁹⁰ Για τα κύρια αποσπάσματα της συζήτησης στο Συμβούλιο του Στέμματος, βλ. Γ. Αναστασιάδης, Παράρτημα, σσ. 324-358, Γρηγοριάδης, τόμος Β', ό.π., σσ. 731-732, Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 288- 295.

⁴⁹¹ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σσ. 293-295.

⁴⁹² *Καθημερινή*, 18 Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁹³ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 218.

Τύπο.⁴⁹⁴ Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου εμφανίστηκε στη Βουλή στις 22 Σεπτεμβρίου και μετά από συζήτηση δύο ημερών κατάφερε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης. με 152 ψήφους υπέρ, 148 κατά σε σύνολο 300 βουλευτών.⁴⁹⁵

Πάντως, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου όχι μόνο κατάφερε να εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά έμεινε στην εξουσία μέχρι τον Δεκέμβριο του 1966 προσφέροντας μια προσωρινή πολιτική ηρεμία και σταθερότητα, μετά από ένα ταραχώδες καλοκαίρι. Μάλιστα, προσπάθησε να επιδείξει έργο σε τομείς όπως η οικονομία,⁴⁹⁶ η εκπαίδευση⁴⁹⁷ και η εξωτερική πολιτική.⁴⁹⁸ Η ξαφνική ανατροπή της τον Δεκέμβριο του 1966 προκάλεσε περαιτέρω πολιτική ανωμαλία.⁴⁹⁹

Αντιδρώντας στον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης μέσω νέου διαγγέλματός του, ο Γ. Παπανδρέου επιτέθηκε στην κυβέρνηση οριοθετώντας δύο «πολιτικές παρατάξεις»: «*Εκείνοι (η κυβέρνησις) με την Βουλή των. Και ημείς με τον λαόν*», ένα σύνθημα, παρόμοιο με το «*Ποιος κυβερνά; Ο Βασιλεύς ή ο Λαός;*» που είχε ακουστεί τους προηγούμενους μήνες. Χαρακτήρισε την κυβέρνηση Στεφανόπουλου «*ομοίωμα κυβέρνησης*», «*αποστάτες και προδότες της λαϊκής εντολής*», ενώ έκλεισε λέγοντας ότι «*η Δημοκρατία θα νικήση*».⁵⁰⁰

Η *Ελευθερία* κατηγορήσε τον Γ. Παπανδρέου ότι επιδίωκε την πόλωση τονίζοντας ότι ενώ για μια εικοσαετία «*η παράταξις της αληθούς Δημοκρατίας εκρατήθη με τα δόντια εις την έπαλξιν της και διατήρησε με πείσμα την αυτοτέλειάν της και την αυθυπαρξίαν της έναντι δεξιάς και αριστεράς*», ο Γ. Παπανδρέου βρέθηκε απέναντί της «*τετράκις*»: το 1951, όταν εξελέγη με τον Συναγερμό, το 1956 συμμαχώντας με την Αριστερά, το 1958 όταν συμφώνησε στο «*άθλιο εκλογικό νομοσχέδιο*» και το 1959, όταν πάλι διαπραγματευόταν με τον Καραμανλή για τον εκλογικό νόμο και ενδεχόμενη συνεργασία. Εκείνη ήταν η πέμπτη φορά, σύμφωνα με την *Ελευθερία*, που ο Παπανδρέου «*πρόδιδε*» το Κέντρο, ενώ χαρακτήριζε «*πανάθλια επιδίωξη*» να πολώσει την κοινωνία και η τιμωρία του θα ήταν να μείνει μόνος του με τον «*υιόν του και*

⁴⁹⁴ *Το Βήμα*, 18 Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁹⁵ *Ελευθερία*, 25 Σεπτεμβρίου 1965.

⁴⁹⁶ Βλ. και την ανάλυση στο Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός*, ό.π., σσ. 433-438.

⁴⁹⁷ Βλ. Ελένη Σχινά, «Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, ο εκπαιδευτικός εκσυγχρονισμός και οι κοινωνικές πολιτικές αδράνειες», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 336-350.

⁴⁹⁸ Τούμπας, ό.π..

⁴⁹⁹ Για την πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, βλ. Χρήστος Χρηστίδης, «Η πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου: Μια «λησμονημένη» βασιλική παρέμβαση» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 129-143.

⁵⁰⁰ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', ό.π., σ. 298.

τους επτά βουλευτές, που συνεισέφερε όταν τον παρελάβαμεν αθλίως συμπλέοντα με τον Καραμανλή, δια να τον αναδείξομεν εις την ηγεσία της οποίας απεδείχθη ανάξιος».⁵⁰¹

Δεδομένου του ρόλου που είχε παίξει ο Λαμπράκης στην προώθηση της «λύσης Στεφανόπουλου» υπήρχε ανησυχία εντός της ΕΚ, καθώς ο εκδότης διατηρούσε σημαντική επιρροή σε ομάδα βουλευτών. Ο Ανδρέας τον χαρακτήρισε «ηγέτη της Κεντροδεξιάς», ενώ ο ίδιος είχε αναδειχθεί σε «ηγέτη της Κεντροαριστεράς».⁵⁰²

7.5. Αίτια και χαρακτηριστικά της Αποστασίας

Ακόμα και σήμερα οι πραγματικές αιτίες και ο τρόπος που πραγματοποιήθηκε η «αποστασία» προκαλεί έντονες συζητήσεις. Οι απόψεις των υποστηρικτών του Κέντρου και της Αριστεράς, ακολουθούν σε γενικές γραμμές την ερμηνευτική προσέγγιση του Α. Παπανδρέου, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Όλες οι δυνάμεις του κατεστημένου κινητοποιήθηκαν αυτή τη φορά. Οι Αμερικανοί, οι ξένες εταιρείες που είχαν επενδύσεις στην Ελλάδα, οι Έλληνες βιομήχανοι, όλοι πρόσφεραν ένα Χέρι. Φυσικά, συνάντησαν μεγάλες δυσκολίες. Γιατί οι επίδοξοι αποστάτες είχαν μεγάλες απαιτήσεις. Ήξεραν πολύ καλά πως παίρνοντας το βήμα της αποστασίας αυτοκτονούσαν πολιτικά, χωρίς καμία ελπίδα επανεκλογής τους. Ως αντάλλαγμα, λοιπόν, ζητούσαν τιμές, δύναμη και πλούτη, όλα μαζί. Ο ελάχιστος όρος τους ήταν η υπουργοποίηση. Μετά την ικανοποίηση του όρου αυτού, άρχιζαν τα παζαρέματα. Δεν είναι γι' αυτό διόλου παράξενο πως ένα από τα συνθήματα που κυκλοφορούσαν τις μέρες εκείνες ήταν «Πόσα;»».⁵⁰³ Επίσης, ο Λιναρδάτος κάνει λόγο για «εκατομμύρια δραχμές, χιλιάδες δολάρια, διαμερίσματα, τυπογραφικές εγκαταστάσεις υπουργικοί θώκοι που προσφέρονταν από επιχειρηματίες και τη CIA για να υποστηριχθεί η «λύση Στεφανόπουλου»», ενώ κατηγορεί τους αποστάτες για «εξαχρείωση του δημοκρατικού πολιτεύματος και του κοινοβουλευτισμού», αν και θεωρούσε ότι δεν είχαν εξαγοραστεί όλοι όσοι αποχώρησαν από την ΕΚ, αλλά ήταν υπεύθυνοι για την κρίση που είχε δημιουργηθεί.⁵⁰⁴ Για οργανωμένο σχέδιο κάνουν λόγο και πιο σύγχρονες αναλύσεις.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ «Ο Εκβιασμός», *Ελευθερία*, 26 Σεπτεμβρίου 1965.

⁵⁰² Ανδρέας Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 256. Βλ. για την μετατροπή της αντιπαράθεσης στο δίπολο «δεξιά-αντιδεξιά», Δημήτριος Σωτηρόπουλος, *Εθνικές Κρίσεις: Από τον «Ανένδοτο» στο «Δεξιά-Αντιδεξιά»*, τόμος 6, *Καθημερινή*, Αθήνα, 2019.

⁵⁰³ *Ο.π.*, σ. 254.

⁵⁰⁴ Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε', *ό.π.*, σσ. 296-298.

⁵⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι 60 μέρες που γέννησαν την Αποστασία», *Τα Νέα*, 17 Μαΐου 2008, <https://www.tanea.gr/2008/05/17/greece/oi-60-meres-poy-gennisan-tin-apostasias>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

Από την άλλη ο τότε βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστήριξε αργότερα ότι ο ίδιος δεν είχε εμπλοκή σε τέτοιες ενέργειες, αλλά ανέφερε πως ο Αμερικανός επιτετραμμένος, Ν. Άνσουτζ, είχε αποτρέψει βουλευτές από το να ψηφίσουν τον Στεφανόπουλο, χωρίς να γνωρίζει τα κίνητρά του. Μάλιστα, για τις παρασκηνιακές του κινήσεις ζήτησε από τον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ, Ντην Ρασκ, να τον απομακρύνει.⁵⁰⁶ Ο Κ. Μητσοτάκης, δεν θεωρούσε ότι οι Αμερικανοί είχαν σοβαρή ανάμειξη, αλλά ισχυροί οικονομικοί παράγοντες, όπως ο Τομ Πάππας και ο Σταύρος Νιάρχος διέθεσαν οικονομικά ποσά για την συγκεκριμένη υπόθεση, χωρίς να υπάρχει ένδειξη ότι υπήρξε απευθείας χρηματισμός κάποιου βουλευτή, καθώς το βασικό δέλεαρ για την προσέλκυση κάποιου ήταν η εξουσία. Άλλωστε εύποροι πολιτικοί (όπως για παράδειγμα, ο Ι. Γκλαβάνης και ο Εμ. Κοθρής) ήταν απίθανο να έχουν χρηματιστεί, αν και τα χρήματα μπορούσαν να διατεθούν εμμέσως σε δημοσιογράφους, εφημερίδες, προπαγάνδα κλπ.⁵⁰⁷ Νεότερες έρευνες δείχνουν ότι οι Αμερικανοί δεν είχαν τόσο ενεργή συμμετοχή, όπως είναι διαδεδομένο.⁵⁰⁸

Απόλυτα ενδεικτική για τους λόγους που οδήγησαν τους «αποστάτες» στην αποχώρηση από την ΕΚ υπήρξε η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ομιλία του Κ. Μητσοτάκη σε οπαδούς του στον κινηματογράφο «Πάνθεον» στα Χανιά την 1^η Οκτωβρίου 1965. Ήταν η πρώτη φορά που κάποιος από τους «αποστάτες» περιόδευε στην επαρχία. Μάλιστα, σημειώθηκαν βίαια επεισόδια από οπαδούς της ΕΚ στην προσπάθεια να εμποδιστεί η πραγματοποίηση της ομιλίας.⁵⁰⁹ Μάλιστα, καθώς εκείνες τις ημέρες θα επισκεπτόταν την Κρήτη και ο Γ. Παπανδρέου, ο Μητσοτάκης προετοίμασε την επίσκεψή του εξαγγέλλοντας ένα μεγάλο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων για την Κρήτη.⁵¹⁰ *Το Βήμα* έκανε λόγο για «ευτελείς αντιπερισπασμούς» και «διαβουκόληση των Κρητικών».⁵¹¹

Στην ομιλία του, η οποία διακατεχόταν από έντονο τοπικιστικό χαρακτήρα, εξαπέλυσε δριμυεία επίθεση κατά των δύο Παπανδρέου. Συγκεκριμένα, χαρακτήρισε τον Ανδρέα: *«αερόλιθο που έπεσε προερχόμενος εξ Αμερικής εις την ΕΚ και συνέτριψε το επιβλητικό οικοδόμημα που είχαμε στήσει με αγώνες και θυσίες πολλών ετών, μετέβαλε τον θρίαμβον εις καταισχύνην και τας ελπίδας του λαού μας εις απόγνωσιν. Και υπονόμεισε ενσυνειδήτως την*

⁵⁰⁶ Βασιλεύς Κωνσταντίνος, τόμος Β', ό.π., σσ. 152-153.

⁵⁰⁷ Παπαχελάς, *Μητσοτάκης*, τόμος Α', ό.π., σσ. 237-241.

⁵⁰⁸ Ιωάννης Ιατρίδης, «Απρόθυμος Ηγεμόνας. Αμερικανική διπλωματία και η ελληνική πολιτική κρίση (1961-1967)», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, ό.π., σσ. 43-67, Θεόδωρος Κουλουμπής, «Ελληνοαμερικανικές σχέσεις και επιβολή της δικτατορίας: μια επανεκτίμηση» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 78-83.

⁵⁰⁹ *Ελευθερία*, 2 Οκτωβρίου 1965.

⁵¹⁰ Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σ. 220.

⁵¹¹ *Το Βήμα*, 2 Οκτωβρίου 1965.

ιδεολογία του Κέντρου, παρέλυσε τη κυβερνητική μας δραστηριότητα, κατέλυσε την ψυχική ενότητα του κόμματός μας και ωδήγησεν τελικώς και τον πατέρα του και την παράταξιν εις την καταστροφήν (...)). Πρόσθεσε, επίσης, ότι αμέσως μετά τις εκλογές «μάς διώρισεν εχθρούς και αναζήτησε συμμάχους εκτός της παρατάξεως διά να τήν αλώση», την οποία «είχε καταστήση έρμαιο μιας κλίκας στους κόλπους της οποίας συναγελάζονται με κάθε άνεση στελέχη της ΕΔΑ και τρωκτικά του Καραμανλή».⁵¹² Συνεχίζοντας κατηγόρησε τον Ανδρέα ότι «στερείται κάθε ιδεολογίας» είχε αποκοπεί από την Ελλάδα και σκοπός του ήταν να κληρονομήσει τον πατέρα του. Αλλά, όπως τόνισε: «η αρχηγία κατακτάται με αγώνας και επιβάλλεται με την γενικήν αναγνώρισιν. Δεν μας χρειάζονται η εξ Αμερικής κληρονόμοι», ενώ «το δυστύχημα ήταν ότι στερούνταν κάθε ιδεολογίας και όχι ότι ήταν κομμουνιστής». Ο Μητσοτάκης κατήγγειλε «κακομεταχείριση της Κρήτης», φέρνοντας ως παράδειγμα τις περιπτώσεις των στρατηγών Λουκάκη και Βουτυράκη. Επιπλέον, επέκρινε τη διαχείριση του Κυπριακού, για το οποίο ενώ το υπουργικό συμβούλιο με ψήφισμα αποφάσισε την Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, ξαφνικά «όλα ανατράπηκαν και το εθνικό θέμα βρέθηκε σε αδιέξοδο», όπως και για τη διαδικασία παραπομπής Καραμανλή στο ειδικό δικαστήριο με το οποίο «διεμπορεύθη και η κυβέρνησις και το Κόμμα». Κατηγόρησε τον Γ. Παπανδρέου για την εμπιστοσύνη στον «μέγα έμπιστο και ευνοούμενό του, κ. Π. Γαρουφαλιά», ο οποίος είχε αποστασιοποιηθεί παλαιότερα από τις επιλογές του κόμματος. Όσον αφορά την προκληθείσα κρίση, κατά τον Κρητικό πολιτικό, ο Παπανδρέου «εν συνειδήσει ωδήγησεν εις την παραίτησιν, εις την ανωμαλίαν», καθώς γνώριζε τα ενδοκυβερνητικά προβλήματα, όπως το οικονομικό, οδήγησε σε ένταση και διχασμό για να επωφεληθεί πολιτικά. Αλλά, κατά τον ίδιο, το Κέντρο ζημιωνόταν από την κατάσταση ανωμαλίας και επωφελούνταν τα «δύο άκρα». Ενώ η χαρακτήρισε «συμφορά και πολιτική αθλιότητα» την «καλλιέργεια αντιβασιλικού μένους». Κλείνοντας την ομιλία του, απέρριψε τον χαρακτηρισμό «προδότες» και ανέφερε ότι: «το λάθος μας ήτο ότι δεν συνωμοτήσαμεν» υπενθυμίζοντας ότι ο ίδιος δεν είχε αποχωρήσει από την παράταξη ούτε συνεργάστηκε με τη δεξιά ή την αριστερά σε αντίθεση με τον Παπανδρέου. Συγκεκριμένα, το 1935 είχε διασπάσει το ΚΦ ιδρύοντας δικό του κόμμα, το 1952, «όταν εχαροπάλευεν η δημοκρατίαν συνωμότησε με τον Παπάγο διά να την καταστρέψη», το 1956 συγκρότησε το αντικαραμανλικό μέτωπο με την ΕΔΑ, παρά τη διαφωνία του Σ. Βενιζέλου, το 1958 διαπραγματευόταν με τον Καραμανλή για τον εκλογικό νόμο που έφερε τη συντριβή του Κέντρου και οδήγησε στη δεύτερη ήττα του 1961 με τη βία και την τρομοκρατία την οποία

⁵¹² Η αναφορά αυτή προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις εκ μέρους της ΕΡΕ, βλ. «Τα Σφάλματα», *Καθημερινή*, 3 Οκτωβρίου 1965, και *Καθημερινή* 6 Οκτωβρίου 1965.

είχε εγκρίνει ο ίδιος ο Παπανδρέου, «υπό την προϋπόθεσιν ότι η τρομοκρατία θα έδρα υπέρ ημών», απολογήθηκε για την εκλογή του στην ηγεσία της ΕΚ και τόνισε: «Εσώσαμε τον ίδιο τον Γεώργιον Παπανδρέου από την εσχάτην πολιτικήν κατασχύνην όταν τον παρελάβομεν αθλίως συμπλέοντα με την ΕΡΕ και επαιτούντα εις τους προθαλάμους του κ. Καραμανλή». Οπωσδήποτε και λόγω του κρητικού ακροατηρίου, ο Μητσοτάκης έδωσε έμφαση στην μοιραία απώλεια του Σ. Βενιζέλου, ο οποίος εξέφραζε «την σωφροσύνην, την μετριοπάθεια, τον αληθή πατριωτισμόν» και μέχρι την τελευταία στιγμή δεν εμπιστευόταν τον Γ. Παπανδρέου και προσπαθούσε να τον ελέγξει.⁵¹³

Στο ίδιο μήκος κύματος βρέθηκε και ο Η. Τσιριμώκος σε εκτενές άρθρο του στην *Ελευθερία*. Επισήμανε ότι «ποτέ τα «εν οίκω» δεν έχουν επηρεάση τόσο πολύ τα «εν δήμω»» και χαρακτήρισε «ρίζα του κακού» το γεγονός ότι η ΕΚ «δεν κατόρθωσε να γίνη δημοκρατικόν κόμμα και ν' αποκτήση συλλογικήν ηγεσίαν» και ότι «αντί να βαδίσωμεν προς κάποιαν δημοκρατικήν οργάνωσιν οπισθοχωρήσαμεν προς την πλήρη μοναρχίαν, με ισόβιον αρχηγόν, φροντίζοντα διά το μέλλον του υιού του (...)». Επίσης, πρόσθεσε πως προτίμησε να υποστεί την πρόσκαιρη κατακραυγή σώζοντας την κοινωνική πρόοδο και προστατεύοντας την «Ελευθερία» και το «Έθνος» και κατονόμασε ως υπεύθυνο της κρίσης τον «Μονάρχη του Καστρίου και τον υιόν του» και όχι τον «Μονάρχη των Ανακτόρων». Παράλληλα, κατηγόρησε τον Γέρο για τις ύβρεις εναντίον των πρώην συνεργατών του, για τη συμπόρευση με την ΕΔΑ και για το ότι έθεσε ουσιαστικά καθεστωτικό ζήτημα, με τη χαρακτηριστική φράση «από τον διμέτωπον έχει περάσει στον διπρόσωπον. Με το ένα πρόσωπο είναι εστραμμένος προς τα Ανάκτορα, αλλά και προς την μεγάλην πλειοψηφίαν του ελληνικού λαού που επιθυμεί την ηρεμίαν (...) Με το άλλον πρόσωπον, επιδέξιος Ιανός στρέφει προς τας μάζας της ΕΔΑ που τον ακούουν και επιτίθενται συνεχώς κατά του προσώπου του Βασιλέως (...) Τέλος, κατά τον Τσιριμώκο η παραίτηση Παπανδρέου ήταν «φυγή μπροστά στα προβλήματα του τόπου», ενώ εξέφρασε την αποστροφή του για την πόλωση που είχε καλλιεργηθεί αντιπροτείνοντας τον «φανατισμό της μετριοπαθείας», κατά τη ρήση του Α. Σβώλου, ένα ιδανικό απαραίτητο για να «ζήση ο τόπος».⁵¹⁴

Με βάση, λοιπόν, τις μαρτυρίες των «αποστατών», το βασικό επιχείρημα ήταν ότι αφού δεν εισακούστηκαν οι παρακλήσεις τους για αποφυγή ρήξης και παραίτησης της κυβέρνησης Παπανδρέου, ανέλαβαν τη διακυβέρνηση, προκειμένου να διατηρηθεί η εξουσία στους

⁵¹³ Ολόκληρο το κείμενο της ομιλίας Μητσοτάκη στην *Ελευθερία*, 2 Οκτωβρίου 1965, σ. 7, επίσης, Διαμαντόπουλος, *Μητσοτάκης*, τόμος Β', ό.π., σσ. 220-225.

⁵¹⁴ «Από τον Ανένδοτον εις τον Διπρόσωπον», *Ελευθερία*, 3 Οκτωβρίου 1965.

κόλπους της «Δημοκρατικής Παράταξης», λόγω και του σχετικά πρόσφατου 53%. Επρόκειτο για μια απέλπιδα προσπάθεια να αποφευχθεί ένα νέο «1915», ένας νέος Εθνικός Διχασμός, μεταξύ πρωθυπουργού και βασιλιά. Εκείνη η διαφωνία αποτέλεσε την έναρξη μιας οδυνηρής περιόδου για το ελληνικό έθνος με ολέθριες συνέπειες. Εξάλλου, οι «αποστάτες» αποτελούσαν ως επί το πλείστον στελέχη που ανήκαν παραδοσιακά στον κεντρώο και φιλελεύθερο/βενιζελικό χώρο⁵¹⁵ και διατηρούσαν έντονες τις δυσάρεστες μνήμες της περιόδου του Εθνικού Διχασμού, αλλά και της μεγάλης εμφύλιας διαμάχης της δεκαετίας του 1940. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος που προσπαθούσαν εναγωνίως να πείσουν τον Παπανδρέου να μην παραιτηθεί, αλλά να βρεθεί συμβιβασμός με το Στέμμα. Εκτός των άλλων, εκείνη την εποχή θεωρούνταν δεδομένο ότι θα υπάρξει παρέμβαση του στρατού στα πολιτικά πράγματα της χώρας με εντολή του Κωνσταντίνου, ο οποίος μόνο φαινομενικά, όπως αποδείχθηκε δύο χρόνια μετά, ήλεγχε το στράτευμα. Έτσι, εξηγείται και η ευρεία χρήση του όρου «χούντα» στο δημόσιο λόγο της εποχής. Άλλωστε και ο Α. Παπανδρέου, όπως γράφει, χαρακτήριζε ορισμένους από τους «αποστάτες» «*πιο προοδευτικούς*» σε σύγκριση με άλλους που έμειναν πιστοί και οι όποιες διαφορές υπήρχαν αφορούσαν την σύγκρουση με «*το κατεστημένο*».⁵¹⁶

Ως «*πολιτική πράξη*» χαρακτήρισε την «αποστασία» ο δημοσιογράφος, ιστορικός και βουλευτής της ΕΔΑ, Π. Παρασκευόπουλος, ο οποίος ανέφερε ότι πρέπει να κριθεί ως «*πολιτική*» και όχι ως «*ηθική*» συμπεριφορά και αποσκοπούσε στον συμβιβασμό με τον βασιλιά σε αντίθεση με τη σύγκρουση που επιδίωκαν οι δύο Παπανδρέου.⁵¹⁷ Για «*ξεκαθάρισμα λογαριασμών*» έκανε ο Διαμαντόπουλος.⁵¹⁸ Για τους «αποστάτες» ήταν αδιανόητο να εγκαταλείψουν την εξουσία, να θέσουν στην πράξη πολιτειακό ζήτημα και να κατέβουν στο «*πεζοδρόμιο*» για υπερασπιστούν τον Α. Παπανδρέου, με τον οποίο υπήρχαν άλλωστε ιδεολογικές, πολιτικές και προσωπικές διαφορές, συγκροτώντας παράλληλα κοινό μέτωπο με την ΕΔΑ. Οι συνθήκες ήταν πλέον διαφορετικές σε σύγκριση με τον Α' Ανένδοτο Αγώνα. Ωστόσο, δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την εκτροπή του πολιτεύματος.⁵¹⁹

7.6. Τα χαρακτηριστικά των «αποστατών»

Ποιοι ήταν αυτοί όμως που αποχώρησαν από την ΕΚ και συντάχθηκαν με τους «αποστάτες»; Συνολικά η ΕΚ είχε εκλέξει 171 βουλευτές, από τους οποίους αποχώρησαν 49 κατά την

⁵¹⁵ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός*, ό.π., σσ. 437-438.

⁵¹⁶ Ανδρέας Παπανδρέου, ό.π., σ. 255.

⁵¹⁷ Παρασκευόπουλος, *Πώς φθάσαμε στη δικτατορία*, ό.π., σσ. 77-78.

⁵¹⁸ Διαμαντόπουλος, «*Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του '60*», ό.π., σ. 310.

⁵¹⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, «*Κρίση εξουσίας*» στο Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία*, ό.π., σσ. 51-58.

«αποστασία». Από του 91 βουλευτές οι οποίοι είχαν εξασφαλίσει θέση στο Κοινοβούλιο και πριν την ίδρυση της ΕΚ, αποχώρησαν οι 35, δηλαδή ποσοστό της τάξης του 38,4%. Μάλιστα, από του 46 εναπομείναντες στην ΕΚ, οι 10 φαίνεται να ανήκαν στην ομάδα του Α. Παπανδρέου. Όσον αφορά, τους βουλευτές, οι οποίοι είχαν πρωτοεκλεγεί για πρώτη φορά βουλευτές με την ΕΚ (είτε είχαν πολιτευθεί κατά το παρελθόν και απέτυχαν να εκλεγούν με άλλο κόμμα αλλά εξελέγησαν με την ΕΚ είτε είχαν πολιτευθεί με την ΕΚ και πέτυχαν την εκλογή τους) φαίνεται να ήταν πιο πιστοί στον Γ. Παπανδρέου, καθώς από τους 80 της συγκεκριμένης κατηγορίας αποχώρησαν οι 15, δηλαδή το 18,75%.⁵²⁰

Επιπλέον, από τους δώδεκα αρχηγούς κομμάτων που υπήρξαν ιδρυτικά μέλη της ΕΚ, ο Σ. Βενιζέλος είχε πεθάνει, ο Θ. Τουρκοβασίλης είχε αποσυρθεί της πολιτικής από το 1961 και επιπλέον αποχώρησαν οι: 1) Η. Τσιριμώκος, 2) Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, 3) Στ. Αλλαμανής, 4) Στ. Στεφανόπουλος και 5) Γ. Μπακατσέλος. Συνεπώς, από τα οκτώ μέλη της αρχικής διοικούσας επιτροπής της ΕΚ αποχώρησαν οι τέσσερις (δεδομένου ότι αποχώρησε και ο Στ. Κωστόπουλος ο οποίος συμμετείχε αντί του Σ. Βενιζέλου). Παρέμειναν δηλαδή μόνο οι: Γ. Παπανδρέου, Π. Κατσώτας, Α. Μπαλατζής και Σ. Παπαπολίτης. Ο τελευταίος είναι θεωρητικά οξύμωρο ότι παρέμεινε στην ΕΚ, αφού όπως αναφέρθηκε, είχε πρωταγωνιστήσει σε δύο «μικρότερες αποστασίες», δηλαδή σε αυτήν με την μη ψήφιση του Νόβα για την προεδρία της Βουλής και στη δεύτερη τον Ιανουάριο του 1965.⁵²¹

Άλλο αξιόλογο στοιχείο είναι ότι στους «αποστάτες» συγκαταλέγονταν προσωπικότητες που προέρχονταν από πολιτικές οικογένειες, όπως ο Θ. Ρέντης, γιος του παλαιού πολιτικού και υπουργού των Φιλελευθέρων, Κ. Ρέντη, ο Ι. Τσουδερός, γιος του πρώην πρωθυπουργού Εμ. Τσουδερού, ο Ι. Τσιριμώκος, ανιψιός του Η. Τσιριμώκου και ο Γ. Στεφανόπουλος, αδελφός του Στέφανου. Μια ενδιαφέρουσα, επίσης, παρατήρηση είναι ότι όσοι βουλευτές της ΕΚ είχαν εκλεγεί το 1946 με το ΚΒΦ του Σ. Βενιζέλου, αποχώρησαν όλοι (Κ. Μητσοτάκης, Στ. Κωστόπουλος, Εμ. Κοθρής, Ι. Γκλαβάνης, Χ. Ψαρρός).⁵²²

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αποστατών είναι ότι όσο πιο παλιό και υψηλά ιστάμενο ήταν ένα στέλεχος της ΕΚ τόσο πιο πιθανό ήταν να αποχωρήσει. Στελέχη που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της ΕΚ και στον Ανένδοτο θεωρούσαν

⁵²⁰ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., βλ. πίνακα 3, σ. 336.

⁵²¹ Βλ. την ανάλυση του Θ. Διαμαντόπουλου στο Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σσ. 188-206 και η οποία αναπαράγεται σε άλλα έργα του ίδιου: Διαμαντόπουλος, «Ένωση Κέντρου»: Κόμμα αρχών ή Ομάδα εξουσίας;» ό.π., σσ. 131-150.

⁵²² Φόρτωμας, «Η συγκρότηση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων», ό.π., βλ. Πίνακα Βουλευτών ΚΒΦ, σσ. 65-71 και *Μητρώων Βουλευτών*, ό.π., σσ. 229-231.

ότι έπρεπε να έχουν λόγο στην άσκηση της εξουσίας και στη διοίκηση της ΕΚ. Το γεγονός ότι είχαν γνωρίσει τους παλιότερους φιλελεύθερους ηγέτες, όπως τους Ελευθέριο και Σοφοκλή Βενιζέλο, τον Θ. Σοφούλη, τον Ν. Πλαστήρα, τον Εμ. Τσουδερό και παράλληλα είχαν ζήσει τις περιόδους κατά τις οποίες ο Γ. Παπανδρέου βρισκόταν στο πολιτικό περιθώριο αισθάνονταν σχεδόν «ισοϋψείς» με τον Γέρο. Επιπλέον, ορισμένοι βουλευτές που προέρχονταν από τη Δεξιά ήταν πιο πιθανό να αποχωρήσουν. Αντίθετα, πιο πιστά σε αυτόν παρέμειναν νεότεροι στελέχη που είχαν πρωτοεκλεγεί βουλευτές με την ΕΚ από το 1961 και μετά και είχαν γνωρίσει τον Παπανδρέου ως τον μοναδικό ηγέτη τους σε μια περίοδο που είχε περιβληθεί με το κύρος του «αγωνιστή της Δημοκρατίας» λόγω του Ανένδοτου Αγώνα.⁵²³

Πάντως, η «Αποστασία» μέχρι σήμερα έχει διατηρήσει την αρνητική της έννοια. Είναι ενδεικτικό ότι σε δημοσκόπηση της Pulse το 2008 η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών της Αριστεράς και του Κέντρου είχαν αρνητική άποψη για τους «αποστάτες», ενώ θεωρούσαν τους Αμερικανούς, τον βασιλιά τη Φρειδερίκη και τον Μητσοτάκη τους κυρίους υπεύθυνους για την επιβολή της δικτατορίας το 1967.⁵²⁴

⁵²³ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή, ό.π.*, σσ. 199-206.

⁵²⁴ «Η Ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στα Ιουλιανά γεγονότα του 1965 & την πολιτική κρίση της περιόδου 1965–1967 (Στάσεις & Αντιλήψεις)», 19 Μαΐου 2008, <https://www.publicissue.gr/169/iouliana>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου) και Νίκος Μαραντζίδης, «Η δεκαετία του '60 ως δημόσια ιστορία» στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία, ό.π.*, σσ. 351–363. Βλ. και την κριτική στον Μητσοτάκη από το περιοδικό *Αντί*, τεύχος 227 (1983), σσ. 14-18.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, η περίοδος της διακυβέρνησης της ΕΚ, εντασσόμενη στο γενικότερο πλαίσιο ανακατατάξεων της δεκαετίας του 60, υπήρξε από την αρχή μέχρι το τέλος επεισοδιακή. Η ενοποίηση του κεντρικού χώρου με τη συγκρότηση της ΕΚ το 1961 έδωσε ελπίδες σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας για ριζικές αλλαγές και φιλελευθεροποίηση του μετεμφυλιακού καθεστώτος, ενώ παράλληλα, προσέδωσε στο πολιτικό σκηνικό μια εναλλακτική «εθνικόφρονα» επιλογή για τη διακυβέρνηση. Επιπλέον, φάνηκε ότι το Κέντρο, ο φορέας της βενιζελικής κληρονομιάς, άφηνε οριστικά πίσω του μια μετά μεγάλη περίοδο διαφωνιών, εσωστρέφειας, πολυδιάσπασης και εκλογικών ηττών.

Πολύ σύντομα, όμως, η ΕΚ έδειξε να ταλανίζεται από τις γενικότερες παθογένειες του Κέντρου στην Ελλάδα, δηλαδή τις κάκιστες προσωπικές σχέσεις των ηγετών της και την έλλειψη ιδεολογικής συνοχής, καθώς η «Δημοκρατική Παράταξη» αποτελούνταν από επιμέρους κόμματα και προσωπικότητες με διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές. Η ανομοιογένεια αυτή καλύφθηκε μετά τις εκλογές του 1961 μέσω του Ανένδοτου Αγώνα, όταν πλέον ο Καραμανλής θεωρήθηκε ο «κοινός εχθρός». Ωστόσο, η άνοδος της ΕΚ στην εξουσία και η αποχώρηση από την Ελλάδα και την πολιτική του Καραμανλή μετέβαλε τα δεδομένα, καθώς ο «εχθρός» είχε πλέον εκλείψει και οι κεντρώοι καλούνταν να παράξουν πολιτικό έργο και όχι να αντιπολιτεύονται. Αλλά, οι δύο απρόσμενες απώλειες, του Σ. Βενιζέλου και του βασιλιά Παύλου, έφεραν ανισορροπία στο πολιτικό σύστημα και κατέστησαν τον Παπανδρέου φαινομενικά αδιαμφισβήτητο ηγέτη ενός της ΕΚ. Η διαδοχή του Παύλου από τον άπειρο και νεαρό γιο του, Κωνσταντίνο Β΄, αποδείχθηκε ωστόσο μοιραία, καθώς επηρεαζόταν από ακραίους κύκλους του Παλατιού.

Επιπλέον, υπήρχε και ο παράγων που επισημαίνει ο Η. Νικολακόπουλος, δηλαδή η ασυμβατότητα των εννοιών της «φιλελευθεροποίησης» και της «εθνικοφροσύνης»,⁵²⁵ δεδομένου ότι οι μνήμες από τη δεκαετία του '40 παρέμεναν έντονες, όπως φανερώνουν οι συχνές αναφορές στον Τύπο και στον δημόσιο διάλογο.⁵²⁶ Εξαιτίας αυτών των δεδομένων, βέβαια, ήταν αδύνατον να υπάρξει ένα δυτικοευρωπαϊκού τύπου σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, λόγω του αντικομμουνισμού και της απαξίωσης των σοσιαλιστών, αλλά και εξαιτίας της δομής της ελληνικής κοινωνίας με την απουσία μιας κοινωνικής τάξης βιομηχανικών εργατών. Εξάλλου, ο ηγέτης της ΕΚ, Γ. Παπανδρέου, υπήρξε ίσως ο μεγαλύτερος αντικομμουνιστής

⁵²⁵ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σσ. 33-39.

⁵²⁶ Ελένη Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964)» στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 143-165.

Έλληνας πολιτικός. Συνεπώς, ήταν εξαιρετικά δύσκολο η ΕΚ να βρει τον ρόλο της ως ανεξάρτητος πόλος ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά.

Αποδείχθηκε κομβική για την ΕΚ η συμμετοχή στις εκλογές του 1964 και στην κυβέρνηση του γιου του πρωθυπουργού, Α. Παπανδρέου. Φορέας διαφορετικής νοοτροπίας, φιλόδοξος αλλά και άπειρος ως προς τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, καθώς απουσία για μεγάλο διάστημα στις ΗΠΑ. Ο Ανδρέας, παρά την αμερικανική του υπηκοότητα, στράφηκε εναντίον της αμερικανικής πολιτικής κερδίζοντας τη συμπάθεια μεγάλου μέρους της ευρύτερης Αριστεράς. Από την άλλη, όμως, η τάση του να εμπλέκεται σχεδόν σε όλα τα ζητήματα ξεπερνώντας τις αρμοδιότητές του, αρχικά ως υπουργός Προεδρίας και έπειτα ως αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού, προκάλεσε δυσλειτουργία στην κυβέρνηση, αφού μπορούσε να επηρεάζει τον πατέρα του σε κρίσιμες αποφάσεις και να του αλλάζει γνώμη, κάτι που εξόργιζε τα υπόλοιπα ηγετικά στελέχη της κυβέρνησης., ειδικά επειδή αυτό συνέβαινε παρασκηνιακά και όχι στα αρμόδια κυβερνητικά όργανα. Επίσης, λόγω της συσπείρωσης γύρω από τον Α. Παπανδρέου μιας «Κεντροαριστερής» τάσης εντός της ΕΚ, οι σχέσεις του με τους ενδοκυβερνητικούς αντιπάλους του επιδεινώθηκαν, καθώς ερμηνεύθηκε ως προσπάθεια διαδοχής του πατέρα του, κάτι που συγκρούονταν με τη δική τους φιλοδοξία για τη διαδοχή, αν προέκυπτε τέτοιο ζήτημα λόγω της προχωρημένης ηλικίας του Γ. Παπανδρέου.

Εντούτοις, δεν επαρκεί μόνο η έλλειψη συνοχής για να εξηγήσει τα όσα συνέβησαν κατά τη διακυβέρνηση της ΕΚ. Η αδυναμία εκλογής προέδρου της Βουλής υπήρξε γεγονός πρωτοφανές για ένα φαινομενικά ισχυρό κόμμα και αυτό γιατί η πρώτη σύνθεση της κυβέρνησης προκάλεσε δυσαρέσκεια σε ιδρυτικά στελέχη της ΕΚ, κυρίως προερχόμενα από την Κεντροαριστερά, όπως ο Τσιριμώκος και ο Παπαπολίτης, τα οποία προσδοκούσαν όχι μόνο σε αυξημένο ρόλο στις κυβερνητικές επιλογές, αλλά και σε μια πιο δημοκρατική και συλλογική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η αρχική διαγραφή των δύο και η ανάκλησή της έφερε μόνο πρόσκαιρη ηρεμία, αφού τον Ιανουάριο του 1965 επαναλήφθηκαν οι αντιδράσεις λόγω του αποκλεισμού από την κυβέρνηση του Παπαπολίτη. Μέσα σε ένα έτος η ΕΚ είχε γίνει για δεύτερη φορά «η χλεύη των ηττημένων». Οι συχνοί ανασχηματισμοί ήταν ένα δείγμα ότι ο Παπανδρέου προσπαθούσε να διατηρεί ικανοποιημένες όλες τις πλευρές εντός της παράταξης, χωρίς όμως να το καταφέρνει.

Ο κρίσιμος τομέας της οικονομίας προξένησε επιπλέον ενδοκυβερνητικά προβλήματα. Με την αποκαλούμενη «πολιτική των παροχών» η ΕΚ άλλαξε τους συσχετισμούς υπέρ της και οπωσδήποτε ήταν ένας από τους λόγους που το Κέντρο επικράτησε εκλογικά, αφού η «σφιχτή»

οικονομική πολιτική του Καραμανλή είχε επιφέρει κόπωση την κοινωνία. Σύντομα, ο υπουργός Οικονομικών, Κ. Μητσοτάκης, επισήμανε τους κινδύνους από τη συνέχιση μιας τέτοιας κατεύθυνσης και πρότεινε αυστηρά περιοριστικά μέτρα, κάτι που ο πρωθυπουργός αρνήθηκε φοβούμενος το πολιτικό κόστος. Η ενδοκυβερνητική κατάσταση περιπλέχθηκε περισσότερο λόγω των διαφορετικών απόψεων του Α. Παπανδρέου, ο οποίος εισηγούνταν μια «κεϋνσιανή» πολιτική και αύξηση των κοινωνικών παροχών. Απόρροια των διαφορετικών αυτών τάσεων ήταν η ξαφνική αποχώρηση του υπουργού Συντονισμού και ηγετικού στελέχους, Γ. Μαύρου, για να αναλάβει μια μη πολιτική θέση, αυτή του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας. Το οξύμωρο ήταν ότι ο υπουργός Οικονομικών δεν συμφωνούσε με την πολιτική που ο ίδιος καλούνταν να ασκήσει, κάτι που σε διαφορετική περίπτωση θα οδηγούσε σε παραίτησή του. Πάντως, γενικά το πρόβλημα της κυβέρνησης Παπανδρέου ήταν ότι δεν εφάρμοσε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομική πολιτική, αν και τελικά η οικονομία παρά την πολιτική αστάθεια κατάφερε να αντέξει. Επιπλέον, τα ενδοκυβερνητικά ζητήματα προκαλούσαν αδυναμία προώθησης μεταρρυθμίσεων, πλην της εκπαιδευτικής που θεωρήθηκε επιτυχία.

Αναμφίβολα, το εθνικό θέμα του Κυπριακού μονοπόλησε το κυβερνητικό ενδιαφέρον. Η καταγγελία τα προηγούμενα χρόνια των Συμφωνιών Ζυρίχης και Λονδίνου ως «προδοσία» στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα είχε ως αποτέλεσμα η κυβέρνηση Παπανδρέου να εισαγάγει το λεγόμενο δόγμα του «εθνικού κέντρου», δηλαδή να έχει η Αθήνα την πρωτοβουλία των κινήσεων και η Λευκωσία να ακολουθεί. Η πολιτική αυτή, η οποία διαφοροποιούνταν από την πολιτική Καραμανλή που προέκρινε την κυπριακή ανεξαρτησία, στόχευε στην Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Ωστόσο, τα δεδομένα στην πραγματικότητα ήταν διαφορετικά, καθώς ο Μακάριος δημοσίως τόνιζε ότι αγωνιζόταν για την Ένωση, αλλά στην πράξη διαφωνούσε με κάθε προτεινόμενη λύση, ενώ λειτουργούσε μονομερώς, χωρίς να προηγηθεί συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση, με συνέπεια τη ρήξη στις σχέσεις Αθήνας-Λευκωσίας, την παρ' ολίγο «ανάφλεξη» ενός ελληνοτουρκικού πολέμου. Η επιστροφή του Γ. Γρίβα στη Μεγαλόνησο, χωρίς η ελληνική κυβέρνηση να μπορεί να τον πείσει να επιστρέψει, αποδείκνυε ότι η κυβέρνηση της ΕΚ δεν ήλεγχε τις εξελίξεις, ενώ παράλληλα προστέθηκε ένας επιπλέον παράγοντας αποσταθεροποίησης τόσο για την Κύπρο όσο και για την ίδια την ελλαδική κυβέρνηση, αφού αυτός αποκάλυψε την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

Επιπλέον, το σοβαρό ενδεχόμενο ελληνοτουρκικού πολέμου ανάγκασε τις ΗΠΑ να εμπλακούν άμεσα στις συζητήσεις για το Κυπριακό, με αποκορύφωμα την συνάντηση του Προέδρου Τζόνσον με τους Παπανδρέου και Ινονού και την διαμεσολάβηση του Άτσεσον, ο

ο οποίος πρότεινε μια σειρά σχεδίων. Παρά την αρχική αποδοχή του, ο Παπανδρέου προχώρησε σε αναδίπλωση και απέρριψε τελικά το ομώνυμο σχέδιο, κατόπιν παρασκηνιακών πιέσεων του γιου του, Ανδρέα, ο οποίος είχε συνταχθεί με τις απόψεις Μακαρίου. Η παλινωδία αυτή προκάλεσε μεγάλη ενδοκυβερνητική δυσαρέσκεια, όπως φάνηκε από τις επιθέσεις της πλευράς Μητσοτάκη-Κόκκα, μέσω της *Ελευθερίας*, εναντίον του Α. Παπανδρέου αλλά και του Μακαρίου.

Άλλη μία ενδοκυβερνητική κρίση προέκυψε με την αποκάλυψη του «σκανδάλου Σκιαδαρέση» που ανάγκασε τον Α. Παπανδρέου σε παραίτηση, καθώς, όπως παραδέχθηκε και ο ίδιος, είχε φέρει σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση. Ο Ανδρέας επικοινωνήσε το γεγονός ως πίεση των Αμερικανών, λόγω της διαφοροποιημένης στάσης του στο Κυπριακό, με αποτέλεσμα να αυξήσει τα ερείσματά του τόσο στην αριστερή πτέρυγα της ΕΚ αλλά και στην ευρύτερη Αριστερά. Στόχος ήταν να επιστρέψει πιο δυναμικά στην κυβέρνηση, όπως πράγματι συνέβη τον Απρίλιο του 1965, έπειτα από μία εντυπωσιακή περιοδεία στην Θεσσαλία. Το γεγονός αυτό έφερε νέα αναστάτωση στην κυβέρνηση και ο ίδιος παραδέχθηκε αργότερα ότι ήταν «στρατηγικό λάθος».

Η κυβέρνηση Παπανδρέου «αυτοτραυματίστηκε» και με το θέμα της παραπομπής του πρώην πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, και πρώην υπουργών του στο ειδικό δικαστήριο, καθώς ενώ η ΕΚ συντάχθηκε με την πρόταση της ΕΔΑ υπέρ της παραπομπής, μετά από μήνες ο ίδιος ο Παπανδρέου παραδέχθηκε ότι υπήρχε ζήτημα παραγραφής. Η διαχείριση αυτή δυσαρέστησε μεγάλο μέρος κυβερνητικών στελεχών, με κυριότερο τον Μητσοτάκη.

Τεράστιας σημασίας αποδείχθηκε, επίσης, και το ζήτημα του ελέγχου του στρατού. Η πολύχρονη αποχή από την εξουσία, αλλά και η αντιδεξιά και συχνά αντιβασιλική ρητορική στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα είχαν αποδυναμώσει τα ερείσματα του Κέντρου στις Ένοπλες Δυνάμεις. Ήδη, από τα τέλη του 1963 ο Παπανδρέου είχε παραχωρήσει τον έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων στα Ανάκτορα, με αντάλλαγμα τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών. Ωστόσο, παρά την άποψη που έχει επικρατήσει, η επιλογή Γαρουφαλιά στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης δεν ανήκε στον Κωνσταντίνο, αλλά στον ίδιο τον Παπανδρέου, με τον οποίο διατηρούσαν φιλικές σχέσεις υπολογίζοντας ότι θα ενέπνεε εμπιστοσύνη στον βασιλιά. Πράγματι, η μονομερής ενέργειά του με το διάταγμα μετονομασίας του «Εθνικού Στρατού» σε «Βασιλικό» αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της εύνοιας του Κωνσταντίνου, αν και τελικά δεν εφαρμόστηκε. Η τοποθέτηση Γαρουφαλιά στο «ευαίσθητο» υπουργείο της Εθνικής Αμύνης προκάλεσε σφοδρές (κυρίως εσωτερικές) αντιδράσεις, εξαιτίας

του ότι ο Γαρουφαλιάς ήταν συντηρητικός, φιλοβασιλικός, αλλά κυρίως επειδή είχε αποστασιοποιηθεί από τον Α' Ανένδοτο. Εκτός του Γαρουφαλιά, η τοποθέτηση του στρατηγού Γεννηματά στην ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων προκάλεσε σφοδρή αντίδραση, ειδικά του φιλοκυβερνητικού Τύπου, καθώς ο Γεννηματάς θεωρούνταν από τους πρωταγωνιστές της «βίας και νοθείας» στις εκλογές του 1961. Οι μετέπειτα εξελίξεις με την αναφορά στην ύπαρξη της οργάνωσης του ΙΔΕΑ, η δημοσιοποίηση του Σχεδίου «Περικλής» από τον Παπανδρέου στη Βουλή, το σκηνοθετημένο σαμποτάζ του Έβρου από τον μετέπειτα δικτάτορα, Γεώργιο Παπαδόπουλο, και πολύ περισσότερο η αποκάλυψη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ επανέφερε συνεχώς το ζήτημα ελέγχου του στρατεύματος και της ενδεχόμενης μεταβολής στην ηγεσία τους.

Τα πολλαπλά μέτωπα σε έναν νευραλγικό τομέα, όπως ο στρατός, προκαλούσαν ιδιαίτερη ανησυχία στο Παλάτι που πάντοτε επιδίωκε τον έλεγχο και την αποφυγή κομματικοποίησής του. Η αφορμή για τη ρήξη ήρθε με την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, δηλαδή μια μυστική νασερικού τύπου οργάνωση στις τάξεις κατώτερων αξιωματικών, με φερόμενο ως πολιτικό ηγέτη τον γιο του πρωθυπουργού, Α. Παπανδρέου. Η εμπλοκή του τελευταίου προκάλεσε τεράστια αναστάτωση, κυρίως στο Παλάτι, αλλά και σε υπερσυντηρητικούς αξιωματικούς, με συνέπεια η οργάνωση του ΑΣΠΙΔΑ να αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία από αυτή που πραγματικά διέθετε. Η απόφαση του Παπανδρέου να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης προσλήφθηκε από τον μονάρχη ως απόπειρα συγκάλυψης των ευθυνών του γιου του, ενώ η ανταλλαγή των επιστολών μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού απέκλεισε κάθε δυνατότητα συνδιαλλαγής και ανέδειξε νέα προβλήματα πολιτειακού και συνταγματικού χαρακτήρα, από τη στιγμή που ο πρωθυπουργός δεν είχε πλήρη ελευθερία για τη σύνθεση της κυβέρνησής του. Οι εφιαλτικές μνήμες του Εθνικού Διχασμού που ταλάνισε για δεκαετίες τη χώρα είχαν επανέλθει. Έτσι, εξηγείται η απεγνωσμένη προσπάθεια των παραδοσιακών κεντρικών στελεχών να μεταπείσουν τον Παπανδρέου να μην παραιτηθεί. Αλλά ο Γέρος ήταν αμετάπειστος θεωρώντας ανεπίτρεπτο να παραμένει πρωθυπουργός, αλλά να μην μπορεί να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Η παραίτησή του στις 15 Ιουλίου 1965, εγκαινιάζοντας μια περίοδο αστάθειας, διαδηλώσεων, επεισοδίων και απαξίωσης του πολιτικού σκηνικού, με μακροπρόθεσμη συνέπεια την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού το 1967. Άλλωστε η επίκληση σε αυτήν την περίοδο ήταν συχνή από τους πρωτεργάτες της Δικτατορίας.⁵²⁷

⁵²⁷ Νίκος Καραγιαννακίδης, «Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος των δικτατόρων για την προ της 21ης Απριλίου 1967 πολιτική ζωή της χώρας» στο Μ. Βασιλάκης, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία, ό.π.*, 466-487.

Διαφωνώντας με τις ενέργειες του Παπανδρέου και προσπαθώντας να αποφευχθεί η πόλωση και ένα ενδεχόμενο βασιλικό πραξικόπημα, βαρυσήμαντα στελέχη της κυβέρνησης Παπανδρέου ανέλαβαν την εξουσία μετά από εντολή του μονάρχη. Ο άκομπος τρόπος που συνέβη η όλη διαδικασία προκάλεσε έκρηξη οργής από τον Παπανδρέου και τους οπαδούς της ΕΚ με την κατηγορία περί «προδοσίας», χρηματισμού και συνωμοσίας να επικρατούν στην ρητορική της εποχής. Η «αποστασία» αποτέλεσε σε επίπεδο των κορυφαίων στελεχών της μια πολιτική πράξη διαμαρτυρίας απέναντι σε όλους τους παραπάνω χειρισμούς. Ο φανατισμός που κυριάρχησε απέκλεισε οποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησης και εκτόνωσης της κατάστασης.

Είναι δεδομένο ότι σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα φιλοκυβερνητικά δημοσιογραφικά συγκροτήματα και κυρίως ο Πάνος Κόκκας με τη μαχητική *Ελευθερία* και από την άλλη το συγκρότημα Λαμπράκη που εξέδιδε τις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*. Η *Ελευθερία* ήταν ένα εξαιρετικά σημαντικό έντυπο για τον κεντρικό χώρο, ήταν αυτή εξάλλου που οριοθέτησε ιδεολογικά το μεταπολεμικό Κέντρο στην Ελλάδα και με σταθερές απόψεις, πρωταγωνίστησε στον Ανένδοτο συμβάλλοντας καθοριστικά στη συγκρότηση της ΕΚ. Ο δυναμισμός της δεν την απέτρεψε από το να ασκεί κριτική στην κυβέρνηση Παπανδρέου όποτε το θεωρούσε πρέπον. Η κριτική αυτή άρχισε να οξύνεται κυρίως λόγω της παρουσίας του Α. Παπανδρέου στην κυβέρνηση. Μετά την παραίτηση Παπανδρέου, η *Ελευθερία* συντάχθηκε με τους «αποστάτες» και υπέστη μεγάλη πτώση στις πωλήσεις της. Αντίθετα, το Συγκρότημα Λαμπράκη διατηρούσε φαινομενικά μια φιλοπαπανδρεϊκή στάση, αλλά στο παρασκήνιο υποστήριζε τον Στ. Στεφανόπουλο. Τα δημοσιογραφικά συγκροτήματα, λόγω της δύναμής τους, είχαν τη δυνατότητα να προωθούν τους δικούς τους ανθρώπους σε καίριες κυβερνητικές θέσεις και δημόσιους οργανισμούς ώστε να αυξάνουν την επιρροή και την ισχύ τους.

Δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι ακόμη και πριν από την αποχώρησή τους πολλά στελέχη της ΕΚ είχαν εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους για τον εσωτερικό τρόπο λειτουργίας του κόμματος, την ελλιπή λειτουργία των κομματικών οργάνων. Χαρακτηριστικό είναι ότι το Συνέδριο του κόμματος δεν είχε συγκληθεί ποτέ, ενώ η Κοινοβουλευτική Ομάδα συγκλήθηκε μόνο μια φορά το διάστημα που η ΕΚ ήταν στην εξουσία. Η απαξίωση των οργάνων της ΕΚ είχε ως αποτέλεσμα να δημοσιοποιούνται διαφωνίες που θα έπρεπε να επιλύονται στο εσωτερικό του κόμματος.

Κλείνοντας, μπορεί η παρούσα εργασία να επικεντρώθηκε στις αιτίες των ενδοκυβερνητικών διαφωνιών, αλλά θα ήταν λάθος να μηδενίσουμε την αξία και την πολιτική

πορεία των σημαντικών προσωπικοτήτων που συμμετείχαν στην ΕΚ, καθώς και την αναγκαιότητα ύπαρξης της κεντρίας παράταξης τη δεδομένη χρονική περίοδο. Δυστυχώς, για την ίδια αλλά και για τη χώρα δεν κατόρθωσε να δικαιολογήσει την ονομασία της, αφού η ένωση του Κέντρου υπήρξε μόνο προσωρινό φαινόμενο, ενώ η εσωτερική της κρίση υπήρξε μοιραία για ολόκληρη τη χώρα.

ΠΗΓΕΣ

Δημοσιευμένες αμερικανικές πηγές

Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1961-1963, Volume XVI, James E. Miller (επιμ.), Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Washington, Government Printing Office, 1994, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16>

Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1964-1968, Volume XVI, James E. Miller (επιμ.), Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Washington, Government Printing Office, 2002, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16>

Δημοσιευμένες ελληνικές πηγές

Αμπατζή Ευριδίκη (γενική επιμέλεια), *Οι Αχαιοί πρωθυπουργοί. Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968). Ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2008.

---, *Οι Αχαιοί πρωθυπουργοί. Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ο Πολιτικός και ο Διανοούμενος*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2008.

Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ) και Εφημερίδες των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΦΣΒ)*, Συνεδριάσεις των ετών 1963-1966.

Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώον Γερουσιαστών ετών 1929-1935 και Βουλευτών από της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής 1935 μέχρι της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής 1974*, Αθήνα, 1977.

Ένωση Κέντρου, *Μαύρη Βίβλος. Το χρονικόν του εκλογικού πραξικοπήματος της 29-10-1961*, Το Ποντίκι, 1996, (Ανάτυπο, πρώτη έκδοση: Ένωση Κέντρου, Αθήνα, 1962).

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (γενική επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τόμος 6, *Περίοδος δοκιμασίας (1963-1974), περίοδος Α' (8 Ιουνίου 1963-21 Απριλίου 1967)* και τόμος 7 *περίοδος Β' (21 Απριλίου 1967-24 Ιουλίου 1974)*, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994.

Απομνημονεύματα, Αυτοβιογραφίες

Βασιλεύς Κωνσταντίνος, (συγγραφική αρωγή Γεώργιος Π. Μαλούχος), *Χωρίς τίτλο*, τόμοι Α΄ και Β΄, Το Βήμα, Αθήνα, 2015.

Γαρουφαλιάς Πέτρος Ε., *Ελλάς και Κύπρος. Τραγικά σφάλματα, ευκαιρίες που χάθηκαν (19 Φεβρ. 1964-15 Ιουλ. 1965)*, Μπεργαδής, Αθήνα, 1982.

Δεληπέτρος, Νίκος Δ. *Αποφάσισα να μιλήσω: για την άνοδο και πτώση του Κέντρου, για την δικτατορία της 21ης Απριλίου, για τον νόμιμο και παράνομο κομμουνισμό, για την Βάρκιζα και για την ΕΔΑ, για τον βασιλιά και τα κόμματα, για τον Κ. Μητσοτάκη και τον Π. Κόκκα, για τον Μακάριο και τον Ανδρέα, για μια περιπέτεια στην Κύπρο: πορτραίτα του Ελ. Βενιζέλου, του Γ. Παπανδρέου, του Κ. Καραμανλή, του Κ. Μητσοτάκη, του Α. Παπανδρέου, του Ν. Ζαχαριάδη, του Π. Κόκκα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1989.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης Κ. *Ιστορικά δοκίμια. Α΄: Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967. Β΄: 1940-1944. Εθνική αντίσταση*, χ.ό., Αθήνα, 1979.

---, *Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους από το 1915-1980. Αφήγηση στη Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά*, Γιαλλελής, Αθήνα, 1985.

Μαρκεζίνης, Σπύρος Β., *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος: 1936-1975*, Αθήνα, 1994.

Μπίτσιος, Δημήτρης, *Κρίσιμες ώρες*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1980.

Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η Ταραγμένη εξαετία, 1961-1967*, 2 τόμοι, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997.

Παπανδρέου, Ανδρέας Γ., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*. Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2006.

Παραλίκας, Δημήτριος Κ., *Το αληθινό πρόσωπο του Ι. Δ. Ε. Α. και του Α. Σ. Π. Ι. Δ. Α.: 1944-1974*, χ.ο., Αθήνα, 1978.

Ράλλης, Γεώργιος Ι., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989: αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1990.

Τούμπας, Ιωάννης, *Από το ημερολόγιον ενός υπουργού*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα, 1986.

Χονδροκούκης, Δημήτριος, *Οι ανέντιμοι και ο «Ασπίδα»*, Κέδρος, Αθήνα, 1976.

Τύπος

Αθηναϊκή

Ακρόπολις

Αυγή

Το Βήμα

Έθνος

Ελευθερία

Καθημερινή

Μακεδονία

Τα Νέα

Περιοδικά

Αρχειοτάξιο, τεύχος 12, (2010).

Αντί, τεύχος 227, (1983).

Κυπριακαί Σπουδαί, Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, 75 (2011).

Ιστοσελίδες

«Η Ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στα Ιουλιανά γεγονότα του 1965 & την πολιτική κρίση της περιόδου 1965 – 1967 (Στάσεις & Αντιλήψεις)», 19 Μαΐου 2008, <https://www.publicissue.gr/169/iouliana>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου).

Κλάψης Αντώνης, *Προεόρτια της Ιουλιανής κρίσης*, *Καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/880491/proeortia-tis-ioulianis-krisis>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

---, *Η απόπειρα παραπομπής Καραμανλή*, *Καθημερινή*, 29 Οκτωβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/881264/i-aporeira-parapompis-karamanli>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

- Μελετιάδης, Χάρης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του '64», *Καθημερινή*, 18 Σεπτεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/society/875381/i-ekpaideytiki-metarrythmisi-toy-64>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Οι 60 μέρες που γέννησαν την Αποστασία», *Τα Νέα*, 17 Μαΐου 2008, <https://www.tanea.gr/2008/05/17/greece/oi-60-meres-poy-gennisan-tin-apostasia/>, (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Παπαδιαμάντης, Δημήτρης, *Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ*, *Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/882322/article/epikairothta/ellada/h-yposesh-aspida>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Ριζάς, Σωτήρης, «Ιουλιανά και Αποστασία», *Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/883400/article/epikairothta/ellada/iyliana-kai-apostasia>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- , «Το Σχέδιο Άτσεσον για το Κυπριακό», *Καθημερινή*, 7 Αυγούστου 2016, <https://www.kathimerini.gr/870314/article/epikairothta/kosmos/to-sxedio-atseson-gia-to-kypriako>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Η επίσκεψη Παπανδρέου στις ΗΠΑ», *Καθημερινή*, 31 Ιουλίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/869530/article/epikairothta/ellada/h-episkeyh-papandreoy-stis-hpa>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- , «Πρώτη κυβέρνηση Ενώσεως Κέντρου», *Καθημερινή*, 17 Απριλίου 2016, <https://www.kathimerini.gr/857082/article/epikairothta/ellada/prwth-kyvernshsh-enwsews-kentroy>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Χρηστίδης, Χρήστος, «Κέντρο, από τη διάσπαση στην ενοποίηση», *Καθημερινή*, 18 Μαΐου 2015, <https://www.kathimerini.gr/799974/article/epikairothta/ellada/kentro-apo-th-diaspash-sthn-enopoihsh>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).
- Χρυσοστόμου, Άγγελος, «Τα «13 σημεία» του Μακαρίου», *Καθημερινή*, 15 Μαΐου 2016, <https://www.kathimerini.gr/859860/article/epikairothta/kosmos/ta-13-shmeia-toy-makarियो>. (τελευταία πρόσβαση: 7 Δεκεμβρίου 2020).

Βιβλιογραφία

- Clogg, Richard. «Η «Ένωση Κέντρου»: Οι φιλελεύθεροι στην εξουσία;» στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991, σσ. 119–130.
- , *A concise history of Greece*, Cambridge University Press, 2013.
- Duverger, Maurice, *Political parties. Their organization and activity in the modern state*, Methuen & CO LTD, London, 1964, (επανεκδοση 1976).
- Meynaud, Jean, (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, 1974.
- Αγελαράκης, Απόστολος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το «Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα»: Η καταλυτική παρουσία του στις «κεντρώες» κυβερνήσεις (1950-1952)» στο *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 365-391.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- , «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 49-56.
- Αναστασιάδης, Γιώργος, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα 1952-1967, Ιστορική Επισκόπηση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Αραμπατζής, Ευάγγελος, Βεντούρης, Νικόλαος, Βερέμης, Θάνος (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991.
- Αραμπατζής, Ευάγγελος, «Η εξέλιξη των κομμάτων του Κέντρου στην Ελλάδα» στο Ευάγγελος Αραμπατζής, Νικόλαος Βεντούρης, Θάνος Βερέμης, (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991, σσ. 151-157.

- Βαρελά, Κατερίνα, «Η στάση του Γ. Παπανδρέου απέναντι στην κοινοβουλευτική «νομιμοποίηση» του Ι. Μεταξά (1936)» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια) *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 297-306.
- Βενιζέλος, Ευάγγελος, «Η συνταγματική διάσταση της κρίσης του '65» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμέλεια) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 295-303.
- Βερέμης, Θάνος Μ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική: 1916-1936*. Οδυσσέας, 1983.
- , *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία*. Κούριερ, 2000.
- Βλάχος, Άγγελος, *Δέκα χρόνια Κυπριακού*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1980.
- Βρεζά, Μαρία, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 579-588.
- Γρηγοριάδης, Σόλων Νεοκ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, 3 τόμοι, Polaris, Αθήνα, 2009.
- Δαφνής, Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, Αθήνα, 1997.
- , *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: 1894-1964*, Ίκαρος, Αθήνα, 1970.
- , *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*. Γαλαξίας, Αθήνα, 1961.
- Δέδε, Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ: η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2016.
- Δημητράκος, Δημήτρης Π., *Κώστας Μητσοτάκης: Πολιτική βιογραφία*, τόμος Α' (1918-1961): *Από την Αντίσταση στην πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Δέδε, Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ: η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2016.

- Διαμαντόπουλος, Θανάσης Σ., *Κώστας Μητσοτάκης: Πολιτική βιογραφία*, τόμος Β' (1965-1974): *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- , «Ένωση Κέντρου»: Κόμμα αρχών ή Ομάδα εξουσίας;» στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991, σσ. 131–150.
- , «Οι κοινωνικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Γ. Παπανδρέου στη διαχρονική τους πορεία» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 55-85.
- , *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας: από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*. Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.
- , «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική κρίση του '65» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 304–312.
- Ιατρίδης, Ιωάννης. «Απρόθυμος Ηγεμόνας. Αμερικανική διπλωματία και η ελληνική πολιτική κρίση (1961-1967)». στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, 2009, σσ. 43–67.
- Ιωάννου, Κρατερός., «Ο Γ. Παπανδρέου και οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου για την Κύπρο» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, 1994, σσ. 479–488.
- Καζάκος, Πάνος Β, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα, 2007.
- , «Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 149–172.
- Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα. «Οι γνωστοί «άγνωστοι απριλιανοί συνωμότες» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, τόμος 6, Τα Νέα, Αθήνα, 2010, σσ. 23-50.
- , «Το «σαμποτάζ» του Έβρου χωρίς ζάχαρη: Μια απόπειρα αναψηλάφησης», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 12, (2010), σσ. 132–160.

- Καραγιαννακίδης, Νίκος Ε., «Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος των δικτατόρων για την προ της 21ης Απριλίου 1967 πολιτική ζωή της χώρας» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, 2009, σσ. 466–487.
- Καραγιάννης, Σωτήρης, «Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι μεταμορφώσεις του. Οριοθέτηση του υπό τον Γ. Παπανδρέου πολιτικού χώρου στην περίοδο 1946-1961» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 409–430.
- Κάτρης, Γιάννης, *Η γέννηση του νεοφασισμού: Ελλάδα 1960-1974*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974.
- Κλάνης, Αντώνης, «Ο κ. Μακάριος θα εκτελή εντολάς»: η πολεμική της εφημερίδας Ελευθερία εναντίον του προέδρου της Κύπρου (Ιανουάριος 1965), *Κυπριακαί Σπουδαί, Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*, 75 (2011), σσ. 225-240.
- Κουλουμπής, Θεόδωρος, «Ελληνοαμερικανικές σχέσεις και επιβολή της δικτατορίας: μια επανεκτίμηση» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 78-83.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος Α., *Ανάμεσα στα δύο άκρα: 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1992.
- , «Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων (1953-1958)» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 393-398.
- , *Πώς και γιατί έσβησε το Κέντρον. Τα αίτια και οι επιπτώσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014.
- Λιναρδάτος, Σπύρος, «Από την ΕΠΕΚ στην Ένωση Κέντρου: Απόπειρες για οργάνωση και νέο πολιτικό λόγο του κεντρώου χώρου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 399–408.

- , *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Παπαζήσης, 5 τόμοι, Αθήνα, 1977- 1989.
- Λυκογιάννης, Αθανάσιος, «Χρυσοφιλία και επίσημη πολιτική κατά τη δεκαετία του 1960» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 276-282.
- Μαραντζίδης, Νίκος, «Η δεκαετία του '60 ως δημόσια ιστορία» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, 2009, σσ. 351-363.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ν. Σβορώνος-Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 307-340.
- , *1915: ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα, 2015.
- , *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα, 2017.
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 103-125.
- , «Το Στέμμα και ο «συμμαχικός παράγοντα», 1961-1967» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 91-109.
- , «Το Κυπριακό και η ελληνική πολιτική κρίση, 1961-1967» στο Πέτρος Παπαπολυβίου, Άγγελος Συρίγος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, 1945-1974: Αναζητώντας θέση στον κόσμο*, Πατάκης-Κέντρο Μελετών «Τάσος Παπαδόπουλος», Αθήνα-Λευκωσία, 2013, σσ. 247-265.
- Μπουζάκης, Σήφης, «Η συμβολή του Γεωργίου Παπανδρέου στην αναβάθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης: μια ιστορική ερμηνευτική προσέγγιση» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια) *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 307-312.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας., «Αναζητώντας το Κέντρο: Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας (1946-1961)» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 431-458.

- , *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.
- , «Οι εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '60» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 285–294.
- , «Η κρίση εξουσίας» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία: 1967-1974*, τόμος 6, Τα Νέα, Αθήνα, 2010, σσ. 51-58.
- Παπαδημητρίου, Νίκος, *Από την Ένωση Κέντρου στην Αποστασία*, Ροές, Αθήνα, 1986.
- Παπαδιαμάντης, Δημήτρης, «Η Ένωση Κέντρου και οι Ένοπλες Δυνάμεις 1961-1965» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 443–465.
- , *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, Συρίγος, Άγγελος, Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, 1945-1974: Αναζητώντας θέση στον κόσμο*, Πατάκης-Κέντρο Μελετών «Τάσσος Παπαδόπουλος», Αθήνα-Λευκωσία, 2013.
- Παπαγελάς, Αλέξης. *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας: ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997.
- , *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Με τα δικά του λόγια*, τόμος Α': (1942-1974), Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2017.
- Παπαχρήστος, Νικόλαος Κ., «Ενδοκομματικές συγκρούσεις στην Ένωση Κέντρου». Ο Γεώργιος Παπανδρέου στη δίνη μιας βραχύβιας ισορροπίας (1961-1965)» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, 1994, σσ. 551–565.
- , «Η λειτουργία του πολιτεύματος κατά την περίοδο 1963-1965 και η συμβολή του Γεωργίου Παπανδρέου-η επικαιρότητα των υποδείξεων της Ιστορίας» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, 1994, σσ. 567–578.
- Παρασκευόπουλος, Πότης, *Μαρτυρία 1963-67: πώς φτάσαμε στη δικτατορία*, Αθήνα, 1974.
- , *Γεώργιος Παπανδρέου: τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, Φυτράκης/ Ο Τύπος, Αθήνα, 1988.

- Πασχαλούδη, Ελένη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964)» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 143-165.
- Πεπονής, Αναστάσιος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο αγώνας του κατά του κατεστημένου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 27-38.
- Περράκης, Στέλιος Ε., «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου (1963-1965)» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 523-540.
- Πετρίδης, Παύλος Β., και Γιώργος Ο. Αναστασιάδης, (επιμέλεια-εισαγωγή), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994.
- Πετρίδης, Παύλος Β., «Σκιαγραφία των αντιμοναρχικών αγώνων του Γ. Παπανδρέου στον μεσοπόλεμο» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 203-244.
- Πουρνάρας, Δημήτριος. *Στη φυλακή, ο Γεώργιος Παπανδρέου εκμυστηρεύεται και κατηγορεί*, Ελεύθερος, Αθήνα, 1974.
- Πρόντζας, Ευάγγελος, «Τράπεζες έναντι νομισματικής επιτροπής στη δεκαετία του 1960» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 261-275.
- Πυρομάγλου, Κομνηνός, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του, 1934-57*, Ιστορική Έρευνα, 1965.
- Ρήγος, Άλκης, «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν: Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος*

- Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 39-54.
- , «Η απαρχή μιας έντονης παρουσίας: Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Φοιτητικό Κίνημα των αρχών του αιώνα» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 183-201.
- Ρήγος, Άλκης, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια) *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη καμπή: η ελληνική πολιτική και το Σχέδιο Acheson (1964)*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1997.
- , *Ένωση, Διχοτόμηση, Ανεξαρτησία. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το Κυπριακό*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2000.
- , *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και ύφεσης*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.
- , *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008.
- , *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2016.
- , *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017
- Σακκάς, Γιάννης, «Η Ελλάδα, η Ατλαντική Συμμαχία και η πολιτική της διεθνούς ύφεσης (1961-1967)», στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμέλεια), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 175-200.
- Σακελλαρόπουλος, Τάσος, και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμέλεια), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή*, Μουσείο Μπενάκη-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα-Χανιά, 2009.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2017.

Σεφεριάδης, Σεραφείμ, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 57-77.

Σερντεδάκης, Νίκος, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 241-263.

Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και οι κυβερνήσεις του Κέντρου, 1950-1951: Προσέγγιση μέσα από τα κρατικά αρχεία των ΗΠΑ και της Βρετανίας» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 345-364.

---, *Stirring the Greek nation: political culture, irredentism and anti-Americanism in post-war Greece, 1945-1967*, Ashgate, 2007.

---, «Ο αλτρωτισμός στη δεκαετία του 1960-Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 285-306.

Συμεωνίδης, Δημήτρης Γ., «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και η 4^η Αυγούστου: Η πορεία προς τη βασιλική δικτατορία» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 273-296.

Συρίγος, Άγγελος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα, 2015.

- , «Η ελληνική μεραρχία στην Κύπρο (1964-1968) και ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων» στο Πέτρος Παπαπολυβίου, Άγγελος Συρίγος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, 1945-1974: Αναζητώντας θέση στον κόσμο*, Πατάκης-Κέντρο Μελετών «Γάσσος Παπαδόπουλος», Αθήνα-Λευκωσία, σσ. 267-288.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτριος Π., *Εθνικές Κρίσεις: Από τον «Ανένδοτο» στο «Δεξιά-Αντιδεξιά»*, τόμος 6, *Καθημερινή*, Αθήνα, 2019.
- Τζεργιάς, Παύλος Ν., «Ο ρόλος του Θρόνου στα πρόθυρα της Δικτατορίας» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμέλεια), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 144–148.
- , «Οι φιλελεύθεροι στην Ελλάδα και ο εμφύλιος πόλεμος: Ανάμεσα στα μέτωπα;» στο Αραμπατζής, Ευάγγελος, Βεντούρης, Νικόλαος, Βερέμης, Θάνος (επιμ.), *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991, σσ. 89–109.
- Τομαή, Φωτεινή, «Ο ρόλος των ΗΠΑ στην κρίσιμη διετία 1965-1967 μέσα από τα επίσημα έγγραφα του State Department» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σσ. 68–90.
- Τσάτσος Δημήτρης Θ., «Ο πολιτικός λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή- επιμέλεια) *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 17-25
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ο Αγνωστος Καραμανλής*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1989.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα, 1974.
- , «Η ελληνική δεκαετία '60: «σύντομη ή μακρά;»» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 41-46.
- Τυροβούζης, Χρήστος Κ., «Ο Γ. Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του κεντρικού χώρου (1946-1967). Μια πρώτη προσέγγιση» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 459–477.

- , «Η πρώτη πρωθυπουργία του Γεωργίου Παπανδρέου και το συνέδριο του Λιβάνου. Ιστορικοπολιτικοί όροι» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 323-343.
- Φύλανδρος, Ιωάννης Κ., «Κ. Καραμανλής και Π. Κανελλόπουλος: Η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής, 1963-1967» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 381-403.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης., «Η κρίση της δεκαετίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου» στο Π. Πετρίδης, Γ. Αναστασιάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 491-521.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 307-323.
- , «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2009, σσ. 417-442.
- , *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2009.
- , *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα, 2010.
- , *Εισαγωγή στην Ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα, 2010 (πρώτη έκδοση 2001).
- Χρηστίδης, Χρήστος., «Ανένδοτος αγώνας: αιχμή του δόρατος-Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της Ελευθερίας, (1961-1963) στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σσ. 166-182.

---, «Η πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου (Δεκέμβριος 1966). Μια «λησμονημένη» βασιλική παρέμβαση» στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμέλεια), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, Παπαζήσης, 2009, σσ. 129–143.

Διδακτορικές διατριβές

Δέδε, Κατερίνα, *Η ανάδυση του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα: η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου του Νικόλαου Πλαστήρα*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Κόρινθος, 2013.

Καραγιάννης, Σωτήρης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα. Διάγνωση-Οριοθέτηση- Ερμηνεία*, διδακτορική διατριβή, 2 τόμοι, Αθήνα, 1984.

Παπαδιαμάντης, Δημήτριος Α., *Στρατός και πολιτική εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Β΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Αθήνα., 2012.

Χρηστίδης, Χρήστος. *Ο ανέκδοτος αγώνας της ένωσης Κέντρου. Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Β΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Αθήνα., 2012.